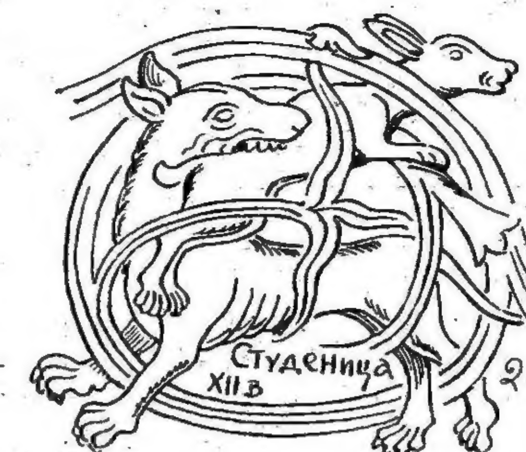
А. Дероко

Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији

Просвета - 1950

ПРЕДГОВОР

Наши средњевековни градови чине једну посебну врсту споменика материјалне културе наших народа, из времена када су такве грађевине биле нарочито потребне и у великом броју грађене. Под именом *град* некада се није подразумевало, као данас, једно велико уређено насеље, већ *утврђење* које је служило за одбрану једног насељеног места, обично управног центра једног краја — „жуће", каквог трга или рудника, стана владара и властелина, какве комуникације или најзад целог једног краја земље. У ратничком Средњем веку такви градови су грађени на све стране у великом броју и њихове остатке налазимо свуда по нашој земљи. Кажемо остатке, јер је већина тих градова порушена а многи су чак и потпуно ишчезли. Листа на крају ове књиге садржи преко 200 имена, а кад погледамо карту или пођемо по самој земљи, врло често ћемо наићи на места са називима „градиште", „градац", „градина", „кулина", „калиште", „каљаја", „хисар" итд., што сведочи да су се ту некад налазили разни градови (не само средњевековни) од којих су остали само незнатни трагови или само успомене и сећање на њих.

Још више, можда, него наше средњевековне манастирске грађевине, које су, поред осталог, изванредна сведочанства културног нивоа и уметничких способности наших народа, — остаци наших средњевековних градова су сведочанства о тим давним временима. Ниједан њихов део ни облик није постао из ма ког другог разлога до из чисте материјалне потребе, условљене тадашњим приликама и начином живота. Зато они претстављају једну

врсту докумената и извора који нам помажу да реконструишемо извесне моменте из историје наших народа, економско-друштвене односе и начин живота наших предака.

Међутим, док је о свима другим материјалним споменицима из наше давне прошлости већ прилично обимно код нас писано, дотле о средњевековним градовима у Србији, Црној Гори и у Македонији још немамо један потпун приказ. О босанским и херцеговачким градовима (под насловом „Наши градови") написао је 1904 год. књигу Ћ. Трухелка, др. М. Динић је дао исцрпну студију о градовима у „земљама херцега од св. Саве" (1934 год.), „О средовјечним градовима у Хрватској и Славонији" издао је 1920 год. књигу Ђ. Сабо, о градовима у Војводини писали су Ђ. Бошковић и Р. Шмит у „Војводини" I — 1939 год.

Задатак је ове књиге да прикаже те до сада јавности неприказане средњевековне градове. Они збиља чине једну велику групу и у историском погледу. То су градови Македоније X и XI века, Зете XI и XII века и Рашке XII и XIII века — која се у XIII и XIV веку развија у велику српску државу Немањића, која је обухватила, углавном, и ове раније територије, и којом су приликом и ови раније сагређени градови служили и били искоришћавани.

Нису приказани остаци чисто античких градова, јер се њихов карактер разликује од карактера градова из феудалних времена Средњега века који нас овде нарочито интересују и јер задатак књиге није да буде инвентар свих археолошких и историско-архитектонских споменика уопште. Обухваћени су, међутим, неки градови сагређени на поменутој територији и после губитка државне самосталности у XV веку, јер својим карактером припадају углавном истоме времену и истој епоси историског и друштвеног развоја наших народа. С тим развојем у вези било је још неколико средњевековних градова, који међутим ипак нису обухваћени јер се данас налазе изван означене територије. Ту би спадали Скадар, са оближњим градићем Дривостом, који су тесно били везани са догађајима из историје Зетскога приморја, затим захумски град Стон, и најзад, утврђени манастир Хиландар, који су на Атосу саградили Немањићи.

За многе се од свих тих старих градова тачно не зна ко их је и у које време саградио. Натписа на самим споменицима скоро и нема или их има врло мало а писани историски помени, нарочито они о постанку тих градова, такође су врло оскудни. Покаткад се више не зна ни само име каквог старог града. Зато је наша намера била да пре свега дамо инвентар најзначајнијих од тих споменика, њихов опис у најкраћем, по могућству и архитектонску скицу или фотографску слику, и најзад резимиране најважније познате историске податке. Све у циљу да би се добили општи преглед и основа за даљи рад на проучавању и потпунијем упознавању и ове врсте културног наслеђа наших народа.

За овај приказ прикупљени су или проверени на самоме терену готово сви основни подаци. То је чињено нарочито за оне градове које досада нико није приказао. Највећи део материјала писац је прикупио и обрадио заједно са архитектом И. Здравковићем, конзерватором Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. За оне, пак, градове о којима је већ писано, подаци су узети из одговарајућих публикација, а при томе многи су и ревидирани. Исто тако искоришћена је уопште сва литература која са градовима има везе, ма да то није свуда наведено да текст не би био претрпан примедбама и тиме изгубио у прегледности (списак литературе, наше и стране, приложен је на крају књиге).

При обради су сви стари градови ипак првенствено третирани као споменици архитектуре, а да приказ не би дао само слику мртвих објеката употребљени су историски, војни и остали моменти као допуна слике живота у њима. Исто тако, да приказ не би остао претежно техничке природе, већ да би се у вези са средњевековним градовима евоцирала што потпунија слика стварности и људи тога доба, дате су у цртежима сцене које претстављају средњевековне људе, ратнике у борби, пастире и сељаке који ору, свирају и играју, онако како их је средњевековни зограф, сликар минијатура или клесач мрамора, у подграђима испод тих градова видео. Уз неке градове дате су такође и скице ликова људи којима су дотични градови припадали или који су се око тих градова борили, такође по аутентичним савременим портретима који су сачувани на старим фрескама.

Међутим, има још много да се ради да би се потпуно осветлио живот везан за све те наше средњевековне градове. Веза данашњице са давном прошлошћу у великој је мери прекинута петвековним турским пустошењем. Док су музеји и архиве у многим, у томе погледу срећнијим, земљама пуни непосредних и очигледних докумената — повеља, писама, описа, планова, слика, одела, опреме, оружја, посуђа, накита, намештаја итд., помоћу којих се може реконстрисати потпунија слика живота и рада људи и дочарати цела атмосфера у којој су се они кретали — дотле је највећи део таквих наших сведочанстава неповратно уништен. Ниједан град нема сачуван кров ни унутрашње просторије у којима се живело, са детаљима — каквих има много у другим земљама. Остале су само зидине. На нама је да из њих извучемо слику како су оне изгледале док су биле читаве грађевине и да реконструишемо слику живота који је у њима и око њих струјао.

Као подлога за тај даљи рад нека послужи ова књига, чије је публиковање покренуо и организовао *Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије*. Поред помоћи Завода, драгоцена је била и помоћ Археолошког института Српске Академије наука, чијим је средствима изведено неколико путовања, на којима је проверен и допуњен материјал.

Најзад, неколико речи и о илустрованом делу ове књиге: највећи број фотографија израђен је по снимцима В. Заленског, Ђ. Бошковића, Б. Бугарчића, И. Здравковића, К. Денића, фотоархива Уметничког музеја у Београду, као и самог писца. Нарочито су драгоцени фотографски снимци узети из авиона, које је предусретљиво ставила на расположење Команда југословенског ратног ваздухопловства. Све цртеже у књизи, као и опрему књиге, дао је сам писац. (Где је за слике употребљен туђ материјал, то је код њих назначено; скице код којих нема ознаке снимио је или сам писац или у заједничким путовањима са архитектом И. Здравковићем.)

На крају приказа дата је географска карта са уцртаним положајем свих значајних средњевековних градова, а ради лакшег одређивања места не само у простору већ и у времену на карти су шематички приближно извучене и границе средњевековних српских држава у разним временима. Како карта обухвата и неке суседне крајеве то су и у њима уцртани постојећи тамошњи градови.

I
ОПШТИ ДЕО

ПРИЛИКЕ У НАШОЈ СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРЕДИНИ

Пре него што пријемо приказу средњевековних градова, потребно је дотаћи се прилика у којима су они поникли. Они су свакако настали баш услед тих прилика, које су се у Средњем веку толико разликовале од данашњих, да се морамо најпре на њима мало задржати.

Стари Словени су населили ове крајеве Балкана крајем VI и почетком VII века, дошавши из закарпатских земаља. Ту су поселили углавном планине и жупе између њих. Они су формирали и своја села (некада „в'с" — „вас"). На главним балканским комуникацијама и у Приморју биле су се пак задржале неке веће старе вароши, а у току времена формирала су се и нова словенска насеља а доцније и рудници и тргови.

Нећемо пратити цео развој по досељењу али ћемо бацити један општи поглед на развој прилика, на живот и међусобне односе становника у крајевима у којима ћемо затим приказати средњевековне градове.

У почетку су били насељени само плодни делови земље, речне долине и котлине између шумовитих брда. То су биле жупе (узето у географскоме смислу, а те су се жупе затим развиле

у организационе целине). Развојни процес распадања малих племена и родовских односа прешао је у фазу формирања савеза племена, са сеоским општинама и са војном демократијом. Као последицу тога развоја видимо, око половине IX века, и почетак борбе за дражвну и политичку независност, у време када су друштвени односи сазрели већ као услов за формирање једне државне организације.

У целом том развојном процесу значајну улогу игра и црква. Хришћанство је примљено у току VIII и IX века а консолидовано је у X веку.

Борба је углавном вођена за ослобођење од византиске власти. Но прве се државе нису дефинитивно и одржале. У IX веку се формира држава под Властимиром, а затим Мутимиром, у крају Лима и Ибра, потом се, у X веку, развија велика држава између Саве, Дунава, Мораве и Јадрана под вођством Часлава.

Македонски Словени, пред крај X века, развијају моћну државу под царем Самуилом, са престоницом на Преспи а са Охридом као значајним жариштем словенске културе. Ова држава обухвата и Зету, Рашку и Босну. По угушењу ове државе од стране Византинаца, Македонци се затим у више махова успешно боре противу ових (у XI веку под вођством Петра Дељана, затим Ђорђа Војтеха и Бодина који им је био дошао у помоћ из Зете).

У Зетскоме приморју, такође у X веку, видимо државу Јована Владимира у Крајини на Скадарскоме језеру, а затим и државу кнеза Војислава, краља Михајла (када је у Бару основана и архиепископија 1067 год.) и Бодина са престоницом у Скадру.

Од почетка XII века, вођство у тој борби за независност преузима Рашка (под жупанима Вуканом, Урошем и Десом, а затим Немањом, и његовом браћом). Од 1168 год. Немања, као „велики жупан“ управља Рашком, која ће се затим дефинитивно одржати и развити у доцнију велику немањићску српску државу.

О животним приликама целог тог најранијег доба мало знамо. Тек су нам нешто ближе познате прилике о времену и средини ове српске државе. На основу знања које имамо о друштвеним односима у овоме крају можемо пак себи формирати и слику развоја одговарајућих прилика у осталим нашим земљама (на пр. у Зети и у Македонији), за које су нам писани документи и подаци још оскуднији.

По свему што о томе до данас знамо, друштвени су се односи од тога доба развијали даље у смислу постепеног формирања класнога друштва, са слабљењем централне власти и са јачањем улоге властеле — с једне стране, а са све већим експлоатисањем рада сељаковог — с друге стране, док најзад не буду примили одлике феудалног уређења (нарочито у XIV веку).

Најједноставније формулисано, ти би се друштвени односи у немањићској држави могли преставити о-

Сл. 1 — Орање, по слици из XIV века.

вако: с једне стране били су сопственици земље — владар, властела и црква са својим властелинствима — а с друге стране био је сељак који је њихову земљу обрађивао. Потпуно слободних сељака сопственика земље тзв. „баштиника“ (од „башта“ — отац, тј. очевина — наслеђе) било је релативно мало. Сељаци земљорадници називани су углавном „себри” Сељаци су опште називани и „мали људи“ (за разлику од „великих људи“ — властеле), „землски људи“ или „људи земљани“.

„Меропах“ или „парик“ (грчки назив, у западним нашим крајевима „кмет“) је радио властеоску и владареву земљу и био за њу везан (по Душановом Законику ако би меропах покушао да бежи па био ухваћен, нос би му био засечен а коса осмуђена).

Меропси су, сем обделавања земље, били дужни још да зидају и чувају градове, да дају стоку и кола за пренос итд. Све се то називало „работа“.

Сточари су живели по планинама (где стока има бољу траву) и називани су „Власима“, а били су потомци староседелаца. Они су становали по „катунима“ („становима“ или „бачијама“). Они су такође имали одређене обавезе према властелину чијем су крају припадали, као и према владаоцу.

„Пронијари” су били нарочити стални војници, који су као награду добијали на лично доживотно уживање земљу — „пронију“, коју су давали у рад сељацима, те су ови на тај начин постајали и од њих зависни.

„Сокалници“ су били унеколико привилегисани сељаци који су збирали намирнице („сочница“ — магацин), а били су најчешће још и кувари и пекари.

Занатлије су називане „мајсторима“, а вође групе мајстора „протомајстори“.

„Отрок“ или „чељад“ био је врста роба (у ропство се тада долазило заробљавањем у рату, продајом или када дужник није могао да отплати дуг). Отрока је било аграрних и кућних. Кућни отроци су били као нека врста послуге, која је покаткад улазила чак и у оружану пратњу властелинову. Иначе, отрок је био „баштина вечна“ властелинова. Он је до смрти припадао своме господару са својим породом, живео је само о храни без плате, и дужан је био радити све што му се заповеди.

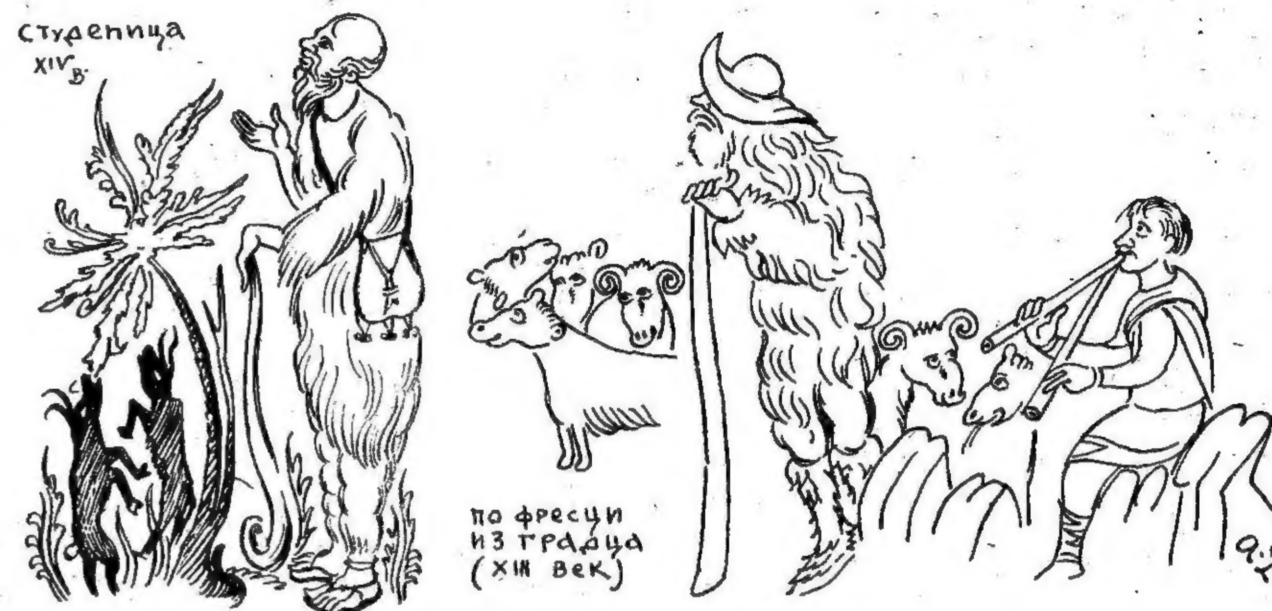
Владаочева земља звала се „мерополштина“, властеоска земља (наследна нарочито) — „баштина“, војничка земља — „пронија“ (траг у данашњој речи „Прњавор“) а црквена земља — „метохија“.

Већ у доба Немањино било је мало слободних сељака власника своје земље, а током потоњих векова тај се број све више смањивао. Законик Душанов је додуше давао себру права да се сме парничити на суду са сваким, али зборови сељака („с’бор себров“) били су законом забрањени. По Ст. Новаковићу „земља је била мало по мало сва издељена између цркве, властеле и краља; изван градова и тргова тешко је било опстати слободноме човеку, с једне стране, што је било немогуће добити угодбе за бољи живот и прибавити земље, а с друге, што је на људе била читава трка обесних господара да их потчине и да им свим могућим досадама опстанак отежају“. И К. Јиречек мисли слично: „За време Немање држава је била слична државама западне Европе... краљ је био зависан од сталежа, у Србији моћ беше у рукама племства и свештеника — а сељаци беху с дана на дан све више угњетавани.“

Дубровчани, сувременици, у једноме писму у XIV веку, овако карактеришу тадањи друштвени поредак: „Вси људије несу једнаци; јесу властеле и јесу кметићи, како то у Србљех и по всем свету.“

Држава је, дакле, имала један повлашћен сталеж (властелу и цркву) и други сталеж — сељаке. Целом земљом управљао је пак владар (који је за време Немање био „велики жупан“, од Првовенчанога до Душана — „краљ“, Душан и Урош су били „цареви“, затим је Лазар био „кнез“, а Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић били су „деспоти“). Земљом није владао искључиво владар, већ је власт са њим делила властела. Властелином се постајало наследством или се то звање стицало родбинским везама, заслугама и умешношћу. Властеле је било ниже — „властеличићи“ и више „велмужи“. Ниже племство се још у XIII веку називало просто „воин“ или „воиник“, назив „властела“ појављује се у жичкој повељи 1220 г. а „властеличић“ у Душановом Законику.

Сл. 2 — Пастири или „власи“, како су у Средњем веку називани.

Владар је постављао властелу да управља појединим жупама. Он им је могао поклањати земљу, заједно са сељацима на њој. (У чл. 145 Законика Душан каже: „...Властелом и властеличићем којим јест дало царство ми земљу и градове.“). Та земља могла је остати и наследно у појединим породицама. Посао пак сваког властелина био је да у време мира управља крајем који му је био поверен, да одржава ред и безбедност на путевима и да прибира плодове рада сељаковог. У време рата властелин је био дужан да стави одређен број војника владару на расположење. Властелин је такође морао оспособити, снабдети и бранити град од непријатеља.

Однос између владара и властеле није био увек складан, јер су њихови интереси умногоме били супротни. Душан је често одузимао жупе појединој властели и мењао управнике жупа, а Константин, биограф деспота Стефана, прича како је султан Бајазит I саветовао младоме деспоту, своме вазалу: „Докле сам ја жив пожури и поломи све великаше и приведи их под своју руку, јер ћеш после то хтети али нећеш моћи. Осим тога сам дижи уза се нове људе и сиромахе племиће и чини да се прославе и да деле управу с тобом, а обарај клеветнике и све који су на њих налик“. Зна се да су велможе покаткад морале давати и своје синове као таоце на двор владарев. Ово неповерење је можда било и један од разлога због кога су владари обилазили земљу и више путовали но што су стално становали у једној престоници (што је свакако имало извесног утицаја и на питање грађења сталних дворова).

Сл. 3 — Зидање средњевековног града претстављено од савременика, на слици из XIV века.

*

Жупа је било средишних и „крајишких“, тј. граничних (властелин у таквом граду називао се „крајишник“). Зидање „крајишких“ градова наређивао је сам владар и они су стајали под његовом контролом. У „крајишта“ су насељавани људи с обавезом да бране тај крај.

Град обично није био само одбранбена тврђава дотичнога места или краја већ и управни центар жупе, средиште око кога се обавља живот жупе. То су били „жупски“ градови. Они су обично имали и своја насељена „подграђа“, у коме се развила размена и трговина (новац је у почетку био редак и чак се још у XIII веку изричу казне у воловима). Чланови 63, 142 и 148 Душановог Законика говоре о „граду“ као о управном и економском центру жупе.

Било је, пак, и претежно војних градова, градова чувара пролаза и комуникација, који нису морали имати никаквих насељених подграђа. Већа насеља без утврђења називана су обично „тргови“.

Уопште узев, градова је било вероватно мање него на Западу, јер архиепископ барски Гијом Адам („Буркард“) пише 1332 г. о нашој земљи: „Ово краљевство има мало или нема скоро никаквих утврђених места ни градова, у њему су сама села и засеоци, без ровова и сасвим без зидова“. („Regnum illud pauca et quasi nulla loca habet forcia vel munita, sed totum est ville et casalia, sine fossatis et penitus sine muris“.)

Из тих градова жупама је управљала поједина властела. То су били „жупани“ (доцније „војводе“, јер се називи „жупа“ и „жупан“ губе у средњевековној Србији после 1400 год.) „Кефалија“ (у преводу „главар“) је био старешина града (члан 184 Законика наводи: „...Властелу и кефалије царства ми који држе градове и тргове...“). Ови су људи управљали целим крајем и самим градом и подграђем, а претседавали су и суђењу у граду. Они су били одговорни и за безбедност на путевима у целом крају. У „крајишким“ жупама били су одговорни и за штету коју непријатељски упад нанесе жупи.

Било је и подељене власти, тако да је управу жупе имао жупан, а управу тврђаве кнез, капетан итд. По једној повељи из 1376 г. види се да је Скопски град имао чак две кефалије „градског“ — варошког и „кулског“ — тврђавског, а за Београд се зна да је у мађарско доба имао „краљевског капетана“ коме беху потчињени „кастелани“ Горњег и Доњег града. Кефалије су имале нарочите привилегије, на пример, члан 63 Законика вели: „Грађани су дужни продавати кефалији жита, вина, меса за динар што другоме за два...“ Но кефалије су имале и дужности и обавезе. Сем већ малопре побројаног, они су били дужни плаћати штету за све крађе учињене на њиховоме подручју. Душан у Законику вели: „...Заповеда царство ми да по свима земљама и по градовима и по жупама и по крајиштима, да ни у чијем пределу не буде гусара и тата“, затим на другом месту: „...Где ли се десе жупе мешовите у којима су села црквена или царска и властеоска и над таквом се жупом не деси један господар а деси се мој царски кефалија и судија што сам их поставио ја цар, они по свим путовима да поставе страже...“ и даље још: „...И сваки гост и трговац и Латинин да иде првим стражама са свим што има и носи и да га стража стражи предаје... и најзад: „...Ако ли се где догоди кому год госту или трговцу да му узме што гуса или тат или која год забава, да иду ти сви мени цару да им моје царство плати што су штетовали, а царство ће то тражити од кефалије и властеле којима буде пут предан и стране предане“.

Све ово није било тако само за Душана, још и Милутин и Дечански старали су се о безбедности путовања кроз земљу, а из свега тога излази

Сл. 4 — Игра и свирка у XIV веку (инструменти слични зурлама и гочу, играчи са марамицом у руци.

да су градови били станице безбедности и на комуникацијама. Све су ове мере биле неопходне, јер сигурност заиста није била велика. Пљачкала је понекад и властела и како Јиречек каже: „Разбојници не беху само планински пастири него и властела, сасвим онако као и витези-разбојници на Западу.“ Као такви витези-пљачкаши познати су била властела Стефана Дечанског, неки Продаш, Владимир и Витомир, у бугарским странама чувени војвода Момчило, а у време деспота Стефана властелин Новак у Топлици. Забележено је такође да је игумана Хиландара, Данила, кад је из Србије путовао за Св. Гору, напао негде на Вардару један такав витез-разбојник да би га опљачкао, но Данилова оружана пратња разбила је нападаче и заробила и самог њиховог вођу.

Што се тиче цркве и манастира, па и појединих црквених старешина, они су такође били сопственици земље коју им је владар поклањао (благодарећи повељама-даровницама издатим при томе, од којих су многе сачуване, ми смо и могли сазнати више детаља о односима у целој тој средњевековној средини).

Владар није помагао цркву само из побожности, него и због тога да би га црква подржавала у његовим односима према властели и у одржавању и учвршћивању постојећег уређења уопште. Поједини манастири су били веома богати (манастиру Бањској припадало је 180 села, манастир Св. Арханђела код Призрена имао је 93 села и многе „планине“ са стоком и сточарима, манастир Дечани је имао својих 40 села, манастир Раваница је имао 90 села, итд., а име Метохија, код

Сл. 5 — Игра и свирка у XIV веку (гусле у рукама другог свирача).

Пећи, долази отуд што је цела та плодна котлина припадала разним манастирима као метох, тј. својина). Природно је да су овако богати манастири морали понекад бити утврђени као прави градови. Нарочито су светогорски манастири били јаке тврђаве око којих су се водиле читаве битке са медитеранским гусарима.

*

Из свих ових излагања и приказа већ се јасно види шта је уствари означавао средњевековни назив „град“. То је управо била зидана заштита, неопходна у доба муњевитих изненађења и великих опасности каквих је било често у Средњем веку (и Пољаци употребљавају реч „грод“ а Руси реч „город“ у истоме смислу). Заштићаван је тако и стан властелинов и стан владаочев; заштићиван је и управни центар целог једног краја; заштићавана је периферна област земље па тиме и цела држава, а исто тако и важни путеви, клисуре, итд.; заштићавани су подграђа, тргови, рудници, па најзад и читаве велике вароши. Све што се градило као заштита, заједно са местом које се штитило, био је „град“. При томе је ипак град у смислу тврђаве био главно, а град је могао имати своје подграђе. Најчешће и најопштије, дакле, узето реч се односи на утврђење. Доментијан пише да су Немања и Сава, при обнови напуштеног Хиландара назидали *„град“* око ма-

настира, а за светогорски манастир Св. Симеона каже да су га опколили „тврдим градом“. Милутин исто тако у једној повељи из 1311 г. пише: „С'здах. пирг велик и тврд с *градом* около и с келијами...“

Данас у нашем свакидашњем језику појам „град“ означава велико и уређено насеље. У Средњем веку то није био случај. К. Јиречек пише: „Карактеристично је да се на северу у првобитној старој Србији, изван појаса романских и грчких вароши, речју град означава и тврђава и варош, што јасно сведочи да се онде појам варошке општине није потпуно развио...” и даље: „...нове праве вароши су се образовале на местима тргова, рудника и од подграђа тврђавица тек од XIII века...“ У XV веку јавља се први пут, и то у Босни, за подграђе мађарски назив „варош“.

Душанов Законик на безброј места наводи реч „град“. Он град ставља насупрот жупи; на пример, у једном члану се каже: „Цара сваки да диже (сели) куда иде, сваки град до жупе, жупа до жупе, и опет, жупа до града...“ Законик такође разликује „граждане“ од жупљана, односно сељака. У једноме се члану (176) вели: „...и који се жупљанин парничи са грађанином...“ из чега свега излази као да су у земљи углавном с једне стране постојале жупе са расутим, отвореним и незаштићеним селима, а да су с друге стране били у њима поједини утврђени градови, са подграђима.

За ближе издвајање саме тврђаве наши стари текстови употребљавају некипут и арабљански израз „кула“ (на арапскоме „калах“, на турском претворен у „кале“ од чега код нас „калеа“ или „каљаја“). У једној Драгутиновој повељи пише „кула у Скопљу”, у повељи Дечанског пише „горњи град кула“ у Призрену, а у Душановој повељи „кула прилепска“ — што се свакако односи на целу тврђаву, а не само на једну кулу.

*

Тврђава је била одвојена од дела за становање. У неким случајевима постојала је и једна ужа тврђава (као што су били у старој Атини Акрополис или у Риму Капитол) а могао је постојати и један зид око целог подграђа (тако је било у Новоме Брду и Београду, а то се и данас још види, на пример, у Охриду).

У књизи „Стара српска трговина и индустрија“ Н. Костић овако описује један град: „Испод акрополе чија је посада штитила цело насеље, налазиле су се куће становника тога места. Често у подграђу имају владаоци и властела своје куће и дућане. На простору између тврђаве и подграђа скупљао би се народ из жупа на пазар, вашар, састанке, светковине, судове и зборове.“ То се место у латинским споменицима зове „forum sub castro“. Ту је било и поље са „потециштем“ за витешке игре. Стари текстови потврђују да је код нас у Средњем

веку било приредаба са оружјем и на коњу, слично „турнирима“ на Западу.

У подграђима, по већ поменутоме Гијому Адаму, биле су куће и дућани од брвана и дрвета; камених кућа било је само у приморским градовима. У случају рата и напада на град дрвена би подграђа обично изгорела, а становништво би се повукло у тврђаву одакле се заједно са посадом бранило (зна се да се становништво Рудника склањало приликом опасности у оближњу Острвицу 1324 г., а становништво Призрена у град Вишеград 1372 г.). Дућани (претежно дубровачких трговаца у подграђу) називани су „куће“, „стачуни“ или „клијетке“. Јиречек каже да је ту обично било три заповедника: кефалија, заповедник тврђаве; кнез или „comes“, управник трга; и цариник. Слично је било и са утврђеним рудницима.

Градови су имали опште прописе још од најранијих Немањића. У Законику, чл. 176, стоји: „...сви градови по земљи царства ми да се владају по законима као и за првих владалаца“, а поједини од њих су имали и статуте. То се зна, на пример, за Ново Брдо. Београд је имао и неку врсту пасоша за своје трговце путнике: „књиге с печатију“. Неки су градови ковали новац, на пример Брсково (пре 1277 г.), Рудник (1333 г.), Ново Брдо (1349 г.), Призрен (1370 г.) и Смедерево (после 1430 г.).

Код градова који су били само утврђени стан властелина или самога

Сл. 6 — Средњевековно коло, слично данашњем „козарскоме“ колу. Слика из XIV века.

владара, тврђава је имала такође да задовољи исте услове: да заштити од напада непријатеља, а нарочито од изненађења. Зна се, на пример, да је Дечанског 1331 г. изненадио а заробио у граду Петрчу крај Косова његов син Душан, који се против оца побунио и са коњаницима дојурио чак од Скадра (где је имао дворац), а деспота Ђурђа Бранковића изненада је напао у граду Купинику, крај Саве, Мађар Силађи 1455 г. и заробио га.

Црквени поглавари су становали слично осталој властели: архиепископ Данило становао је једно време у граду Магличу на Ибру, а имао је свој двор и у Јелашцима. Они су становали и по манастирима, нарочито утврђеним. Неки од ових су били чак изванредне тврђаве (Хиландар и Ресава), други су имали бар јаке „пиргове“ или „ст'лпове“, тј. куле за одбрану (Немања и Сава обнављајући Хиландар подигли су око манастира „град и *пирг* велик в'њем“, Урош I и Милутин саградили су такође, сваки по један пирг близу Хиландара, Данило је саградио пирг уз Бањску, уз Пећску Патријаршију, као и на архиепископскоме имању у Лизици, итд.). Па и оно што нама данас пре личи на звонике (на пример, на цркви Св. Петра у Бијеломе Пољу, Св. Николе код Куршумлије, Ђурђевим Ступовима код Раса и оним код Берана, на Жичи, на Сопоћанима, на цркви Св. Петке у Призрену, на Бањској, итд.) можда је уствари такође саграђено и за последњу обрану од непријатељског напада, јер има помена да су се калуђери бранили из манастирских ст'лпова и пиргова (сл. 8 и 9). Утврђени су још били и Студеница, Раваница, Сисојевац, Тврдош и Ратец на Приморју, и још многи други.

У неким рударским варошима Македоније и данас се међу кућама виде велике камене куле (у Кратову их има 7, а има их и у Злетову). То су били утврђени станови богатих појединаца.

Све ово би били разни облици средњевековних градова, било да су они само тврђава или тврђава која брани насеље, трг, стан властелинов, манастир итд.

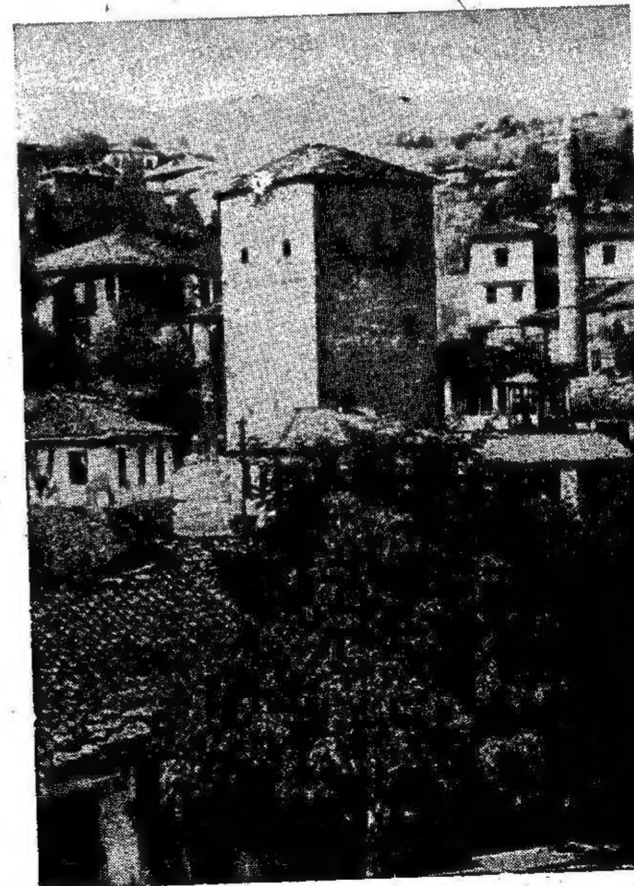
*

Разуме се да се они нису појавили и развили без икакве везе са ранијим облицима, бар што се тиче напада и одбране тзв. хладним оружјем, које је наметнуло извесне грађевинске облике.

Пре нашег досељења, на Балкану су Илири, ратнички народ, градили чврста утврђења на високим и тешко приступачним местима. И Келти су такође градили своја утврђења. Римљани су затим читавим низом утврђења морали осигуравати северну границу својих балканских поседа од „варварских“ племена која су са севера почела надирати. То је чувени „Limes“ (граница) из II и III века н. е. од кога има још доста остатака на јужној страни Дунава. Један од таквих градова био је и Београд. Римски „каструми“ обично нису били на врлетима, јер им је требало бранити одређене тачке и појасеве терена и јер су у њима стационирале моћне легије. Они су саграђени већином са правилном основом (најчешће правоугаоног облика), на благим пространим узвишицама, или у равници. То су били зидови, од камена и опеке, појачани кулама и опасани ровом. Но поред ових великих утврђених логора имали су Римљани и мање „кастеле“, који су били само утврђене војне станице или страже на истакнутим местима, али који су баш због тога имали извесне сличности са доцнијим средњевековним тврђавицама.

„Источно римско царство“ — Византија, морало је, пред све јачим надирањем Варвара, напустити кордонски систем утврђења „Limes“-а и приступити опасивању својих вароши на Балкану одбранбеним зидовима (Стоби у Македонији, „Царичин град“ код Лебана), као и мањим утврђењима која су подизали око вароши и по главним комуникацијама и пролазима у земљи. Све ово није било довољно, јер су многе од тих великих вароши Варвари у страшним налетима, својом многобројношћу и ратоборношћу, освојили и разорили. Тако није остало скоро ништа од старог Београда — Singidunum-а, Sirmium-а (данас Сремска Митровица), Ниша—Naissus-а, Скопља — Scupi-а, итд., да поменемо само најзначајније.

И сами Варвари имали су својих примитивних утврђења, на брежуљци-

Сл. 7 — Кула у Кратову (Фото: Б. Којић)

ма, са бедемима од земље и оградама од древених палисада, а са рововима около. Основе ових утврђења — и то не само аварских већ и словенских — биле су обично кружне, зато су она у страној науци позната и као „рингови“. Забележене су и древене куле за старешину, усред круга, које су познате под називом „одел“, чак и код германских племена.

Али наши стари градови нису по своме облику, ни по основној концепцији, директни наследници ових варварских утврђења. Они су се развили у друкчијим приликама, које смо већ изнели, нарочито од времена око XII века па надаље, ма да би било сасвим природно да је притом искоришћено и искуство старог словенског грађења помоћу древених стабала. На жалост, сем забележених описа, ретких, оскудних и непрецизних у техничким појединостима, немамо данас ближих података о томе како су изгледала та стара наша утврђења по досељењу на Балкан.

Највећи утицај на развој и усавршавање средњевековног града дошао је са Оријента. Први крсташи који су се са Оријента вратили, донели су у Европу драгоцена искуства и примере (крсташки походи трајали су од 1098 г. до 1270 г.). Дотле пак познато је да су у целој феудалној Европи у IX, X па чак и XI веку, градови претежно били древени а појачани каменим кулама.

У нашим крајевима такође је било кула од древета. Ана, кћи византиског императора Алексија Комнена (са краја XI и почетка XII века), која је

Сл. 8 — Кула на манастиру Ђурђеви ступови, код Берана —XIII век).

описала ратове свога оца, забележила је да је на српско-византиској граници, поред осталих, било и кула од древета. Употребу древета као конструктивног материјала потврђују и имена неких наших градова, као на пр. „Древенград“ (код Призрена), и два „Брвеника“ (на Ибру код Рашке и други на Лабу). И Немањини дворови, које помињу Кинам и Никита Акоминат, били су од древета, те су их лако могли спалити, прво византиски император Манојло, а затим и Исак Анђел.

На европском Западу, где има више писаних доказа о томе, изгледа да је првобитно сваки такав стари град

Сл. 9 — Кула на манастиру Сопоћани (XIII век).

био кула (у ужем смислу речи), латински „dunio” (искварено од правилне речи „dominio), француски, управо нормански, „донжон“ (donjon), немачки „берхфрит“ (Berchfrit). То је била прво древена, затим камена кула, тј. висока грађевина у којој је становао феудални сопственик земље и која је постала од куће подешене за одбрану.

Правило је било да донжон нема врата у приземљу већ тек на спрату. До тих врата се долазило спољним древеним степеницама или древеним мостом пребаченим са оближњег зида, који се лако могао склонити у случају опасности. У приземље, које је имало дебеле зидове, силазило се са спрата, изнутра. Понекипут је испод куле била цистерна или бунар с водом.

Наша је земља нарочито погодна за практично проучавање тог прастарог облика, јер се овај код нас на неким местима одржао и до данас. У крајевима са муслиманским живљем има и данас старих „кула“ у којима је становао сопственик земље, „ага” или „бег”, усред свог феудалног поседа (нарочито су интересантне куле Реџепагића у Плаву, Ганића у Рожају, кула у Мркоњићграду у Босни, итд.). Код тих кула у камено приземље се ноћу склања стока (што одговара „подруму доњем“ из народних песама, где су држани „бојни коњи“); спрат је такође од камена и на њему су послуга и домазлук; највиши спрат је изван домашаја са земље, израђен је као „брвнара“ од дебелих стабала (што је топлије и угодније за становање) и на њему станује домаћин (одговара „чардаку на кули високој“ из народне песме); кров је такође древен. Тако је под један кров, а изван домашаја непријатеља, склоњена цела имовина сопственика земље. По казивању др. В. Радовановића, у Тиквешу има таквих кула које имају и бунар у подруму, те тим више одговарају средњевековним донжонима. Исто тако код многих од наших кула главни улаз није у приземљу већ тек на спрату, а прилази му се спољним древеним степеницама (које се у случају опасности лако могу уклонити). — Таб. I и II.

Најзад, интересантна је и потпуна сличност ових наших кула са кулама које претставља први турски цртеж београдског града, из 1456 г. Ту се види исти онај проширени највиши спрат, са истим обликом крова, итд. (сл. 47). Изгледа, дакле, као што смо рекли, да је зачетак средњевековних европских градића био у „донжонима”, од којих су наше куле сачувале свој рудиментаран облик кроз векове, скоро до данашњих дана.

Донжон је на Западу, у почетку (скоро до половине XII века) био ако не једини а оно најглавнији део феудалчевог стана-града (зато је он увек и на највишој тачки терена), но како није могао да обухвати све узгредне просторије, то су се ове прошириле у утврђено двориште, а зид који то двориште опасује и брани почиње се (понегде још од X века) дизати и добијати све више и све јаче куле, тако да најзад то двориште постаје уствари град, а донжон само остаје један део (још увек најглавнији) у њему.

Од одељења у дворишту града развили су се станови за посаду (која у мирно доба није никада била нарочито многобројна), кухиње, штале, оставе, магацини и слично. Ове су зграде биле од лакшег и мешовитог материјала и биле су обично прислоњене уз обимни одбранбени зид. Међу њима најистакнутија је била грађевина у немачким градовима, тзв. „Palas“. Код нас се помиње назив „палата“, и за архиепископа Данила је забележено да је у граду Магличу подигао (у XIV веку) једну „палату“. У више наших градова има остатака таквих сразмерно великих зграда, као што ћемо то доцније подробније видети.

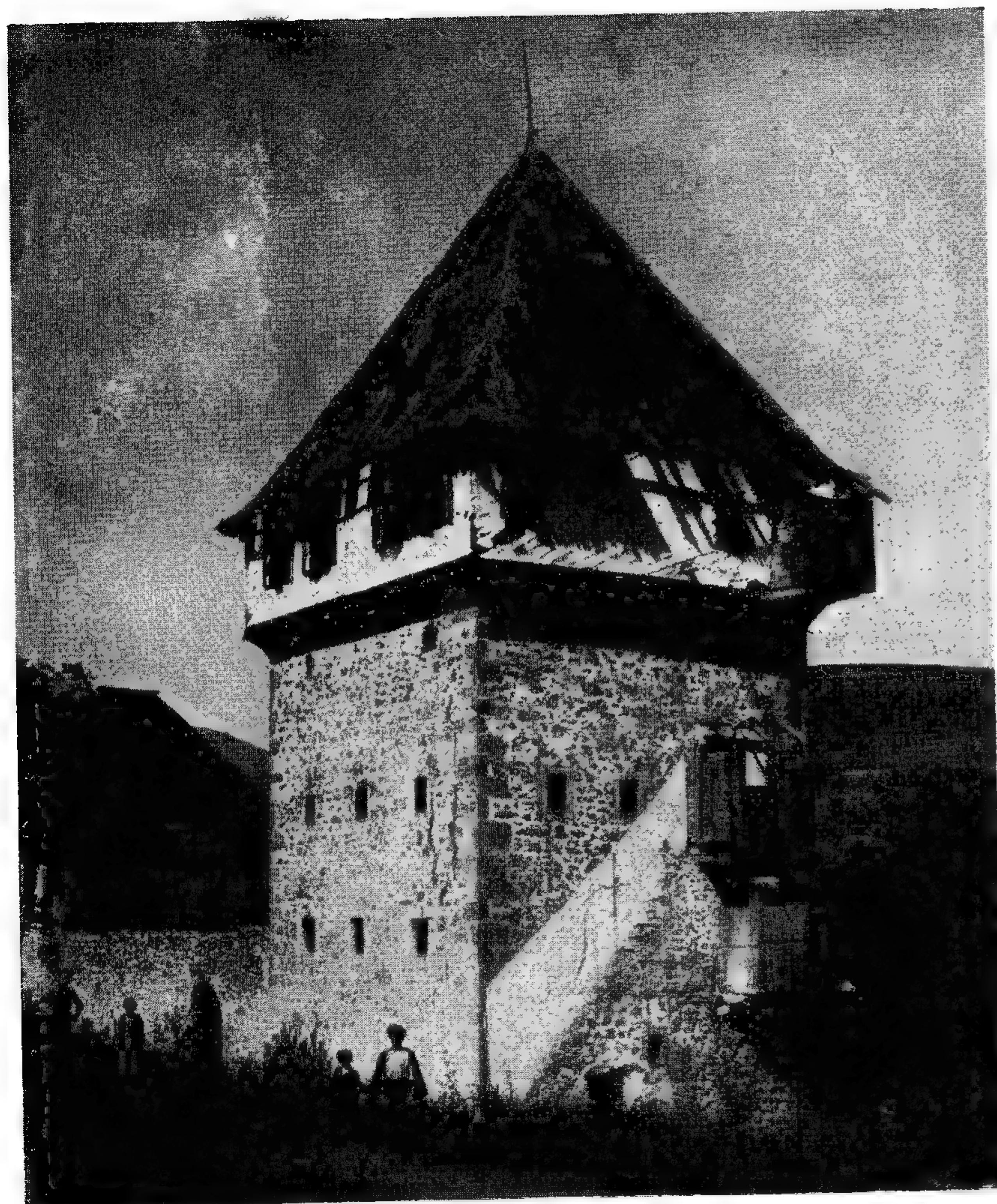

Таб. „КУЛА“ (Фото А. Д.)

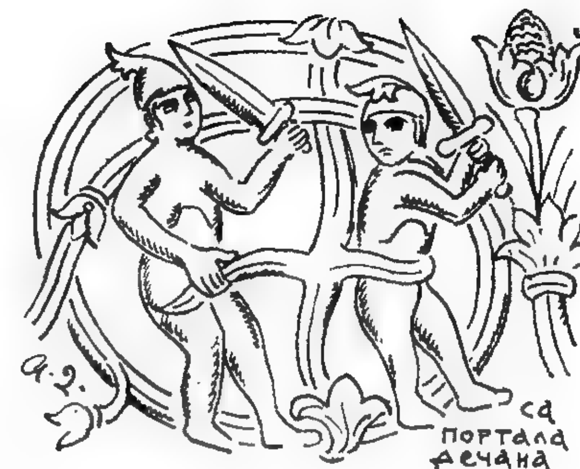
На овој кули у Плаву сачувао се скоро до данашњих дана стари средњевековни облик.

Таб. II „КУЛА" (Фото др. Р. Симоновић)

На овој бившој беговској кули главни улаз налази се тек на спрату како би био што теже приступачан.

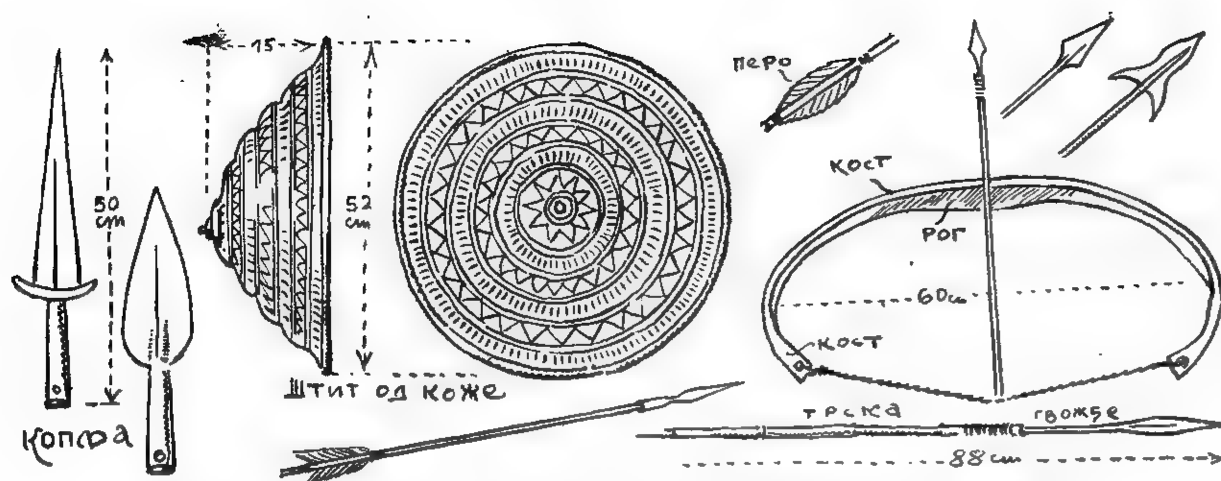

РАТНИЦИ И ОРУЖЈЕ

Довде смо видели како је и зашто постао средњевековни град, али пре но што бисмо пошли даље у приказу његове архитектуре, мораћемо се позабавити једним питањем од кога су облици те архитектуре претежно зависили и према коме су били подешени, јер их иначе не бисмо могли разумети — а то је начин напада, одбране и борбе око таквог једног града.

Било је три врсте војске: опште („властелинске"), пронијара и најамничке војске. Властелин, управник једнога краја, био је дужан довести одређен број војника — сељака и грађана (Законик Душанов разликује „властелу, војнике и убоге"). По Ст. Новаковићу, властела су у војсци онога времена била заповедници, коњаници и оклопници, а сељаци и грађани били су прости војници, који су се у време мира бавили својим пословима. Сваки је био дужан имати код куће своје оружје. За време рата ратовало се у своме оделу, о својој храни и трошку (за војском су често ишли трговци носећи потребне ствари, које су војницима продавали). Војску једнога краја водио је „жупан" (доцније „војвода").

Друга врста војске били су пронијари, којима је владар, уместо плате, давао земљу, а који су били дужни за њега ратовати. Они су били обично коњаници.

Трећа врста војске били су најамници, професионални војници, најчешће странци. Већ се за време борбе Немањине с браћом помињу „грчки војници", „Фрузи" и „Турци". По Јиречеку види се да је неки Италијан Франциснус био с војском 1304 г. у служби Милутиновој. Милутин је такође послао 1321 г. 2000 Кумана у по-

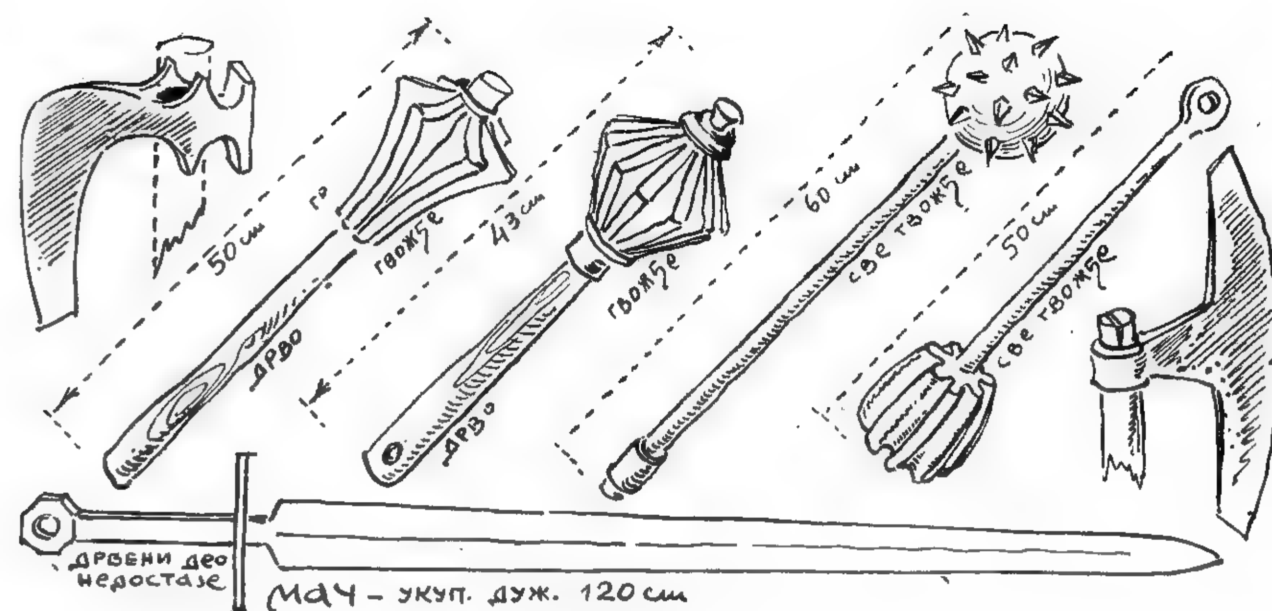

Сл. 10 — Средњевековно оружје (из Музеја Југословенске армије у Београду).

моћ Андронику II, а исто тако најмио је и довео у Србију неког Турчина Мелекила са 1000 коњаника и 500 пешака. Дечански је на Велбужду имао 1000 „француских" коњаника. Забележен је и читав низ Шпанаца („constabilis") у српској служби. Душан је такође држао један одред најамника Турака, а његову личну стражу сачињавало је 300 Немаца под командом неког Палмана (кога Дубровчани бележе као: „dominus Palmanus miles teutonicus stipendiarius domini regis Raxiae"). У српској служби били су и Палманови рођаци Кијаране и Ђорђе. Било је неколико одреда Немаца који су стационирали на разним местима (од којих један у граду Беру). У служби деспота Ђурђа био је Турчин, војвода Шахин. Најзад, помињу се такође и јужноруски Татари и кавкаски хришћани „Јаси", како их назива Данило.

У раније доба главна војна сила за време рата била је пешадија састављена највећим делом од сељака, затим је уведена коњица (нарочито коњица пронијара и одреди које су доводили властела и властеличићи), која је постала главна ударна снага (таб. XXXVI). Опремање и издржавање боље наоружане војске, нарочито пред опасношћу од Турака, захтевало је велика средства. Јиречек бележи да је од 1397 г. уведена за сваког властелина обавеза да на својих 20 поданика опреми по једног лако наоружаног коњаника. Зато су поданици, поред пореза владару и цркви, били дужни давати и порез за опрему и издржавање војске („воиница", „воиштатик"). Војска је такође била и ослонац владару против сувише моћне властеле.

Мало ко је био ослобођен војне службе у рату. Деспот Стефан ослобађа 1427 г. нека манастирска села: „измаше ако би се случило господству ми самомў главом поћи на воиску, и они да пођу с' господством ми... и потјечице и воиске краиштне које се прилучују на краишту да су дл'жни оправљати с' војводом господским краиштним"... Иначе, ранији манастирски сељаци били су обично ослобођени ратне службе, али су морали чувати манастирске куле, и због тога су били слати чак и у манастире Свете Горе (нека села око Призрена поклонио је Драгутин утврђеноме манастиру Хиландару, са обавезом да морају слати на Атос људе који ће сачињавати војничку посаду пирга Св. Василија на обали мора).

Сл. 11 — Средњевековно оружје (из Градског музеја у Београду).

У мирно доба градови су имали само минималну сталну посаду, обично од најамника, и то жупски градови мању а крајишки (гранични) градови већу, сем тога у крајишким градовима владао је строжији режим, као нека стална приправност. Људи градске посаде и страже називани су „градштаци" или „јунаци". Старешина тврђаве називан је „капетан" или „кастелан" (раније смо упознали већ назив кефалије). Мађарски заповедник Београдског града у XV веку био је „капетан" (capitaneus Nandoralbensis) под којим су била два „кастелана", један за горњу а други за доњу тврђаву. (Међу капетанима Београдског града истицала су се четири брата Далматинца од којих је један одбранио Београд 1440 г. од султана Мурата II.)

У случају ратне опасности војска је у пуном броју поседала градове. Тада је град снабдеван и намирницама предвиђеним за опсаду (краљици Јелени је 1293 г. дозвољено да из Апулије може да увезе без царине „хиљаду товара жита за снабдевање својих градова"). Како се у случајевима изненадних напада често у град склањало све околно становништво, као што смо већ поменули, то је била потребна велика количина намирница.

Сл. 12 — Сељаци-ратници у борби, фрагменти по сликама из XIV века.

Критовул пише да је деспот Ђурађ, кад су Турци 1454 г. напали Србију, наредио да се сви градови спреме за одбрану, да се околно становништво у њих склони, а удаљеније становништво да иде у збегове.

У мирно доба град је чувала увек нарочита стража, дању и ноћу. Сем професионалне посаде и само становништво града и жупе било је дужно да чува градове. Та обавеза звала се „градобљуденије“ (по грчком још „ца-

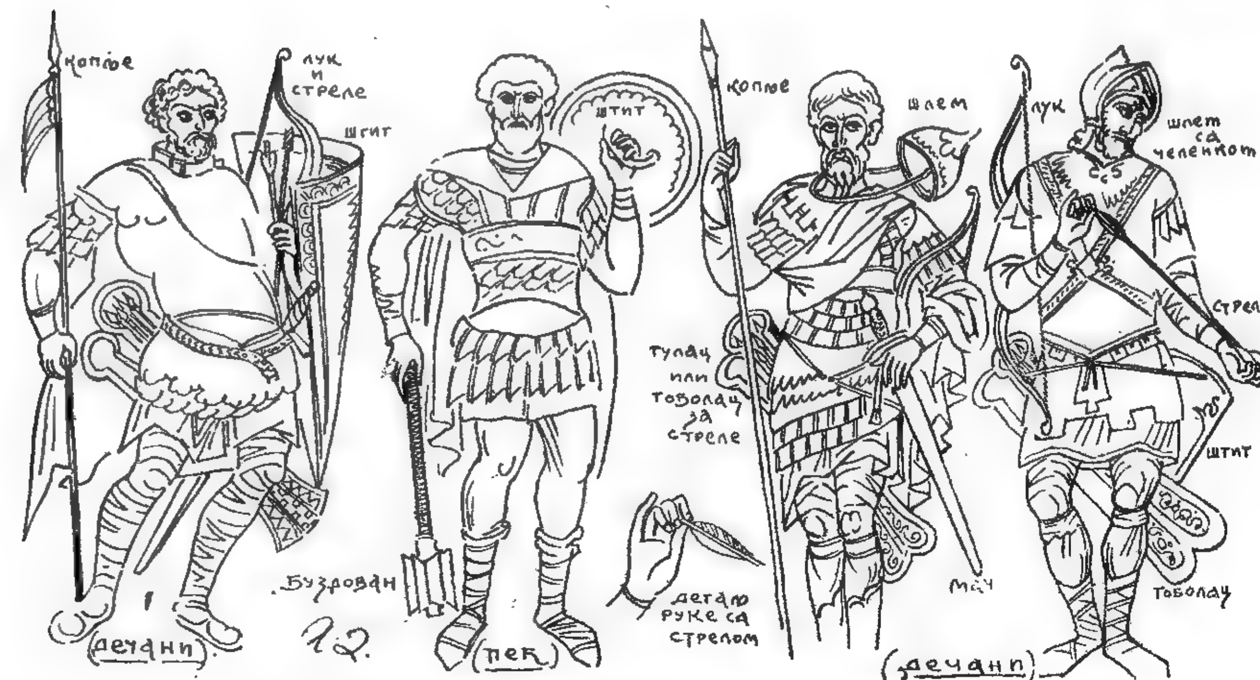

Сл. 1 — Ратници на одмору (мачеви, копља, штитови, шлемови итд.). Слике из XIV века.

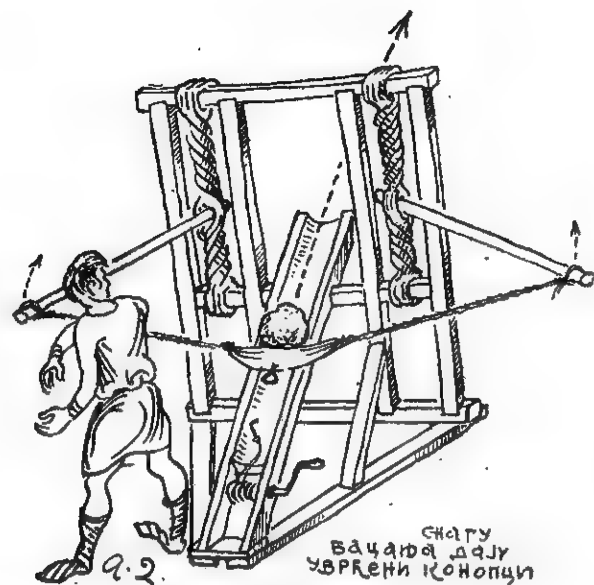

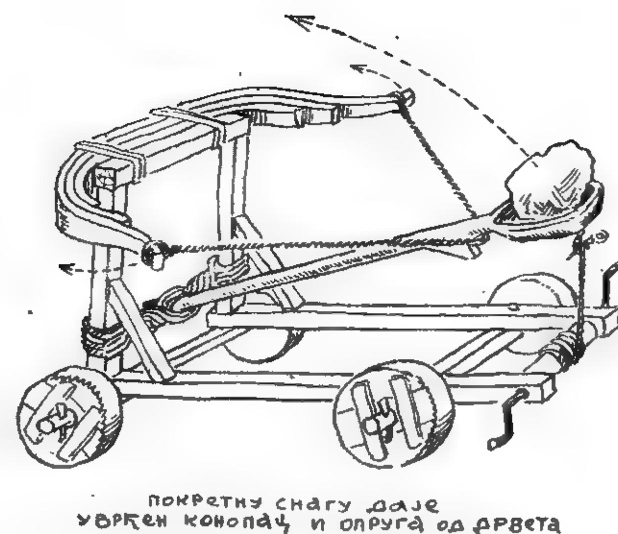

Сл. 14 — Борба ратника пешака тешко наоружаних.

Сл. 15 — Ратници у пуној опреми и разно оружје, по сликама из XIV века.

Сл. 16 — Шематичке скице мањих справа за бацање камена помоћу увртених конопаца и опруга од дрвета

конство", „парамун" или „бигла", а „цакони" или „б'дци" су били чувари града, и то или војници најамници, или становници града, или становници целе жупе, или најзад само становници извесних села којима је то била главна „работа").

Нису нигде сачувани забележени прописи те службе у каквом већем граду у унутрашњости наших земаља; др. Р. Грујић је, међутим, објавио правилник, који је нашао у дубровачком архиву, за градић Сокол у Конавлима. По њему се види да је град Сокол имао у мирно доба посаду од 8 војника-најамника (од којих двојица добри стрелци — balestrieri) под заповедништвом једног кастелана. Људи из посаде нису смели заноћити изван тврђаве, а ни преко дана није их смело отсуствовати више од двојице. Сам кастелан није смео напуштати град за све време док му је трајао уговор о служби. Он је кључ од градских врата чувао код себе и сам је увече лично врата закључавао, после чега се нико више у град није пуштао.

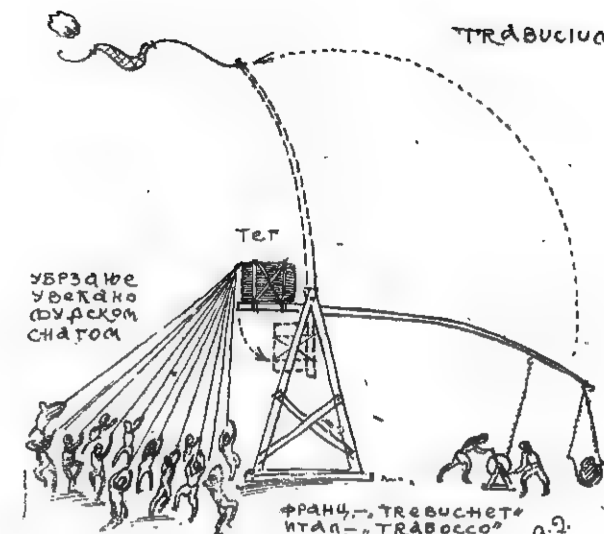
*

ХЛАДНО ОРУЖЈЕ И РАТНЕ МАШИНЕ

У Средњем веку постоји један значајан прелом у начину борбе и ратовања. У ранијем добу његовом употребљавало се искључиво тзв. хладно оружје, у XIV веку се пак уводи примена барута за оружје и за рушење градова. Начин борбе на отвореном пољу не мења се баш одмах, јер ручне пушке још дуго нису биле усавршене, али барут даје нападачима моћно о-

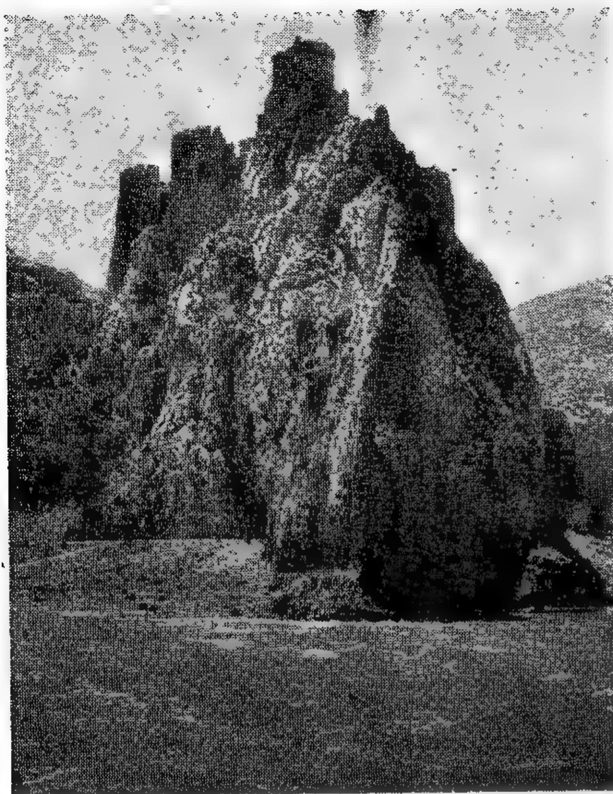
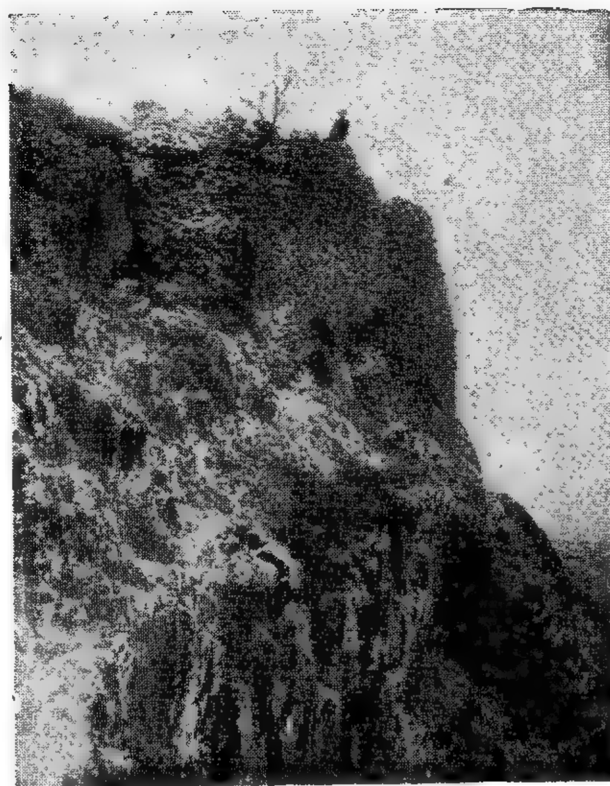

Сл. 17 — Стари цртеж и шематичка скица функционисања машина за бомбардовање градова камењем.

ружје за разбијање и рушење градских зидова.

Говорићемо прво о периоду хладног оружја. Оно постоји од памтивека и имало је своју дугу еволуцију усавршавања. И код њега постоји известан прелом у развоју — то је време кад су усавршене машине са опругом, за бацање стрела, копаља и тешког камења.

Хладно оружје за борбу појединаца састојало се из нападних и одбранбених направа. Иначе, за напад су углавном служили ножеви, мачеви, сабље, копља (од грчкога „копис", српски често и „коштаница"), убојне секире („нацаци" и „балте") и буздовани (топузи, шестоперци) — сл. 11, а за бацање: стреле, копља („џиде" — „џилити") и праћке (сл. 10 и 15). За одбрану од напада таквим оружјем служили су штитови и „одело браньскоје" (тј. одбранбено одело, како то назива један стари текст), шлемови, затим огрлице, рукавице и целе кошуље од гвозденгих верижица (већ од XI века) и најзад, прави гвоздени панцири, нарочито за тешке коњанике (тек у XIV веку). Стари назив за неку примитивну врсту оклопа био је „брња". Борци су били пешаци и коњаници. Око градских зидова борили су се, разуме се, само пешаци, а коњица је служила за јурише на отвореном пољу. (Таб. XXXVI).

Простије хладно оружје израђивано је у земљи. Још и данас имена села као „Стрелари", „Тулари", „Штитари", „Копљари" итд. сведоче да су се њихови преци бавили занатима (а помињу се чак и поименце неки мајстори као Богдан „мачар" и Радослав „мачалар"). Финије се оружје увозило из иностранства и то са свих страна. Са

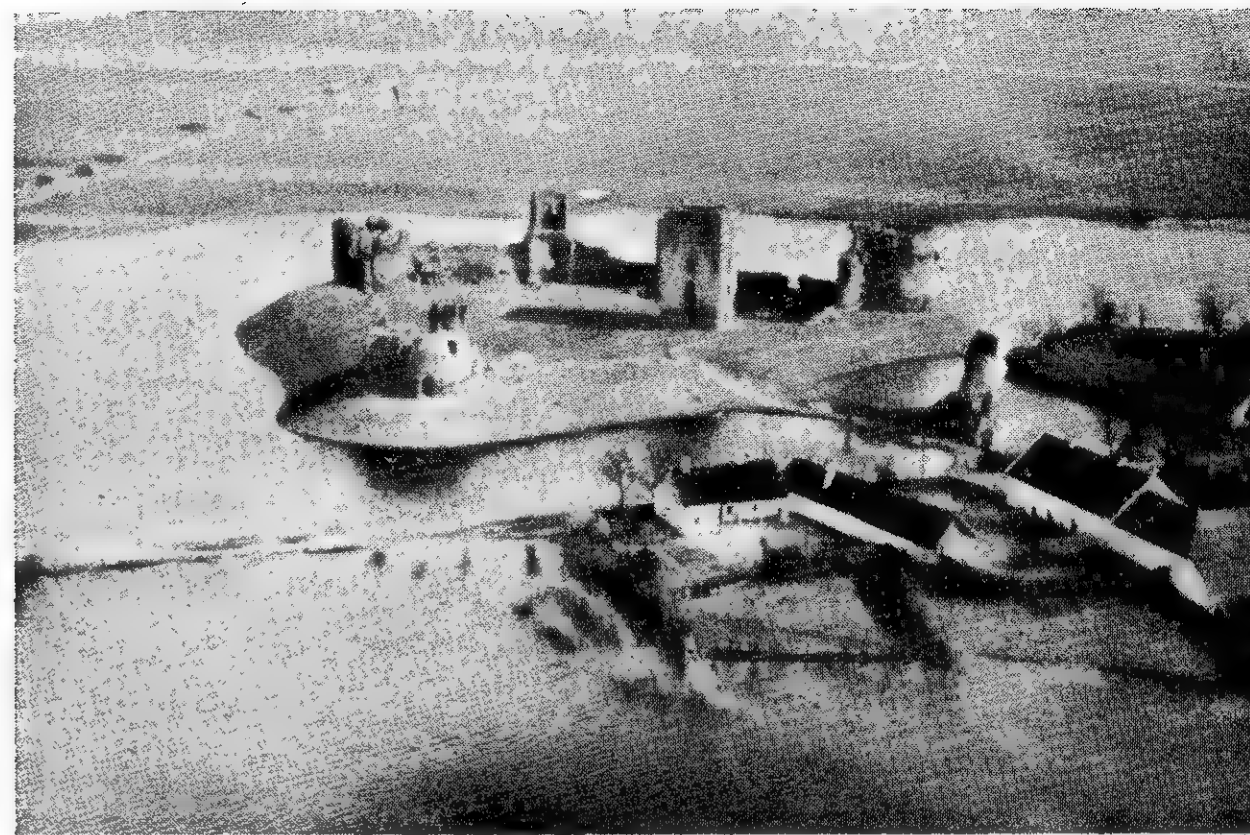
Сл. 18 и 19 — Неприступачни положаји града на високим стенама (Голубац и Островица) — фото Заленски и А. Д.

Приморјем, а преко њега и са Италијом, било је увек везе. Народне песме помињу „пале латинкиње", „ришљанске мачеве", „сабље венедичке", „ђорде кова латинскога", „млетачки ков". Има записа у архивама да су Млечани допустили више пута Милутину и Душану да извезу мачеве, шлемове, панцире, оклопе за ноге, верижне рукавице и штитове. Дубровчани су пак нудили 1323 г., у замену за неко ревидирање границе, 200 оклопа, који су вредели 2.000 перпера. Постоји помен да је Душан 1330 г. забранио превоз оружја из Венеције преко своје територије за остале земље.

Но ни везе са Истоком нису без помена. Народне песме помињу сабље „мисиркиње" и „мисирлије", затим „димискије" или „демишкиње" и „шамлијанке" (по градовима Дамаску и Шаму у Сирији), које су биле од најбољег каљеног челика а биле често „дамаскиниране", тј. инкрустиране сребром и златом. Затим се помињу још и стреле „татаранке", „седла цариградска" итд. Најзад, знамо и за „сабље аламанке" (немачке) и „маџаркиње", што значи да их је и са те стране долазило.

Мачева је било обичних а и великих и тешких за замахивање двема рукама. Мач је старије оружје а сабља је новија, туранскога је порекла и јавља се тек у XIV веку. Топуз су носили

Сл. 20 — „Водени град", коме приступ са свих страна брани вода. Град Вач у Вачкој (фото К. Денић).

прости војници-сељаци, али се зна да су га носили и византиски императори Манојло Комнен и Алексије. Лук и стрела су главно оружје лако наоружане војске, као што је данас пушка (сл. 10). Домет стрела ишао је до око 200 м. Врхови стрела беху често отровни. То за наше стране изрично бележи још псеудо Маврикије при доласку Словена на Дунав, затим крсташи Хајнриха Лава 1172 г. као и крсташи III похода 1189 г. Отров се справљао од лишћа и корена биљке „једића" — „налепа" (aconitum napellus). Стреле су ношене у „тулцу", „тулајици", у које је могло стати по 50 комада (сл. 15).

Од тежег хладног оружја треба поменути стреле које се бацају већ усавршеним механичким луком (са вођицом и наслоном на раме сличним кундаку данашње пушке). Затим такву велику направу за бацање више стрела одједном и за бацање копља („катапулте"). Најзад, машине за бацање тешких камених пројектила — „petrariae" — а по Ани Комнен „литоболи". Полуге ових направа запињане су као какве џиновске праћке опругама од еластичног дрвета и од уврténог ужета. То су тзв. „балисте". О њиховој употреби има помена још из времена кнеза хумског Мирослава, брата Немањина, који је 1185 г. напао град Дубровник великом војском и *„опсадним машинама за бацање камена и дрва"*. По једној верзији он се после о-

сам дана безуспешних напада повукао пошто је спалио своје машине, а по другој верзији (Дубровчанина Ристића) успели су опсађени да му при једноме испаду спале неке од тих машина.

За машине те врсте вероватно су само најважнији делови (опруге, конопци и гвоздени делови) ношени, све остало је импровизовано свакако на лицу места, те после и остављано. Постоје забелешке да је 1420 г. Дубровник поклонио деспоту Стефану „свежње канапа за конопце балиста“.

Било је затим још и већих направа које су дејствовале као полуга чији су кракови разне дужине. На краћи крак стављан је огроман терет; сем тога, у даном тренутку, велики број људи снажно би тај крај повукао, а на дужи крак је стављан камен за бацање. Центрифугално дејство је још појачавано тиме што је на тај крај додаван замајац за камен у облику праве праћке „вртешке“. (Једну такву ратну машину пред Лисабоном 1147 г. покретало је 100 људи вукући одједном снажно за конопце.) Такве су се машине звале латински „trabucium“ (немачки „triboc“, италијански „trabocco“) и „manganum“, „mangonellus“ (немачки „mange“), затим још „tripantium“, „buffa“, „blide“ итд. већ према врсти и варијанти (сл. 16 и 17).

Цар Јован Кантакузен пише да су такве справе приликом опсаде Цариграда 1348 г. могле бацати камење тешко „колико снажан човек може понети“, а било их је које су тукле град преко Златног Рога који је широк преко 400 м. Забележено је да су у Средњем веку на неким градовима куле и зидови порушени и проваљени оваквим бомбардовањем. Има чак случајева да су и живе заробљенике, ради застрашивања опсађених, убацивали преко зидова у град тим начином. Овако су убацивана и бурад са запаљеном смолом и осталим запаљивим материјама, а градови обухваћени пожаром лакше су подлегали (има помена да су убациване и стрвине да би се изазвала зараза, а постоји чак један пример — у Чешкој — где су у град убацивана бурад са нечистоћом која би се разлила и окужила све около.

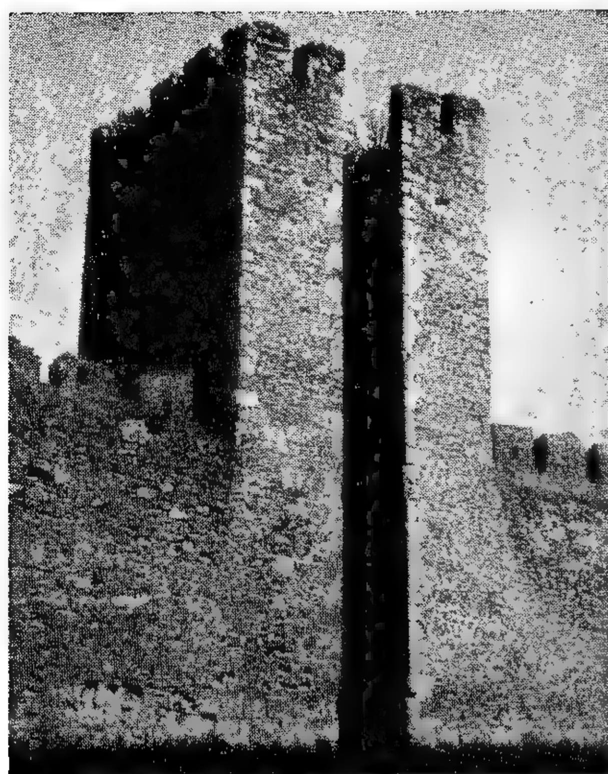

Таб. III ГРАД МАГЛИЧ (Фото Б. Бугарчић).

Главна кула града, која брани прилаз са најистакнутије стране. Испред куле је вештачки ров у стени. Град је из XIV века.

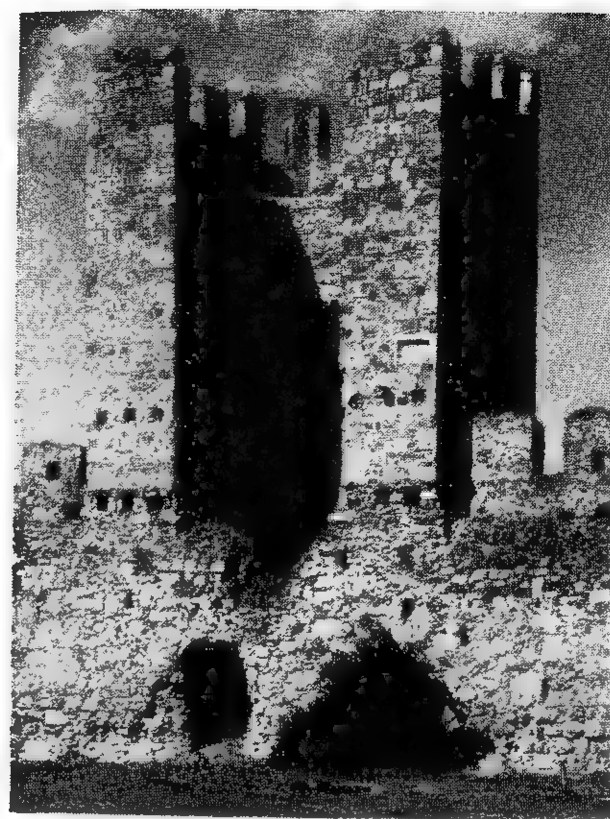

Сл. 21 и 22 — Куле Смедеревскога града, гледане с унутрашње стране. (Фото В. Заленски и А. Д.)

*

СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ У ДОБА ХЛАДНОГ ОРУЖЈА

Довде су била приказана главна хладна оруђа. Начин пак борбе око градова зависио је у многоме и од положаја града и његове приступачности. Сами градови су првенствено одбранбене грађевине (сем кад из њих војска излеће ради напада). У борби око поседања града боре се и појединци један против другог, али да би се у њега продрло и да би се освојио треба и сам град разорити. И најзад, град се заузима и тако што се опсадом примора на предају. Још у Староме веку освајане су велике античке вароши на разне начине: пењало се на зидове лествицама; код градова у равници привлачене су уза зидове високе дрвене куле на точковима, а онда су са кула спуштани покретни мостови на зидове и преко ових вршени су јуриши; да би се зидови срушили темељи су поткопавани лагумима; проваљивани су и зидови као и саме капије, и кроз те је отворе непријатељ продирао у град. То проваљивање извођено је првобитно „овновима“, тешким гредама које су замахиване рукама, а чији је оковани врх рушио зид или пробијао капију. Кад је византиски цар Јован Кантакузен узимао од Душана град Воден 1350 г.,

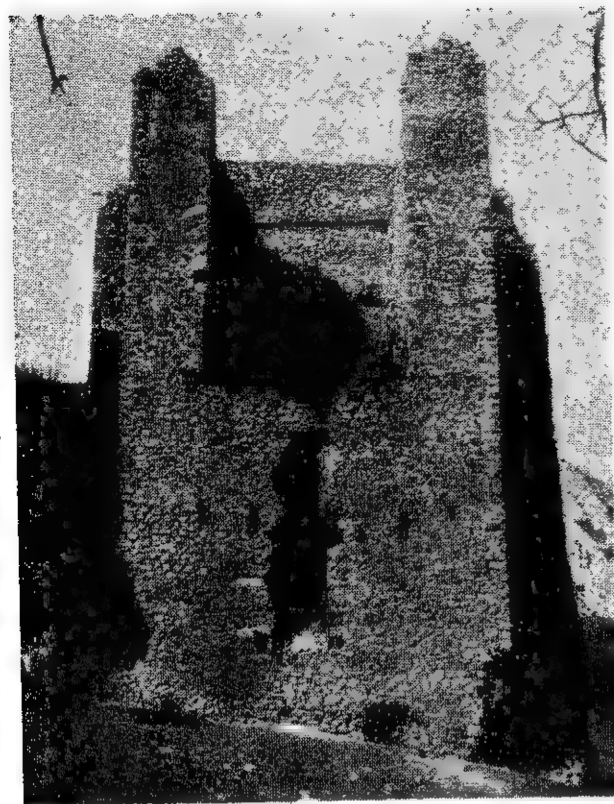

Сл. 23 — Кула у Смедеревском граду. Сл. 24 — Засведена кула у „Малом граду“ (фото В. Заленски и А. Д.).

он је прво успео да запали и сагори градска врата.

Сачуван је опис на који је начин византиски цар Манојло Комнен 1149 г. узео рашки град Галич на Ибру. Он га је опколио; ноћу побио зид од дрвених палисада око града, а иза тог заклона поставио опсадне машине. Затим је, помоћу машина, камењем и стрелама тако снажно обасуо град да се овај морао предати после свега три дана опсаде. Овде треба приметити да град Галич није био на тешко приступачном положају, а добар положај је у Средњем веку био један од главних услова за одбрану.

Од оруђа за напад на град не треба заборавити ни лествице и клинове који се забијају међу камење зидова при пењању. Забележено је да је Душан узео грчки град Воден делом помоћу *лествица* а делом проваливши зидове. Куриозма ради навешћемо два различита податка забележена у старим текстовима: по првоме (мемоари Јована Кантакузена), 1350 г. пред градом Бером логоровало је 10.000 радника који су оправљали зидове, а кад су Грци наишли они су брзо, преко скела које су се ту затекле, побегли у град. По другоме податку, град је бранило 1500 српских коњаника и

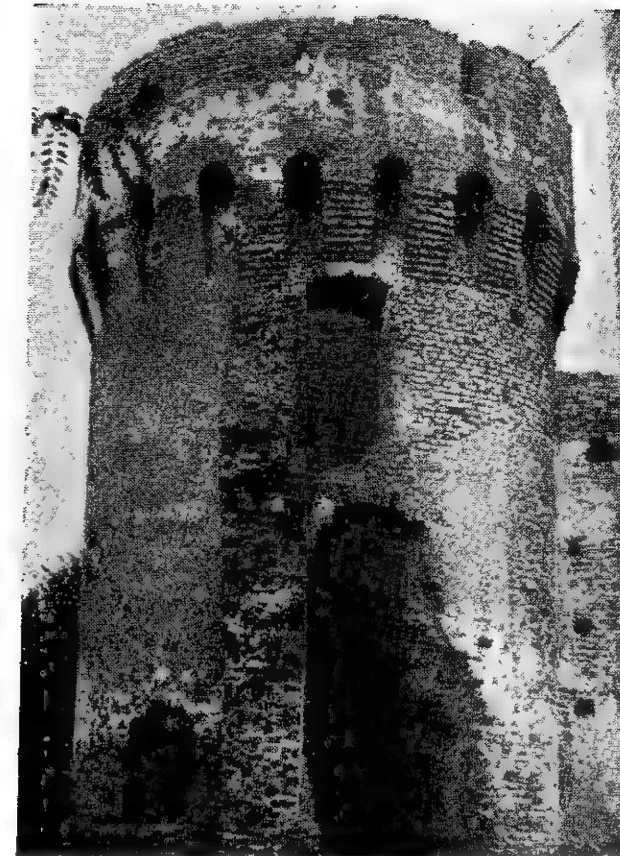
Сл. 25 — Кула поред улаза на Голупцу. Сл. 26 — Улазна кула у граду Раму (фото Ђ. Станојевић и А. Д.).

једна чета немачких најамника, али су се морали предати, јер су Грци ноћу изненада упали у град преко *скела*, које су биле постављене ради оправке. Исто тако забележено је да су се Турци 1521 г., при јуришу на Београдски град, успузали на зидове преко *лествица* и *забијених гвоздених клинова*.

Нарочити систем претстављало је поткопавање зидова лагумима (не још у комбинацији са паљењем мина испод зидова и кула, како ће то доцније бити — већ простим рушењем олонца испод зида). Турци су 1144 г. узели град Едесу од крсташа на тај начин што су ископали лагум испод зида и тиме поткопали зид до темеља, при чему су подметнули дрвене подупираче натопљене смолом и лако запаљивом материјом, па кад су ови изгорели, цео део зида се срушио у поткопану рупу под земљом, а кроз брешу су Турци продрли у град. Убацивање запаљивих материја ради паљења опседнутог града било је такође моћно нападачко средство (нека врста „грчке ватре“, прављане од сумпора, борове смоле, катрана и соли).

Одбранбена пак средства градске посаде била су слична нападачким, тј. браниоци су нападаче, при покушају да приђу граду, тукли одозго стрелама, прво из обичних лукова, а затим из механизованих направа; тукли су их и камењем које су бацали руком и

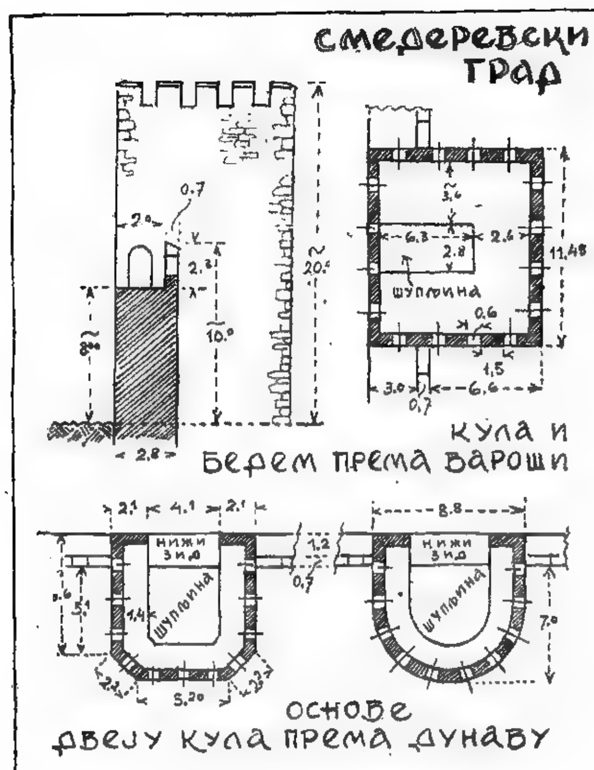

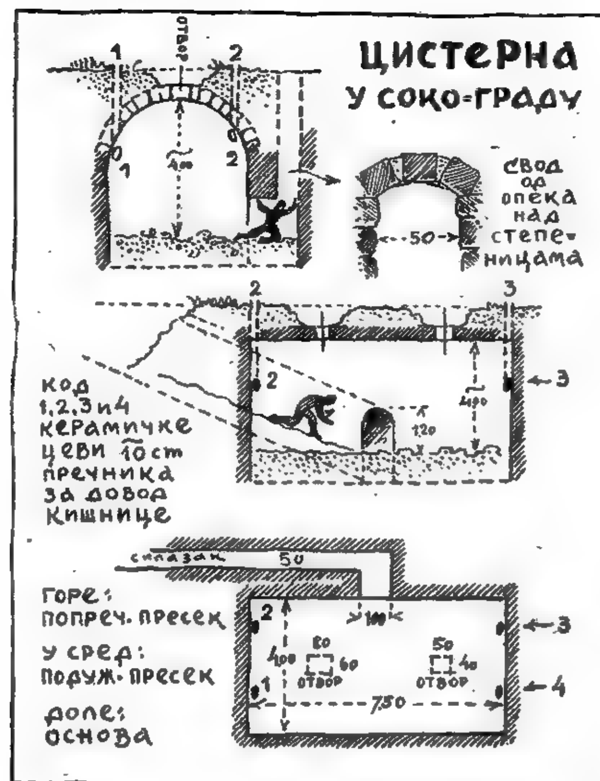

С . 27 — Кула на граду Ердуту, у Хрватској (пример за галерију машикула). Сл. 28. Остаци дрвених спратова на кули у Смедереву (фото Ђ. Бошковић и С. Вихров).

машинама; сипали су на њих кључалу смолу, чак и кључало уље. У ров испред бедема бацано је на нападаче који су јуришали и запаљено суво грање намазано смолом и сумпором, како би им се направила што већа препрека. Да нападачи не би могли да искористе њихове зграде и материјал, спаљивана су понеки пут цела подграђа испод градских бедема (то су Турци учинили кад су бранили Смедеревски град 1476 г., а Мађари Београд 1521 г.). Најзад, кад би нападачи успели да продру сасвим близу опсађених, борило се прса у прса копљем, мачем, сабљом, ножем, секиром и буздованом. Пробијени зидови хитно су затварани препрекама, иза отвора градили су се нови зидови, итд.

Једно старо упутство за опрему града пред опсаду и борбу каже: „Спреми довољно намирница и цистерну за воду да не би трпео од глади и жеђи; спреми сумпора, смоле и зејтина да би тиме могао палити непријатељске машине; спреми још дрво и гвожђе за стреле, машине и остале потребе; спреми конопце и говеђе жиле за луке и балисте; спреми самлевен креч који ћеш бацати да би ослепео непријатеља; спреми коже да би њима покрио своје машине и зграде да их непријатељ не запали; најзад спреми на кулама и зидовима довољ-

Сл. 29 — Куле Смедеревског града. Сл. 29 — Цистерна за воду у граду Соколцу

но камења за бацање. Непријатељске машине покушај да спалиш испадима посаде тајно ноћу или запаљивим стрелама, или их сруши камењем из машина. Исто ово чини и са дрвеним нападачевим направама близу твојих зидова; ове можеш чак и гвозденим кукама помоћу конопаца закачити и извући на бедем. Ако непријатељ копа лагуме да би поткопао зидове, пресретни га лагумима које ћеш ти ископати. Ако непријатељ успе да направи продор у зиду, затвори брешу гредама и камењем, а по могућству и новим каменим зидом позади.“

Нису сачувани детаљнији описи напада на те старе градове. Међутим, имамо изванредно живе и сугестивне описе одбране Хиландара од Каталонаца и Турака. Хиландар (т. XXXV) је 1300 г. Милутин био нарочито утврдио (Данило каже: „с'зда град с великоју тврдиноју за належештеје ради напасти безбожних хурсарии, и в'здвиже пирге великије и снабде је јако да не коснет се им звер љутиј „...). Хиландар је тада бранио игуман Данило (доцније архиепископ) који је лично руководио борбом. Данило је прво пустио да се склони у град све околно становништво, па је затворио и утврдио градска врата и спремио се за одбрану, а он сам се са одабраном четом људи попео на пиргкулу и оданде управљао одбраном. Манастир је био опколио велики број нападача тако да су њихове стреле „као кишне капи" падале на град, ратне трубе „кликтале“ су а вика при јуришу орила се. Једни су покушавали да секирама разбију градска врата, а други да провале зид и с друге стране продру у град. Те године, услед пустошења земље, владала је велика глад и резерве хране биле су исцрпене, те су браниоци страшно гладовали. Отворених уста („зијајуште“), обневидели од слабости, једва су се кретали, посрталили, падали, као животиње зубима траву гризли... и умирали. Данило „с ту суштими јему својих муж'ски бо бје боре се с' безбожними от утра даже до вечера”. Најзад, опсађени су ипак издржали и нападачи су напустили опсаду и повукли се.

Другу борбу имао је Данило у манастиру Панталејмону, где се нашао на врх пирга-куле кад су Каталонци напали. Нападачи су пробили спољни зид манастирски, па уз пирг наслонили и запалили много дрва, дасака и ланеног снопља. Данило је с оружаном пратњом стрелама побио многе нападаче а ватру је гасио са оно мало воде, па чак и вина, што се нашло у пиргу. И ту су одбијени нападачи најзад напустили опсаду и повукли се.

Историја бележи још неке огорчене борбе међу којима нарочито треба истаћи борбу оног српског властелина који је бранећи град Сталаћ изгорео у граду са својом четом, а затим борбу српских војвода Михајла, Марка Скобљића и Петра Овчаревића, који су са 400 Срба Шајкаша бранили Земунски град противу војске Сулејмана II и сви били посечени. Каква је, пак, на самим бедемима могла бити борба прса у прса, види се по једној анегдоти која бележи сцену из борбе 1456 г. на бедемима Београда: када се турски заставник испео на бедем, неки Србин, Дуговић по имену, како је у борби остао без оружја у руци, скочио је на Турчина и заједно се с њим сурвао у ров испод високог бедема.

По свим овим досадашњим описима ипак се може у многоме оживети слика борбе хладним оружјем, а детаљном приказу једнога града није се могло приступити пре но што се опише оружје и начин борбе око њега.

*

За градове смо рекли да су обично имали тврђаву и насеље — подграђе. Та подграђа су често била важан саставни део целога града; она, на жалост, нису сачувана ни у једном примеру. Понегде се једва наслућује да

Сл. 31 — Данило II, који је бранио Хиландар од Каталонаца.

Сл. 32 — Свод цистерне у граду Соколцу (код стрелица отвори за довод кишнице) — фото А. Д.

су остали темељи кућа (као на пр. у Брскову и Новом Брду) које тек треба откопавати и испитивати. Подграђа, дакле, нећемо моћи приказати. Саме тврђаве боље су очуване (мада и оне увек само у рушевинама), што је и природно, јер су куће подграђа биле грађене од слабог и мешовитог материјала, за становање а не за борбу.

*

Против приказаног оружја и напада средњевековни град се бранио, пре свега, самим тим што је постављан на што виши и неприступачнији положај, и то из два разлога: да не би било изненађења и да се издалека може контролисати прилаз непријатеља, а нарочито да непријатељ не би могао уз град лако да постави разне поменуте справе и да му је што теже увис бацати тешко камење (сл. 18 и 19). Сами градски зидови и куле изграђивани су што виши и јачи да би било теже провалити их, попети се на њих, или туђи их одоздо. Неприступачност је могла бити постигнута и на још један други начин, а то је да се град, где узвишице нема, и не поставља на висину, него да се опколи водом, односно постави на острвце усред воде.

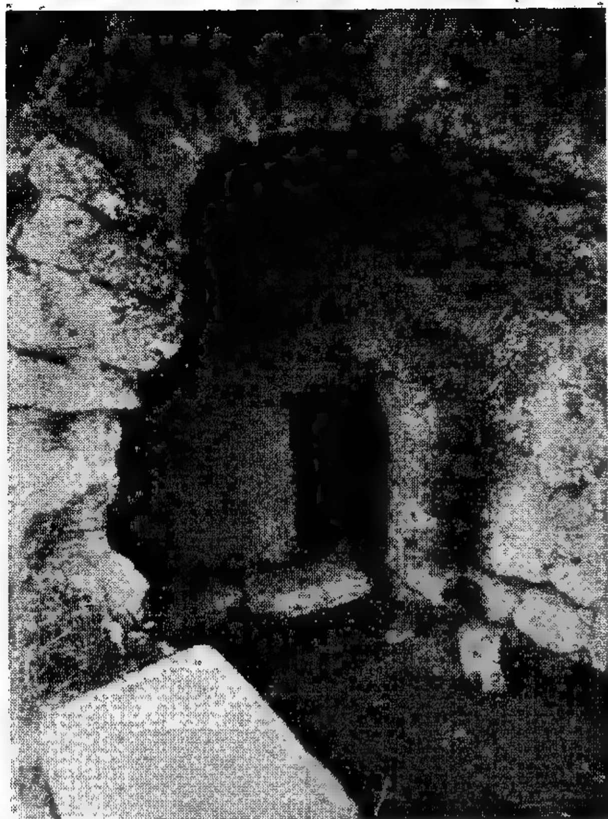

Сл. 33 — Остаци цистерне (десно) у граду Звечану (фото В. Заленски).

Наши су градови обично на узвишицама, но има их неколико и опкољених водом (на обали мора, и у равници поред река), сл. 20, 154 и 191.

Но овај услов да град буде што теже приступачан није могао бити идеално испуњен без обзира на остале још важније услове. Тако: ако је град био управни и економски центар жупе, онда је према осталом пространству жупе морао да буде на таквоме месту како би своју улогу и функцију најбоље обављао, дакле, да буде више-мање близу њенога средишта. Али како је требало да град у исто време буде и заштита своје жупе, то је он имао да игра двоструку улогу — исто као што је и сам властелин, његов сопственик или управник, имао два главна животна занимања: да у време мира управља земљом и прикупља приход од земље и рада сељаковог, а у време рата да диже и води војску. Ако је пак град био претежно стратегиског и војничког карактера, онда је први услов био да буде на таквоме месту како ће дотичну комуникацију најбоље затварати и контролисати; код градова који су бранили какав рудник или какво већ постојеће насеље, тврђава је, разуме се, морала бити непосредно уза само место, итд. Једном речју, при избору места свакако се морало мислити на то како би били задово-

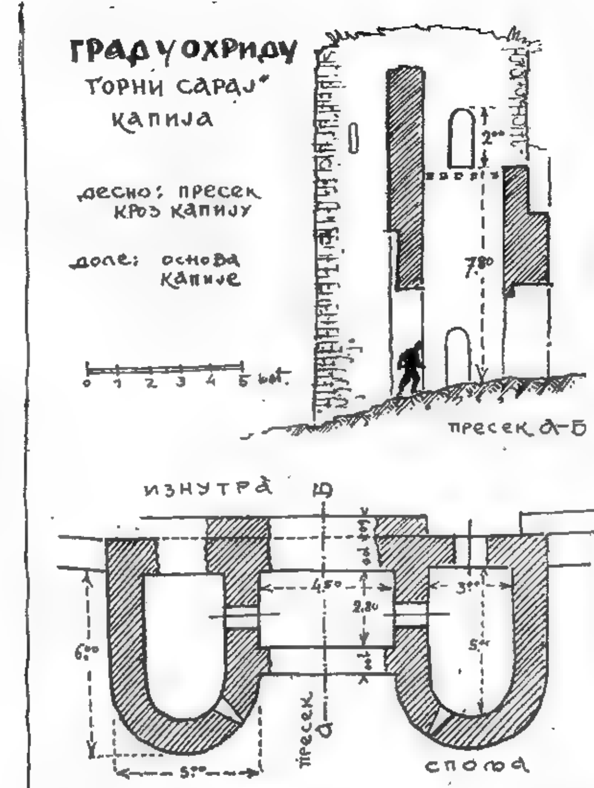

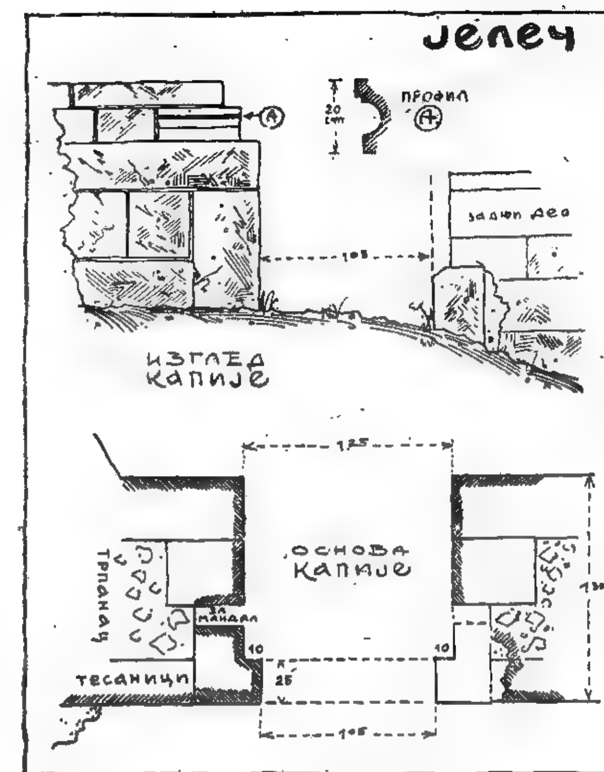
Сл. 34 — Лагум на извору под Звечаном (фото И. Здравковић) и сл. 35 — лагум под Брвеником на Ибру (фото С. Ненадовић).

љени главни услови: прво, с обзиром на функцију и друго, с обзиром на што тежу приступачност.

О првом услову не може се расправљати, он зависи од појединих случајева. За други пак услов — неприступачност, природно је да је најповољнији положај висока стрма стена изнад састава двеју брзих речица; у томе случају остаје само трећа страна као лакше приступачна. Често се гребен који с те стране везује стену са осталом планином пресеца вештачким ровом (код нас има више таквих примера) — сл. 117. Један од великих недостатака оваквих градова била је несташица воде и тешкоћа да се она стално осигура ма и најдубљим бунарима. (У немачким градовима има примера да су ови бунари ишли и до 150 м у дубину.) Код нас су цистерне биле најтежи проблем и најдрагоценији објект у граду. Дубровчани су имали нарочите мајсторе за зидање цистерна „magister a cisternis" (које су позајмљивали, на пр., краљу Твртку I и војводи Павлу Раденовићу). Цењена је нарочито „грчка цистерна на свод". На више места у нашим градовима очувани су остаци старих цистерни (у Звечану, Јелечу и Соколцу). Оне су се могле очувати благодарећи нарочито томе што су биле уклесане у стени и најсолидније сграђене (сл. 32 и 33). Унутрашње површине њихових зидова облепљене су малтером чвршћим

Сл. 36 — Улаз између кула у Охриду (по Б. Чипану) и сл. 37 — улаз у град Јелеч (по И. Здравковићу).

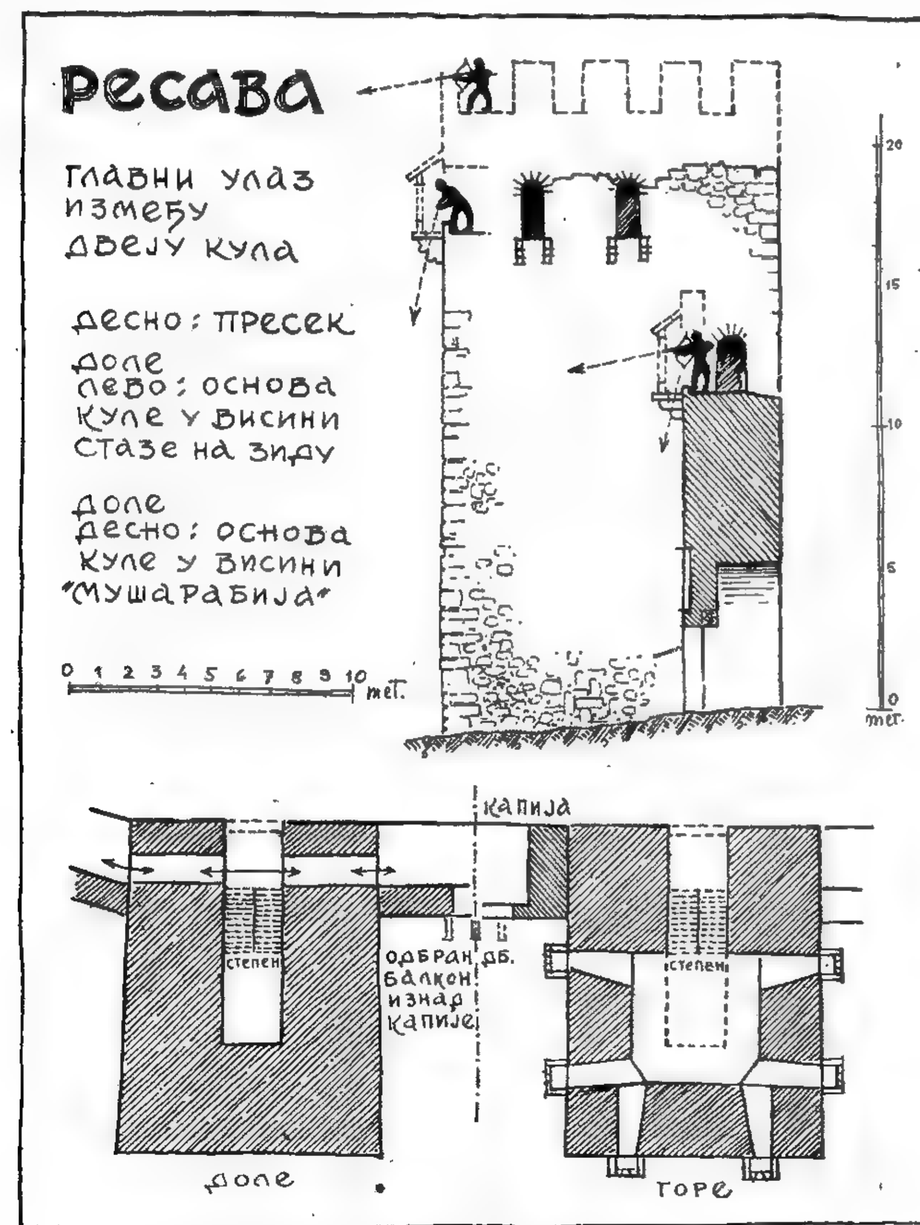
од данашњег цемента (на неким местима тај малтер је справљен са млевеном циглом уместо песка — што се на Космету и у Македонији и данас назива „оросан-малтер"; како је Оросан град у Персији, то није искључено да је вештина справљања тога „непромочивог" лепа дошла са Оријента, ма да је и код Римљана мешање креча са туцаном опеком било познато).

У неким градовима сграђеним на висинама има лагума који су се спуштали до оближњих речица или извора у подножју брда на коме је град (Звечан, Призренски град и Брвеник на Ибру) — сл. 34 и 35. Гдегод је то било могућно градови су свакако имали бунаре (данас затрпане). Код неких градова близу речица зидана је по једна кула у близини воде (Ужице, Ресава). Турски путник Евлија Челебија, који је 1664 г. био у Ужичкоме граду, записао је да се ужетом дугим 80 хвати може са доње градске куле захватити вода из Ђетиње (сл. 153).

*

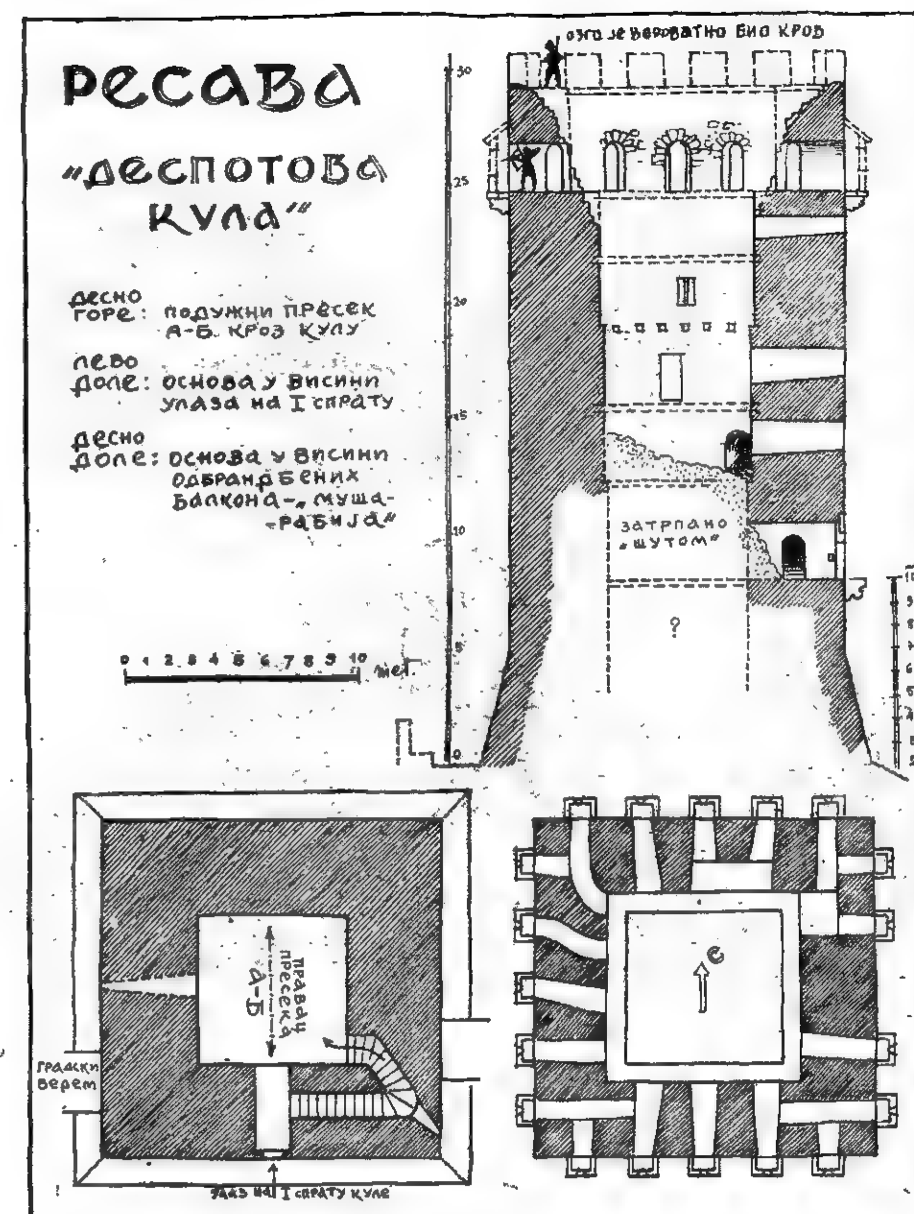
Други услов за сигурност града била је висина и чврстина његових зидова и погодан распоред кула и осталих одбранбених делова. У првом реду морамо констатовати да је зид основни грађевински део који спречава непријатеља да продре у град. Зато зид треба да је што виши како се не би могло попети лествицама на њега и како се што теже може добацити стрела или

камен до његовог врха; треба да је од чврстог материјала (од камена) како би онемогућио пробој, а треба и да је дебео и по могућству фундиран на стени (и то тако да је ниво стене с унутрашње стране зида, у граду, виши од нивоа стене изван града) да би се спречило поткопавање. Такви градови имају јаке подзиде за зидове и за куле који су само споља високи, док према дворишту града не морају бити нарочито високо надзидани (Звечан, Јелеч, Островица) — сл. 19. Испред самих зидова био је обично ров пред којим је могао бити и нижи бедем (макар зидић од побијених дрвених палисада).

Сл. 38 — Градска капија на Ресави (по Ђ. Бошковићу).

Сл. 39 — Скица тзв. „Деспотове куле" на Ресави по најновијем снимку Ђ. Бошковића).

То су биле препреке које су спречавале прилаз самоме зиду. Зид углавном нема отвора, са његове горње ивице туче се непријатељ стрелама, камењем, врелом смолом итд. Да би непријатељ притом могао бити тучен не само с лица већ и са бочних страна, зид је појачан испадима — кулама. Зато куле на зиду не смеју имати једна од друге растојање веће но што је домет стреле и разних справа за бацање камена са куле. Зидови и куле имају по горњој ивици зупце иза којих се заклањају стрелци. Иза зубаца, по горњој површини зида, кроз све куле може се кретати, а горе се излази сте-

Сл. 40 — Улаз у „Горњи Сарај" у охридскоме граду (фото Уметн. музеј).

пеницама призиданим уза зид или кроз куле (сл. 38).

На Оријенту куле су одвајкада биле најчешће четвртасте основе, на античким утврђењима било их је и цилиндричних. Обично се мисли да су средњевековне куле полигоналних основа из познијег доба. Куле су изнутра биле шупље, понекипут су целом страном, одозго до доле, према унутрашњости града биле отворене или само делимично затворене (сл. 21—25). Код нас су обично куле биле подељене на спратове дрвеним међуспратним конструкцијама а не сводовима (сл. 28). Спратови су били ниски. Степенице у кулама биле су такође дрвене, ређе камене (сл. 38, 39 и 64). Само понегде има кула делимично засведених, обично у приземљу (Призренски град, Голубац, Смедеревски град сл. 24 и 140). Прозора, нарочито на спољним зидовима, није било, већ само уских мазгала. Ниједан кров куле није код нас сачуван, а свакако да их је већина кула имала. На турској слици Београда из 1456 г. све градске куле имају високе шиљасте четворосливне кровове (таб. VI). Постоји мишљење да су кровови, који су служили као

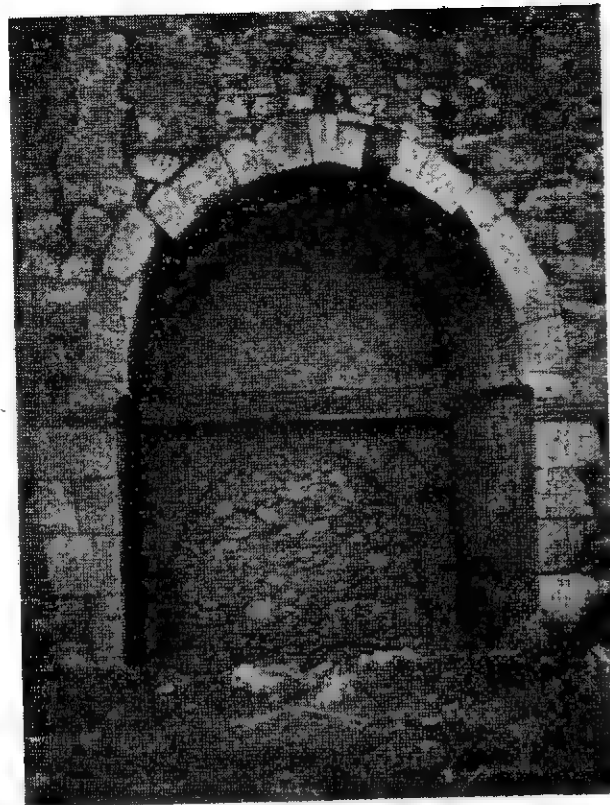
Сл. 41 — Источни улаз у горњу београдску тврђаву (фото В. Заленски).

атмосферска заштита кула у време мира, могли у време рата бити демонтирани да би се спречио пожар, а нарочито да би се на горњим платформама кула добило место за постављање ратних справа за бацање камена на нападаче.

Да би се могао тући и непријатељ који је дошао већ под сам зид, израђени су заклони избачени на конзоле по кулама и зидовима. То су „мушарабије" (што значи „нос за катран") или „машикуле". Те су „машикуле" биле израђене прво за појединце и биле су дрвене, затим камене (таб. XVIII и сл. 38 и 39), и најзад се постављају као непрекидне галерије целом горњом страном куле или зида (сл. 27). Код наших градова не види се честа примена машикула, било зато што су горњи делови грађевина, на које се оне иначе постављају, срушени, било зато што их није ни било. Да би се ојачало подножје куле противу провањивања, а и да би се начинио згодан одбојник са кога ће на нападача, који се озго заштитио, водоравно отскакати камење спуштено озго са машикула, то се подножје кула проширује косином у поље (код нас „Кула кнеза Лазара" у Крушевцу, „Деспотова кула" у Ресави и „Вршачка кула" — сл. 169).

На градском зиду била је обично само једна капија — главна (понеки

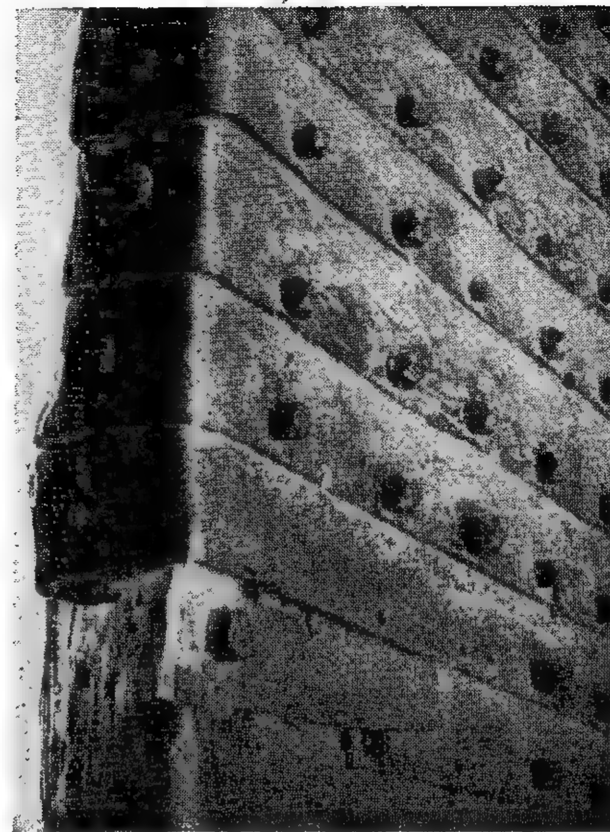

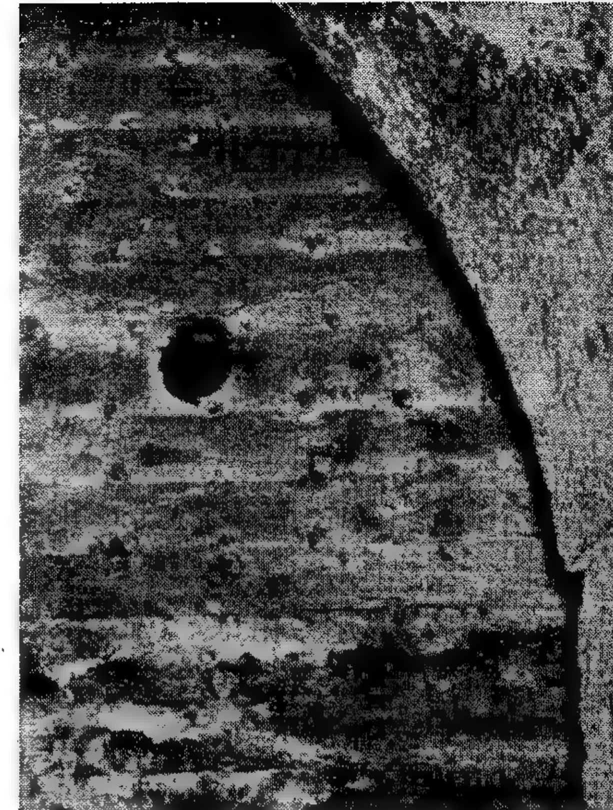
Сл. 42 — Капија уз кулу у Смедерев. граду. Сл. 43 — Капија (доцније зазидана и пола затрпана) гледана са унутарње стране (фото К. Денић).

град је имао и какав споредан излаз — „потерну"). Код наших градова она није била истакнуто постављена нити нарочито наглашена. Понегде је појачавана кулама, тј. постављена уз једну или између две куле (Охрид, Ресава) сл. 38, 40 и таб. V, док је понегде улаз спроведен кроз саму кулу (Вишеград, Крушевац, Соколац, Милешевац, Рам — сл. 52, 113, 118, 149 и 179). Понегде, улаз има за одбрану и машикулу озго (Ресава, Београд) — сл. 38 и таб IV. До улаза, разуме се, могло се доћи само пешке или јашући (израда колског пута је избегавана, јер би овај могао користити и непријатељу), али је он био тако постављен према целоме распореду и ситуацији да је непријатељ имао да пређе што дужи отворен пут који је био тучен. Сама вратна крила се код нас нису сачувала, сем неких, храстових, из релативно доцнијег доба, која су споља обложена гвозденим плочама, прикованим клинцима са великим главама (као она данас на Београдскоме или Охридскоме граду — сл. 44 и 45). Кад би се врата затворила, осигуравала би се попречном гредом — „мандалом" (од чега има више трагова на нашим капијама).

Од осталих новина, које су крсташи донели у Европу са Оријента, а које смо ми вероватно и раније непосредно од Византинаца или са ближег Оријента примили, треба набројати

Сл. 44 — Гвожђем окована крила врата на београдској тврђави и сл. 45 — оклоп пробијен топовским метком (обе фото К. Денић).

следеће: прво, „барбакану", појачање дозидано испред капије која тако постаје као двострука; затим, део града који се немачки назива „цвингер" (од латинског „cingulum" — појас). То је делимично или потпуно постављање још једног јаког спољног зида или дела града (код нас на Београдском граду, Ресави, Милешевцу). Има најзад и усамљених кула, избачених да контролишу обронке и прилазе граду који се са самих зидина не могу тући (Звечан, Прокупље, Милешевац, Марково Кале — сл. 116 и 125).

Распоред свих делова града, па према томе и облик основе целога града зависи од облика земљишта на коме је град изграђен и од могућности напада са појединих страна. Нарочито распоред кула зависи од овог другог услова. Према томе, основа града на вису има неправилан облик. Једино градови у равници и на заравњеним брежуљцима имају правилне облике основа, јер су ту све стране мање-више подједнако изложене нападу. Ту се најчешће копира стари римски и византиски облик четвороугаоника, појачаног кулама, обично округлим, на угловима. Код нас су то већином познији градови, из XV века, око Саве и Дунава.

Таб. IV СТАРА КАПИЈА НА БЕОГРАДСКОМ ГРАДУ (Фото В. Залевски)

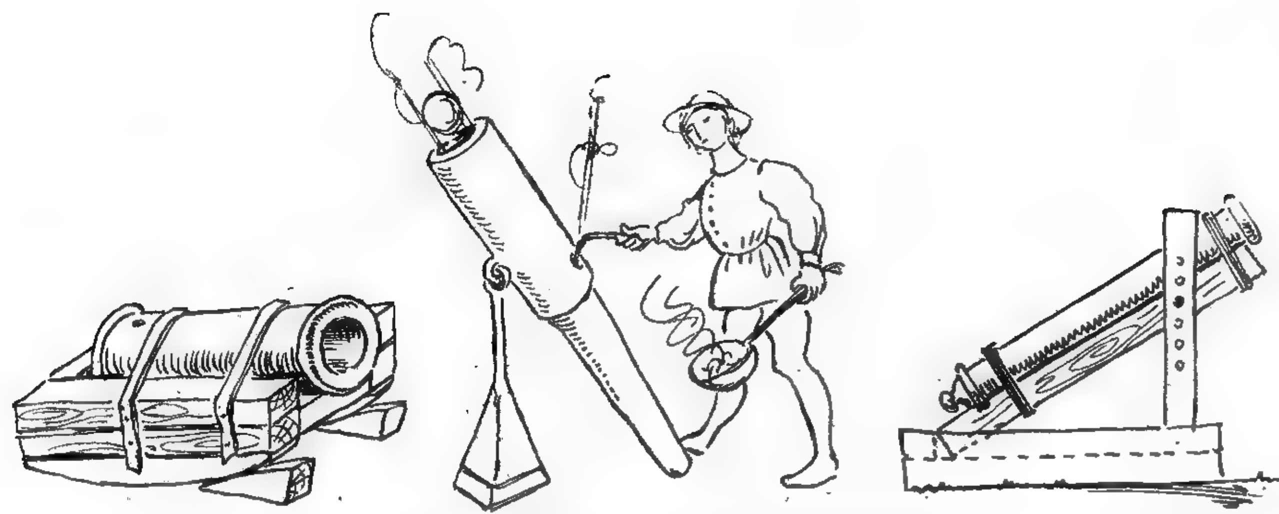
Ова капија, на с/и углу града, можда је још из времена деспота Стефана (изнад двоструког улаза виде се конзоле одбранбеног балкона).

Таб. V УЛАЗ У ГРАД РЕСАВУ (Фото Б. Бугарчић).

Ресава је утврђен манастир, из почетка XV века, чији зидови претстављају један од најтврђих средњевековних српских градова.

Сл. 46 — Први топови, скице према старим бакрорезима.

*

ВАТРЕНО ОРУЖЈЕ

Дали смо приказ основних карактеристика наших средњевековних градова из времена борбе хладним оружјем. Међутим, поменули смо већ да је у борби око тих градова настао један велики преокрет кад је уз хладно уведено и ватрено оружје и употреба барута као експлозива уопште. То је било у XIV веку. Нећемо улазити детаљније у појаву и развој самог оружја, довољно је истаћи да ватрено оружје замењује опруге и замајце дотадашњег примитивног оружја далеко јачом снагом експлозије барута, при чему се повећава пробојна моћ пројектила. Сем тога, експлозијом барутних мина руше се зидови и куле далеко ефикасније но простим поткопавањем.

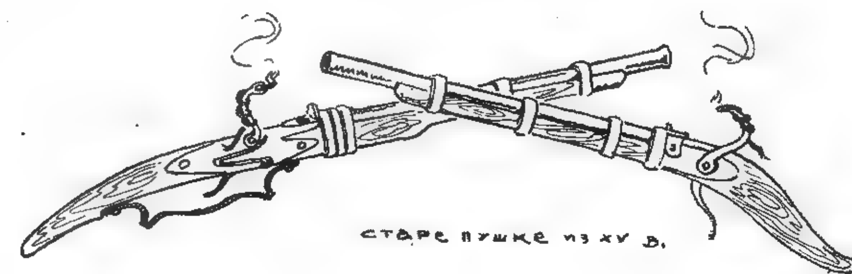
Најстарије познате белешке помињу топове с барутом у Фиренци 1326, у Француској и Енглеској 1338, у Немачкој 1346 г. На Јадранском приморју помиње се у Дубровнику 1351 год. један мали топ — „spingarda” (о нашим приликама има највише сачуваних докумената у дубровачком архиву; то вероватно нису једини подаци, али других домаћих писаних докумената у вези с том материјом немамо, нити су нам познати турски извори), 1352 послали су пак Млечани у Задар „оружје са којим се могу бацати стреле и кугле помоћу ватре“. У дубровнику се поиње израда мањих топова 1363 а већих („бомбарде“) 1378 г. Дубровачки историчар Мавро Орбини даје (у својој Историји 1601 г.) један мало невероватан податак, наиме, да је кнез Лазар тукао „са ватром“ град Ужице кад га је 1374 г. узео и у њему заробио Николу Алтомановића. Зна се пак да су Дубровчани већ од 1378 г. увелико усавршили ливење топова и израду барута и да су ове продавали владарима суседних балканских земаља.

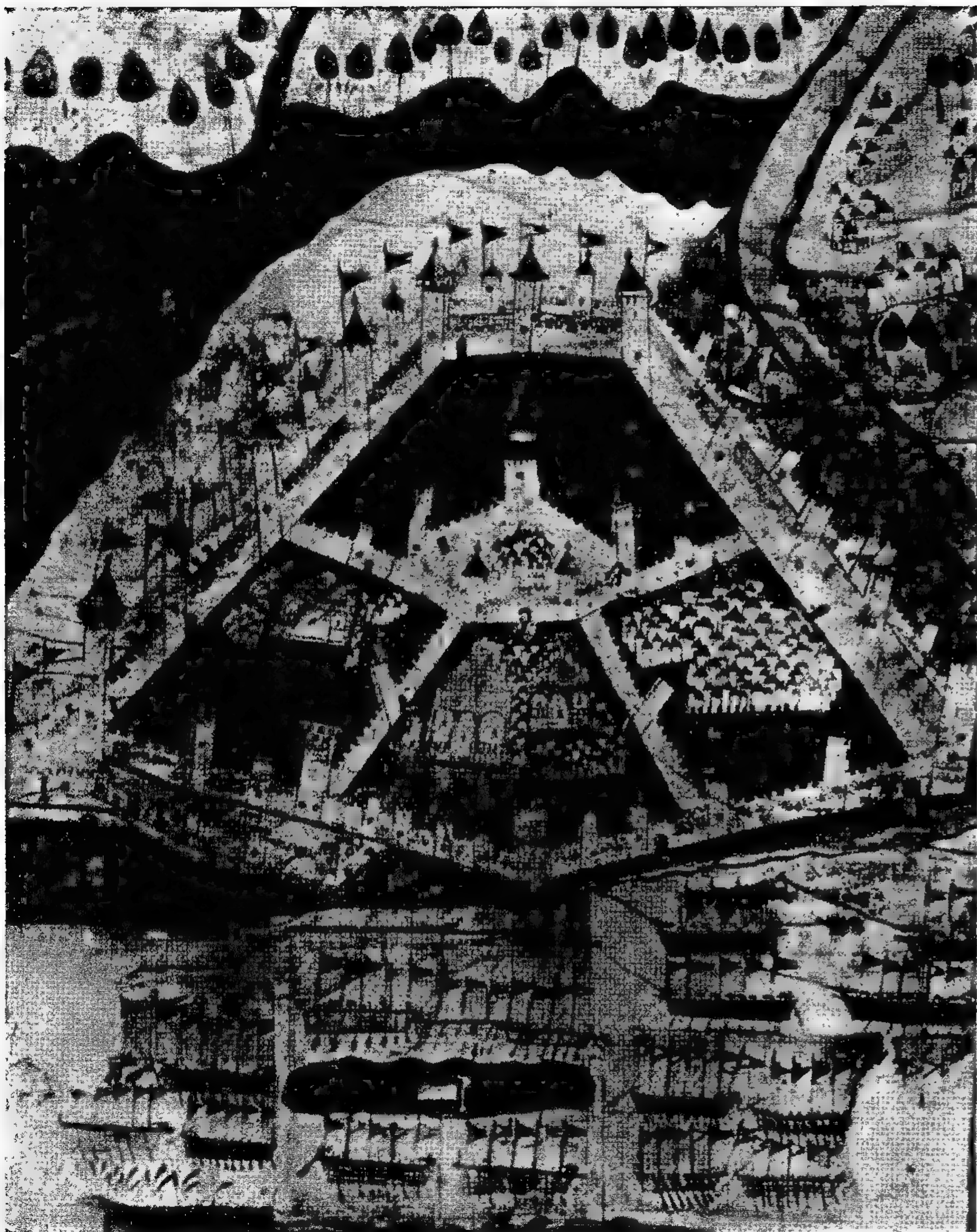

Међу првим купцима био је босански краљ Твртко, а 1386 г. је и Лазар склопио уговор са једним мајстором Дубровчанином да овај дође у Србију да му лије топове. Год. 1425 је деспот Стефан купио у Дубровнику 300 ливара барута, а 1435 купио је деспот Ђурађ један мањи топ за град Дриваст код Скадра. Ово су само ретки забележени подаци; међутим, употреба топова била је, као што ћемо видети, много већа.

За саме топове рекли смо већ да су најмањи називани „spingarda“, средњи „bombardella“, а већи „bombarda“ (код нас „лубарда“). Цеви су прво биле коване од гвожђа; касније су биле ливене од бронзе. Најстарије цеви су имале задњи ужи канал, где је набијан барут, који се палио кроз малу рупу „фаљу“ и предњи шири где је стављано ђуле. Испочетка су избациване камене кугле а доцније ливена ђулад (која се у Дубровнику помињу 1451 г.). Ови разни пројектили служили су за рушење и пробијање зидова и кула. Највећи познати пројектил био је тежак 400 ливара, тј. око 140 кг. Међутим (такође већ око половине XV века), појављују се и „гренаде“ против живих циљева — људи. То су шупље ливене кугле напуњене барутом који експлодира (помоћу раније запаљеног фитиља) кад кугла падне међ непријатеље. Најстарији топови нису били на точковима већ на дрвеним лежиштима („седло“, „cavalleta“) — сл. 46. (Сви су ови подаци по М. Динићу: „Глас”, CLXXXII, 1940 г.)

Сем топова постојало је и ручно ватрено оружје. Прве пушке су изгледа израђене у Фландрији око половине XIV в. Оне се 1364 г. помињу у Италији а 1382 г. у Дубровнику. Из Италије и Дубровника увожене су пушке и у нашу земљу. Деспот Ђурађ је 1452 г. у борбама у Приморју употребљавао пушке. Наше народне песме помињу „танке пушке приморкиње“, „пушке млетачкиње”, „џефердаре кова млетачкога”, „танке брешке талијанке”. Но било је увоза ватреног оружја и са севера, јер се, такође у народним песмама, помињу „пушке даницкиње”, тј. из Данцига.

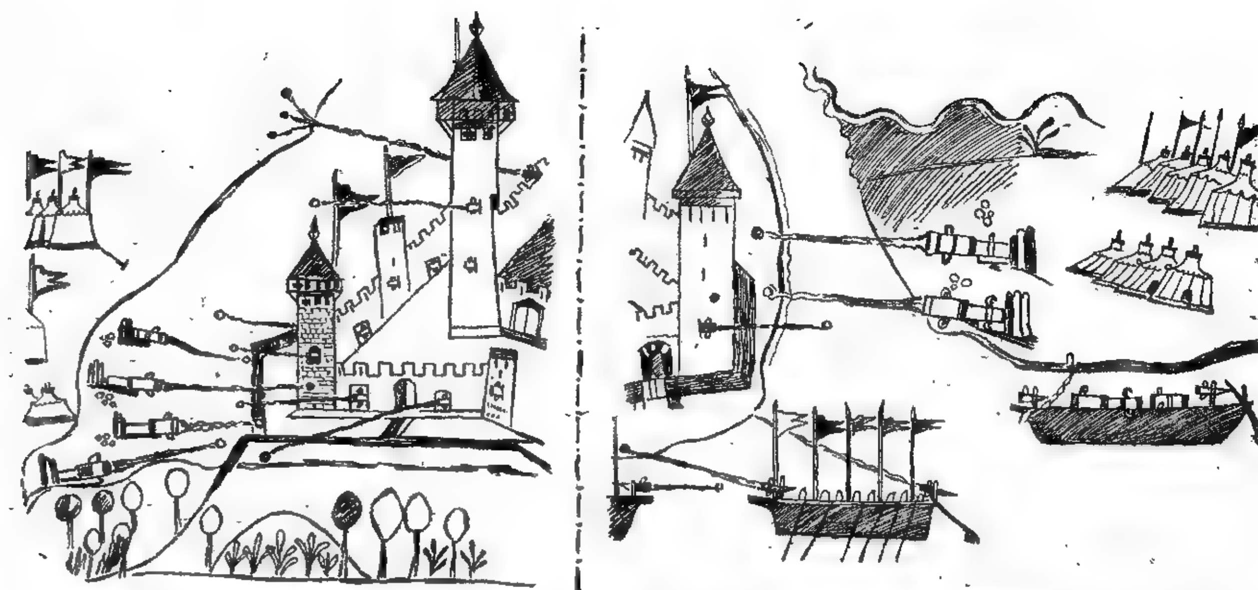

Таб. V. БЕОГРАДСКИ ГРАД 1456 ГОД. (Фотографија код Гл. Елезовића.)

Најстарији турски цртеж Београда, који претставља неуспели покушај султана Мехмеда II „Освајача" да заузме град. Борба топовима и шајкама.

Сл. 47 — Турски цртеж борбе топовима око Београдског града 1456 г. (по фотографији код Гл. Елезовића).

*

БОРБЕ ТОПОВИМА ОКО НАШИХ СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ГРАДОВА

Што се тиче употребе ватреног оружја у борби, Константин Филозоф је забележио да је деспот Стефан Лазаревић око 1426 г. отео од Босанаца неке топове а три од њих донео у Београд (од којих је један нарочито велики имао и своје име „Хлмка", а који је, може бити, исти онај кратки топ са пречником камене кугле од 52 цола, којег је путник Бертрандон де ла Брокијер видео у Београду 1433 г.). Мађари су 1428 г. тешко оштетили град Голубац (који је био у турским рукама)каменим куглама из великих топова; султан Мурат II је пак 1439 г. тукао град Смедерево топовима, те се град најзад предао; султан Мехмед II тукао је 1441 г. Ново Брдо четрдесет дана из великих топова (а по другој верзији само опсадним справама) после опсаде која је почела још 1439 г. и која је трајала две године, док се град није предао.

Мађари се хвале да су при првом турском нападу на Београд 1440 г. пушкама са барутом улили страх Турцима који дотле то оружје нису познавали, међутим, видимо да су Турци, ма да азиски коњанички народ, већ прихватили били ново ватрено оружје и с успехом га примењивали. Град Островицу узели су Турци 1454 г. такође после бомбардовања топовима.

Приликом неуспеле турске опсаде Смедерева 1456 г. топове су употребљавали и опсађивачи и опсађени. Исте те године за напад на Београд излили су Турци преко 200 топова од којих, кажу, 22 топа по 27 стопа (што је свакако претерано, јер би били преко 8 м дужине).

Сл. 48 — Стари дрворез који претставља турски напад на Београд 1521 г. (из збирке Градског музеја).

На поменутом најстаријем турском колорисаном цртежу (данас у Цариграду), који претставља неуспелу опсаду Београда 1456 г. од стране Мехмеда II, види се борба топовима и њихова употреба како на страни опсађивача тако и на страни опсађених. Турци имају, види се, теже топове који нису монтирани на точкове већ леже на подлози од греда, а да би се paралисало трзање уназад због експлозије барута, одупрти су о снопове шипова побијених у земљу. На истој слици се виде мали топови постављени не само на високим кулама Београдскога града већ и на „шајкама", међу којима се одиграва читава битка на води. На једној се теретној шајци виде чак и резервни топови довучени а још неискрцани (сл. 47). На другоме старом дрворезу, аустриском, опет из борбе око Београда, али овога пута из 1521 када су Турци успели да га заузму, виде се опсађивачи са неким оружјем сличним пушкама или ручним топовима, у чамцима на води око града (сл. 48).

Сам барут, као експлозив, имао је и једну другу важну примену — то је било минирање опсађених градова; нападач је копао дуг лагум до испод зида или градске куле, и ту би упалио барутну мину чија му је експлозија отварала брешу за упад у град. Турци су 1453 г. одвели из Новог Брда рударе Сасе под Цариград да минирају зидове града, а како сами бележе, 1521 су, при заузимању Београда, оборили таквом мином једну градску кулу. Мађари су забележили да су још 1440 г., приликом ранијих борби за одбрану Београда од Турака, успели

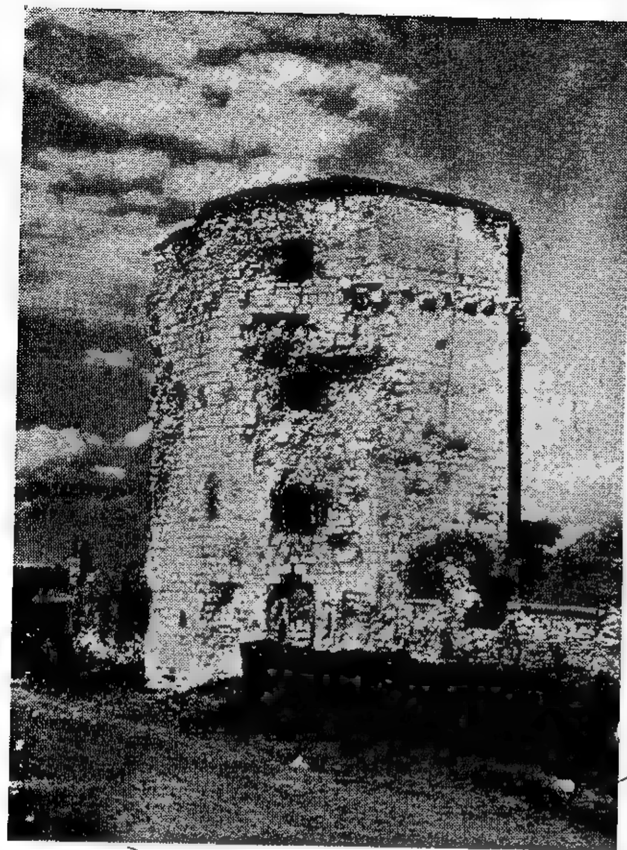

Сл. 49 — Стари бакрорез који претставља излазак посаде приликом заузећа Београда 1521 г.

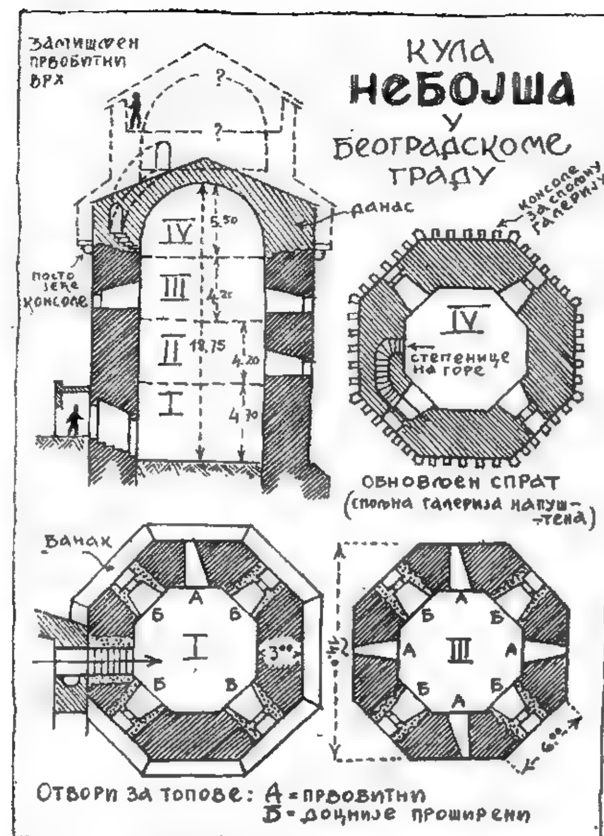
да једном мином начињеном од сумпора, смоле и сувога лишћа, баце у ваздух (!?) лагум којим су Турци хтели продрети у град.

Приказ борбе ватреним оружјем око наших градова допунићемо са још два-три детаља, како би се лакше разумела потреба прилагођавања новоме оружју старих средњевековних тврђава, њихових облика и дебљине зидова и кула.

За напад на град војска је довлачила мање топове. Велики су пак топови често ливени под самим опседнутим градом (Голубац, Београд, Смедерево). Српски писац XV века Михајло из Острвице пише да је то био обичај код Турака. Зна се да је, на пр., Турцима под Београдом лио топове један италијански мајстор-ливац; за други напад на Београд Турци су излили у Скопљу неке бронзане топове.

Турци су уопште имали доста муке при заузимању наших градова. Београд је био двапут опсађиван (од султана Мурата II 1440 г. и од султана Мехмеда II 1456 г.) пре но што га је султан Сулејман заузео 1521 г. Па и после су га још неколико пута заузимали и губили. Нарочито је 1456 г. борба била огорчена. Турци су опсели Београд са свих страна, чак и са воде флотом од 200 шајки. После бомбардовања и јуриша они су успели да кроз подграђе продру и у сам град (већ поменута епизода са турским заставником), али су Београду довели помоћ Хуњади Јанош — „Сибињанин

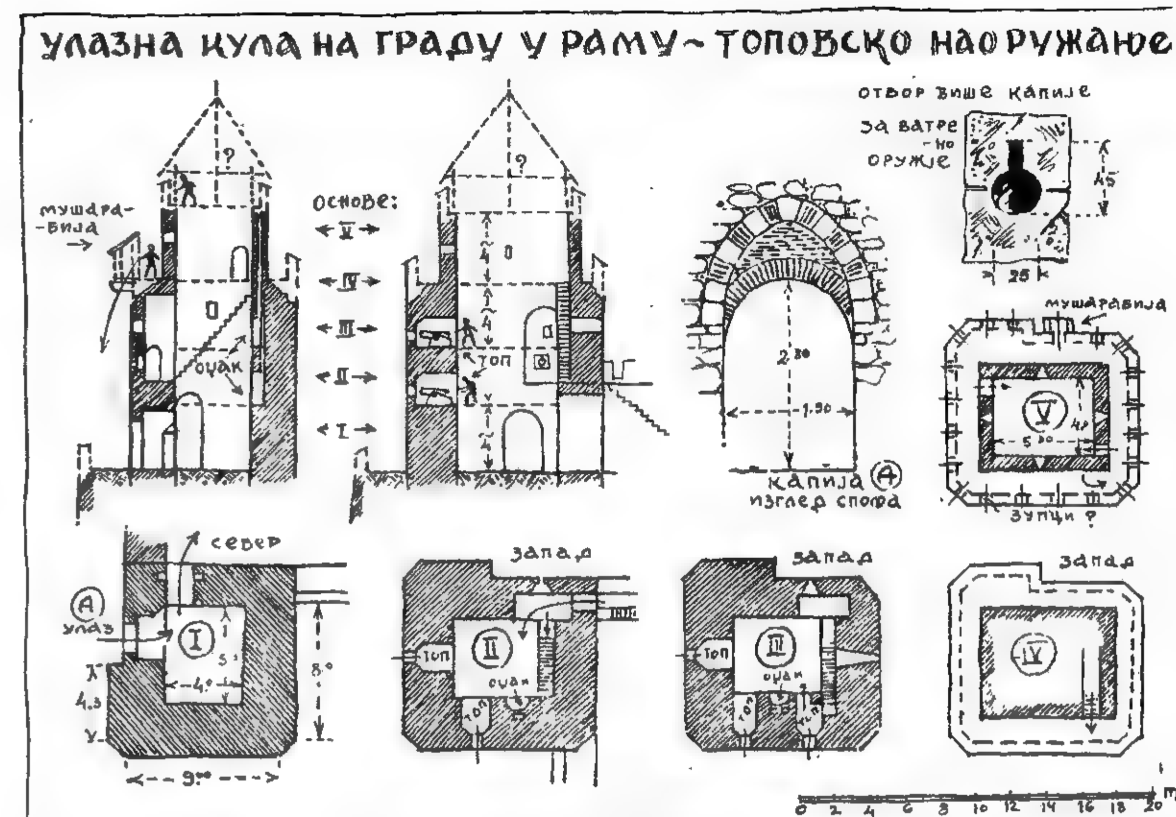

Сл. 50 — Кула данас звана „Небојша“, у Београдском граду (фото В. Заленски). Сл. 51 — План куле, по Д. Јовановићу.

Јанко“ и папски легат Капистран. Њихова флота је разбила обруч турских шајки, које су биле повезане гвозденим ланцима, и тако довела помоћ граду (при чему је можда одлучујућу улогу одиграло четрдесет српских шајки које су, на брзу руку опремљене, исловиле из тврђаве). Турски јуриш је одбијен и сам султан Мехмед II (звани „Фати“ — освајач) при томе је рањен, те се са војском морао повући. Турци су тада спалили своје преостале лађе и убојне справе, а оставили су чак и топове. О ефикасности дејства топова на зидове града можда је претерано, али је интересантно, сведочанство Хуњади Јаноша, који пише да после турског бомбардовања „Београд није више био град него поравњен као поље“.

И трећа борба за Београд, она од 1521 г., била је драматична. Њу је верно записао султанов писар који је пратио Сулејмана „Величанственог“ када је овај јашући на коњу лично надгледао борбу. Град је бранило свега 700 људи. Турци су топовима порушили многе куле и зидове. Они су узели Доњи град и привукли топове на супротну обалу Саве и Дунава као и на острво, те одатле тукли Горњи град. Пре но што су напустили подграђе, опсађени су га запалили да куће и материјал не би послужили нападачу. Народ

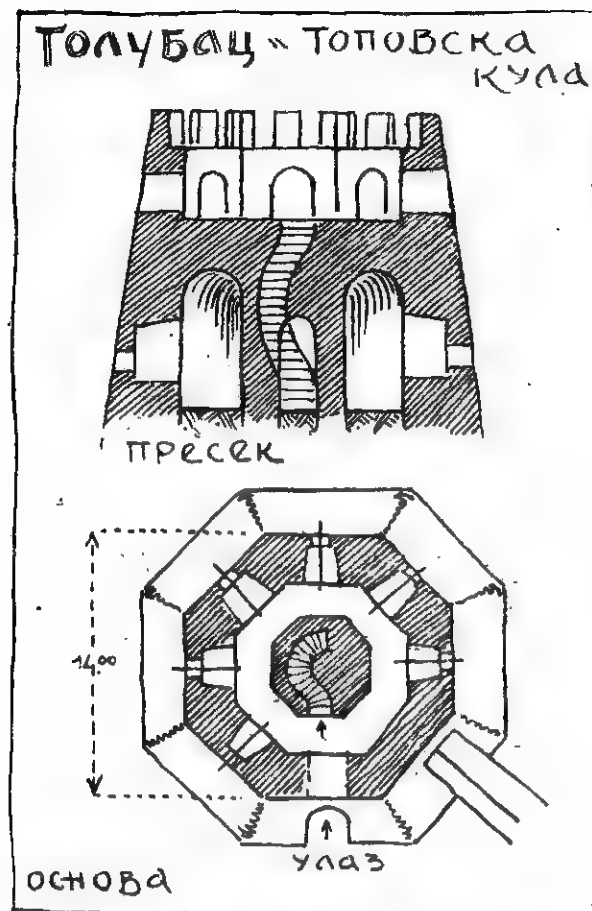

Сл. 52 — Архитектонска скица главне куле на граду Раму. Кроз приземље куле се у град улазило, два спрата изнад овога наоружана су топовима, а највиши спрат је ужи од доњих.

чито се кула „Небојша“ (стара, првобитна, у Горњем граду) добро држала. Сам Турчин бележи и ову епизоду: топови су били привучени близу; у једном тренутку опсађени су учинили испад и заузели највећи топ да би га онеспособили набијањем гвозденог клина у фаљу (рупу кроз коју се фитиљем пали барут у топу), но у томе нису успели. Турци су затим ископали лагум испод једне куле Горњег града, и најзад је бацили мином у ваздух (двадесет седмог дана опсаде), но ипак град нису могли на јуриш узети; он се предао тек после месец дана опсаде. Посада је по уговору била поштеђена и исловила је (сл. 49). Подаци по Гл. Елезовићу.

И око Смедеревскога града Турци су имали велике борбе. Град је 1439 г. тукао из топова султан Мурат, али се град предао, због глади, тек после три месеца. Пошто су га Турци били изгубили, Мехмед II није могао затим узети Смедерево у два узастопна покушаја 1453 и 1456 г.; узео га је тек при трећем покушају 1459 г. када град није више ни био брањен. Вредно је забележити да је град 1453 г. одбранило 6000 Срба под вођством Томе Кантакузена, брата Јерине, жене деспота Ђурђа, од, како се помиње, 20 000 Турака. 1456 г. деспот Ђурађ је такође био добро снабдео град храном и артиљеријом.

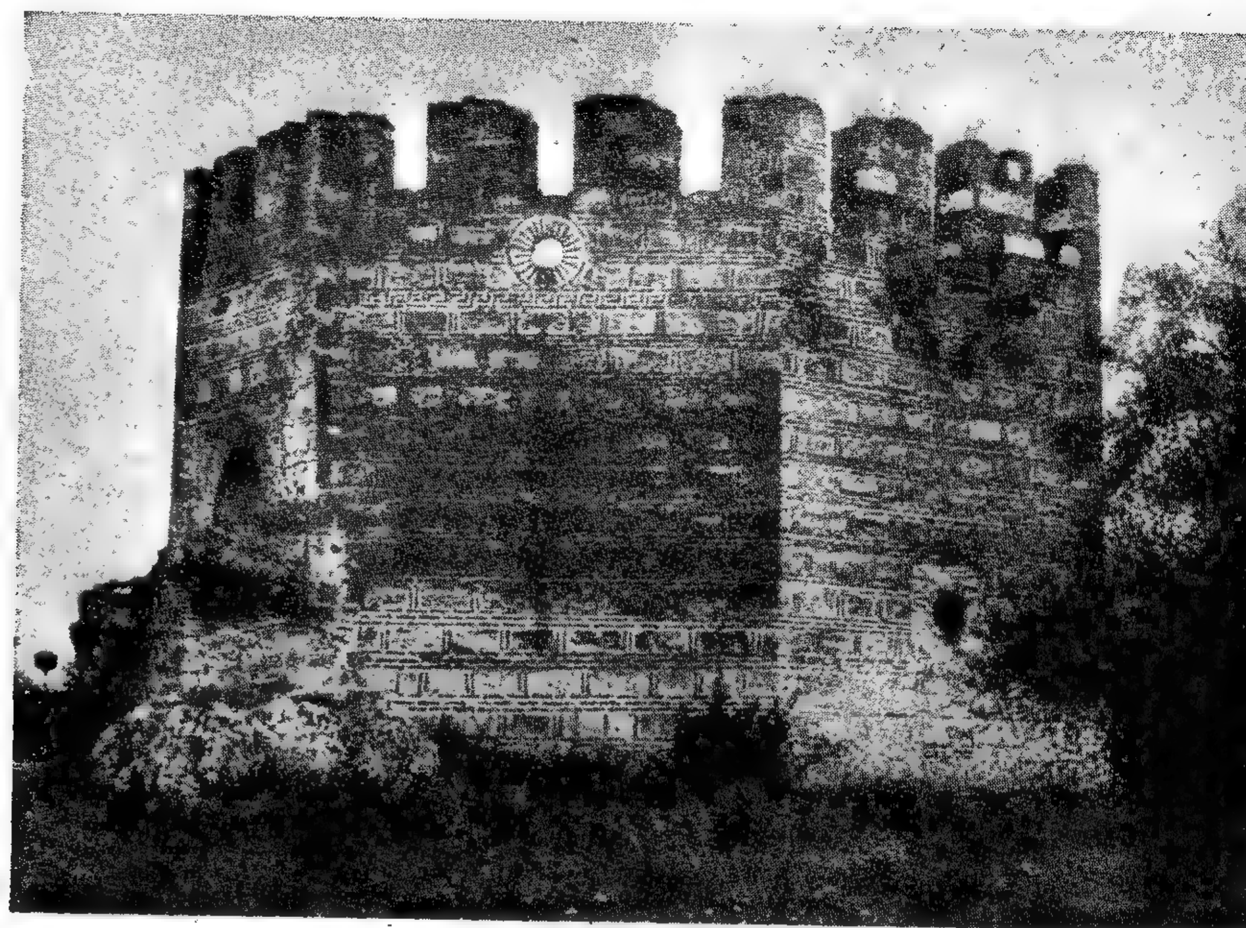

Сл. 53 — Турска топовска кула дозидана испред града Голупца. Отвори за топове распоређени су у два спрата, у средини су спиралне степенице.

Ново Брдо је Турцима задало још више мука. 1413 г. град је без успеха опседао султан Муса; исто тако 1427 г. султан Мурат; тек при трећој опсади, која је трајала две године (1439—1441 г.), град се предао.

Да бисмо илустровали тадашње услове борбе, навешћемо супротно поступку Сулејмана 1521 г. са посадом Београдског града, поступак Мехмеда II са посадом града Ново Брдо, која се такође предала под условом да буде поштеђена. Међутим, султан је наредио да се побију све виђеније старешине, млађе момке је послао у Малу Азију за јаничаре, а 700 жена и девојака разделио је својим војницима.

Пошто смо у борбама око Београда поменули Србе Шајкаше потребно је посветити неколико речи и њима јер је њихова борба била везана за борбу и око других градова на Сави и Дунаву. Шајкашке одреде су образовали Мађари и нарочито их развили у борби против Турака. Срби су у тим борбама имали и своје засебне јединице и истакнуте вође, какав је на пример био Павао Бакић („Бакићеви двори“ на Венчацу). Шајке или „насаде“ (реч звучи словенски, међутим изгледа ипак да је мађарског корена) биле су дрвене лађе наоружане посадом од које је половина веслала а друга била стално под оружјем — наизменично. У почетку су те лађе носиле на себи справе за бацање камења, а затим и лале топове на врху (чак и на крми). Поједини прибрежни градови су имали и своја ратна пристаништа. Тако је Београдски град по Бертрандону (1433 г.) имао своје пристаниште за 15—20 лађа, прокопано као залив у копно а које се затварало гвозденим ланцем између двеју кула (једна од кула која је штитила улаз у то пристаниште може бити данашња кула „Небојша“ у Доњем граду), но само пристаниште је одавно затрпано земљом — таб. XXXII. У граду Голупцу стационирала је турска флота (у којој је било и српских Шајкаша) од око 100 бродова. Бродова је било и под градом Сталаћем, јер је и Морава тада била пловна. Читаве водене битке одигравале су се на

Сл. 54 — Турска топовска кула на углу Смедеревског града (фото В. Заленски).

рекама испред обалских градова (нарочито Харама, Голупца и Београда). Пре но што је израђен нов кеј на Сави под Београдским градом могли су се, још при изузетно ниској води, видети на обали испред градских бедема редови дебелих дрвених шипова, под воду побијених, који су спречавали непријатељским лађама да приђу бедемима.

*

Ове разне чињенице нисмо навели само зато да бисмо изнели историске податке; ми смо уопште такве податке употребили само где је било потребно илустровати и објаснити улогу града, његову одбрану и напад. У овом случају то нас нарочито интересује с обзиром на разлику која постоји између борбе хладним и ватреним оружјем, како бисмо видели које је измене и какво ново прилагођавање та разлика налагала градовима после увођења ватреног оружја.

Уз ватрено оружје остало је у употреби и све хладно оружје кроз цео период средњевековне историје који нас интересује.

Разлика се нарочито истиче при бомбардовању градских зидова и кула ради рушења, док код тзв. живих циљева није било велике промене. Људи су се и даље, бар извесно време, могли заклањати иза заштитних зидова.

Артиљерија је у своме развоју имала углавном два ступња: прење је на примитиван начин бацано камење и остали тешки пројектили помоћу опруга и замајаца, а после помоћу снажније експлозивне силе барута. Али та сила у почетку није још била толика да јој се не би могло одупрети све дебљим и јачим зидовима, а нарочито истим средством — против-артиљеријом. Сем тога, уз нову артиљерију остала су у примени још увек и многа стара оружја и начини напада и заузимање градова на јуриш; зато су још задуго остали и стари облици градских зидова и кула. Они су у почетку били само прилагођени новоме оружју.

Код нових градова грађени су много дебљи зидови бедема и кула. То видимо, на пр., на граду Раму који је саградио Бајазит II, турски султан (од 1480 до 1512 г.) — дакле, већ у доба када су се у знатној мери употребљавали топови (сл. 127—128). На граду Голубцу пак видимо појачавање спољног појаса, дотада четвртастих кула, обзиђивањем облим деловима, и то у двострукоме циљу: да би зидови били јачи и да не би равну површину излагали лету ђулета под правим углом, које тада најлакше пробија зид, већ да би оно склизнуло по облини зида и лакше се одбило (сл. 94). Затим видимо куле (углавном старога облика) снабдевене изнутра нишама за топове, а споља малим отворима за топовске цеви. Овакве куле видимо такође на граду Раму (сл. 52).

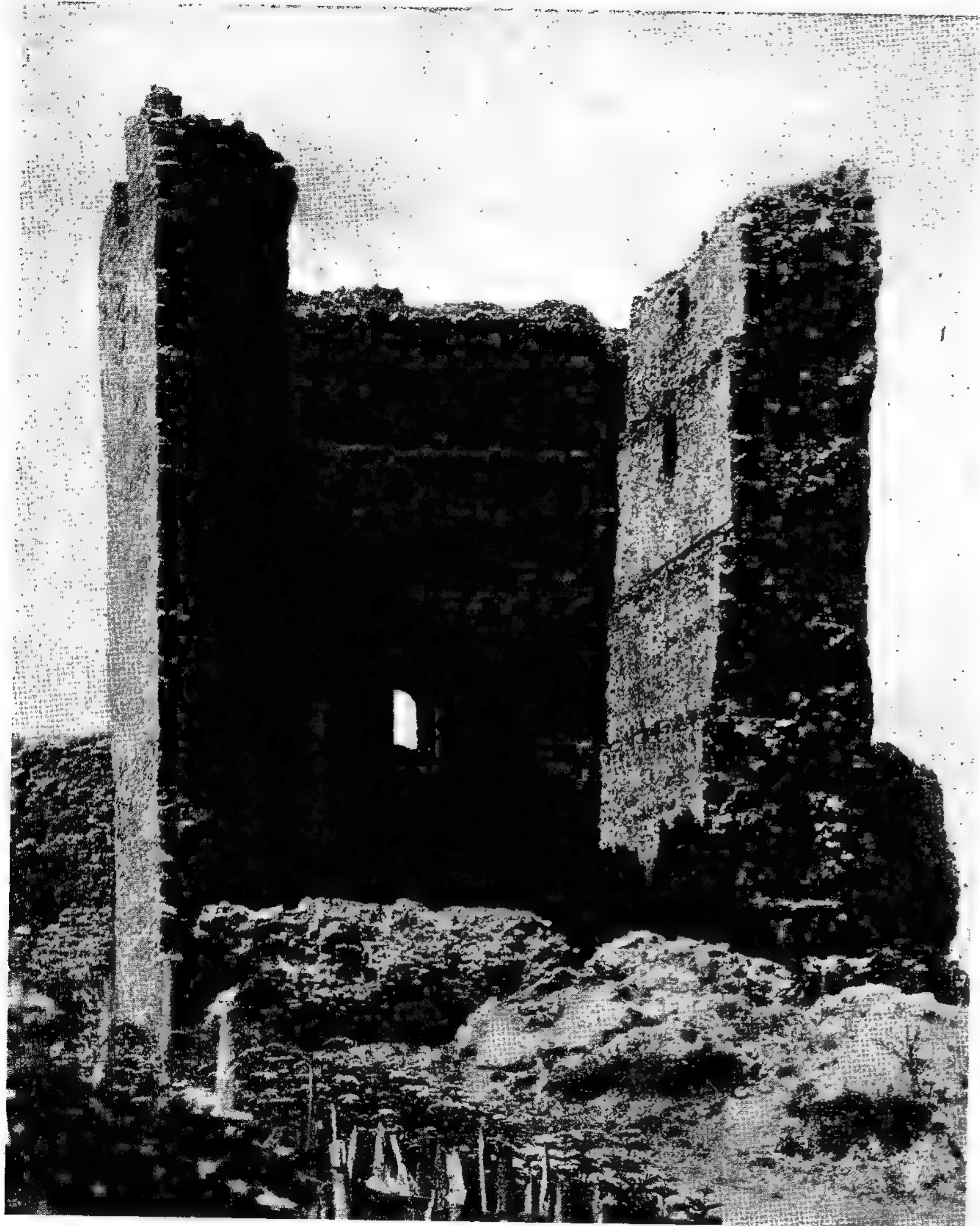
Главна новина је пак израда специјалних топовских кула. Топови су убрзо добили већ толику брзину метка да нису више морали по великоме луку добацивати ђуле (као стари „мерзери“ а у новије доба „хаубице“), већ су могли тући и „разантно”, тј. директно, скоро водоравно. Висина кула постала је излишна, јер није била потребна за што већи домет пројектила, који се и без те висине могао сада већ довољно далеко бацити, док су, напротив, високе куле постале само боља мета за гађање. Зато се нове топовске куле граде ниске, широке и јаке. Оне су полигоналне да би се ђулад лакше одбијала и да би се са куле на све стране могли уперити топови. Такве топовске куле су данашња београдска кула „Небојша“ (која је првобитно имала мале отворе, па доцније,ваљда ради употребе већег оружја, показала се и потреба пробијања већих отвора) сл. 50 — 51, три полигоналне куле које су Турци дозидали на угловима Смедеревског града, двадесет година по заузећу, као и слична таква кула на дунавској обали са западне стране града Голупца, коју су такође Турци дозидали (сл. 53 и 54). Све су те куле постављене испред градова како би их својим топовима штитиле, пошто се показало да стари зидови и куле нису више сами кадри спречити прилаз непријатељу.

Много доцније, кад се артиљерија усавршила толико да јој никаква кула није више могла одолети, прешло се на потпуно нов систем утврђења, која скоро не вире изнад површине земље како би претстављала што мању мету. Дубоки ровови и бедеми тих утврђења укопани су у земљу и дебео слој земље служи да умртви ударац пројектила (постојало је више разних фортификационих система од којих је нарочито био чувен онај маршала Вобана). Но то је већ доба у коме нестаје средњевековни град онакав каквог ми разматрамо. Уместо њега појављују се с једне стране чисто војничке тврђаве, а с друге стране утврђени „дворци” (немачки „Schloss”, француски „chateau“) владалаца.

Сл. 55 — Отвор за ручно ватрено оружје, изнад капије на граду Раму (фото А. Д.)

Таб. VII

КУЛА ГРАДА СТАЛАЋА

(Фото Ђ. Станојевић)

У којој је 1413 г. српска посада изгорела бранећи град од султана Мусе. У унутрашњости куле виде се трагови дрвених спратова.

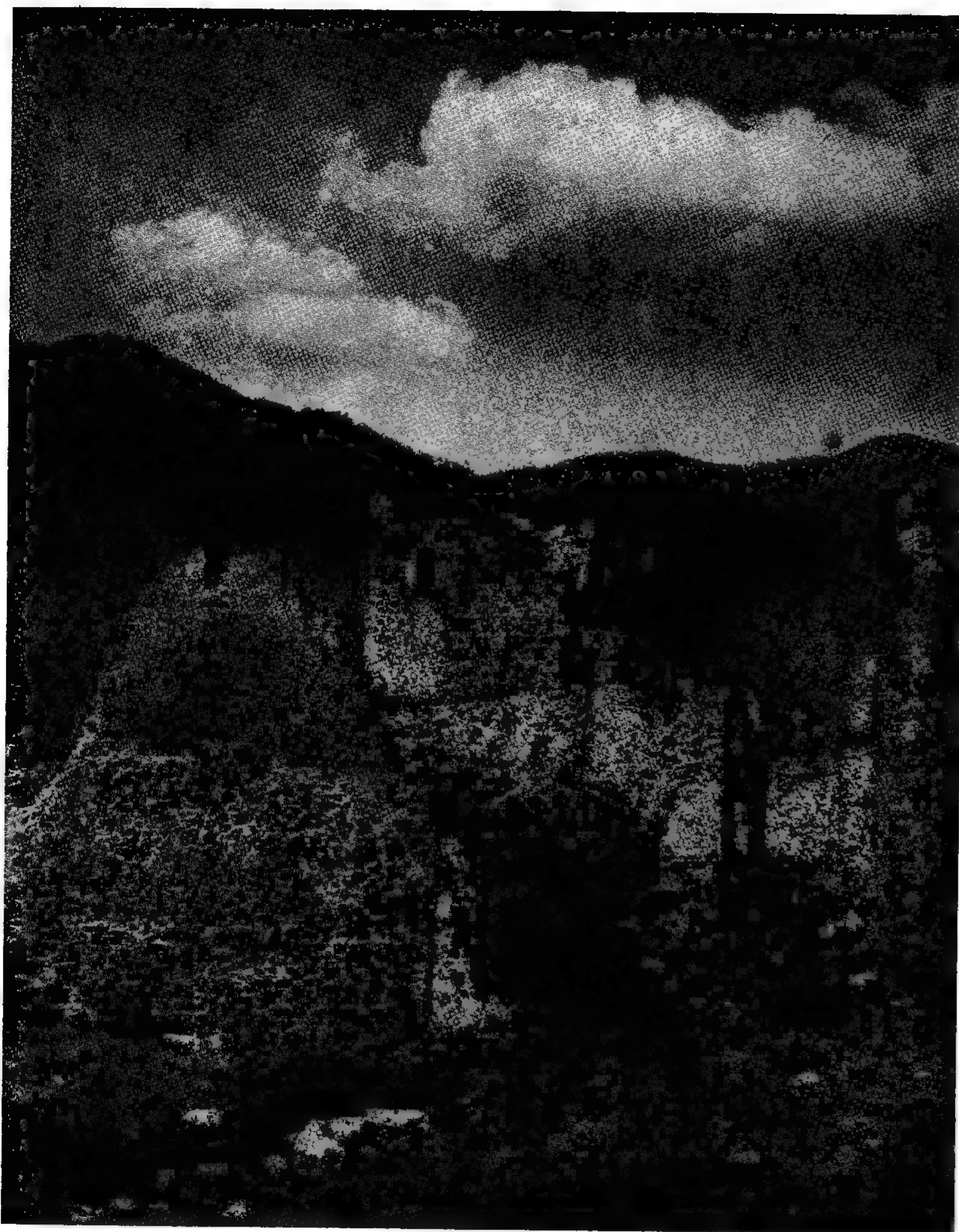

Таб. VIII

КУЛА ГРАДА КРУШЕВЦА

(Фото Б. Вуновић)

Улазна кула у град кнеза Лазара и деспота Стефана. Једини отстатак града, подигнутог око цркве „Лазарице“, која је и данас очувана.

Таб. IX **ГРАД МАГЛИЧ** (Фото Б. Бугарчић).

Унутрашњост града. Лево остаци дворане. У средини остраг донжон са вратима високо изнад земље. Десно у средини остаци градске цркве.

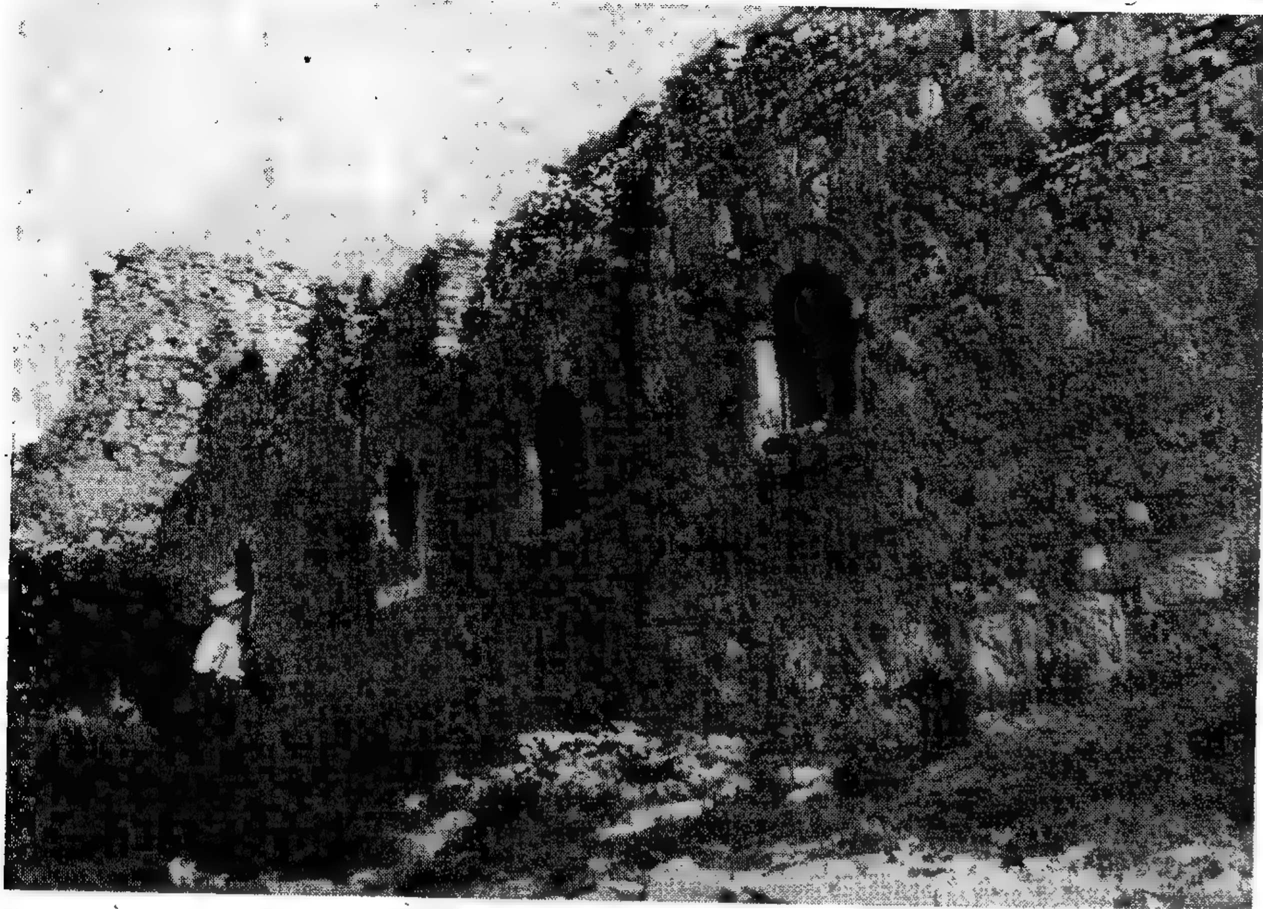

ПРОСТОРИЈЕ И СТАНОВАЊЕ У СРЕДЊЕВЕКОВНОМ ГРАДУ

Видели смо да је *град* био уствари тврђава која је најчешће бранила и насеље (подграђе, трг, рудник). Тежиште нашег приказа било је на граду као тврђави која се брани и око које се воде борбе, међутим, у градовима се и становало; додуше, у граду је претежно становала посада, а остали су становали у подграђу, под заштитом града. Та подграђа су имала донекле различит карактер, према томе да ли су била подграђа једног жупског града, те имала да приме у себе цео управни центар жупе или су била подграђа рударскога места које је град само штитио, те имала да приме и рударску насеобину, колонију Дубровчана, царину итд.; најзад, било је подграђа уз тргове која је такође штитио град. Сва су та подграђа ишчезла. То се десило због тога што су зграде у нашим средњевековним насељима биле тродшне, грађене или од дрвета или од лакшег мешовитог материјала.

Још Византинац Прокопије бележи у VI веку да Словени стануjу у дрвеним колибама далеко разбацаним једна од друге. То потврђује и арапски путник Харун бен Јахја (који је 880 г. прошао нашим крајевима идући из Солуна за Сплит). Навели смо већ сведочанство Ане Комнен с краја XI века, и Византинца Николе Акомината с краја XII века. Један путник кроз нашу земљу, чије име није остало забележено, пише 1308 г.: „У целом краљевству српском, поменутом, нема никаквих вароши; ипак у њему има много тврђава, мањих утврђења и великих насеља од три и четири стотине кућа од дрвета и брвана саграђених без икаквог одбранбеног зида" („In toto Regno sc. Serviae prefato non est aliqua civitas, sunt tamen in eo multa castra, fortalicia et magne ville de tricentis et quadrigentis domibus de lignis et asseribus edificatis sine aliqua clausura"), а такође

Сл. 56 — Зид са прозорима дворане у „Маломе граду" у Смедереву, према Дунаву (фото А. Д.).

и већ поменути Гијом Адам који 1332 пише: „Куће и палате краља и остале властеле подигнуте су од чатме и дрвета; нигде, сем у приморским латинским градовима, нисам онде видео палату или кућу саграђену од камена или од опеке." („Edificia et palacia tam regis quam aliorum nobilium, sunt de paleis et lignis. Nunquam vidi ibi aliquod palacium sive domum de lapide nec de terra, nisi in civitatibus maritimis Latinorum.")

Зграде за становање биле су, дакле, од лакшег материјала, што објашњава и чињеницу да скоро нигде код нас није сачувано остатака какве наше средњевековне палате. Да их је било, свакако би се морали очувати већи остаци (као што је то на пр. случај са толиким црквама). Оне су могле бити и вишеспратне и простране, али нису биле зидане ни од опеке ни од камена, већ вероватно само као велике „бондручаре" (зграде са скелетом од дрвених греда који је испуњен лаким материјалом за зидове).

Стари текстови помињу „палате" или „полате" (на пр., Доментијан пише да су Немања и Сава саградили у Хиландару „полати превелики", а у оближњем манастиру Св. Симеона „двокровне и трокровне полате"; за Милутина забележено је да је у Хиландару

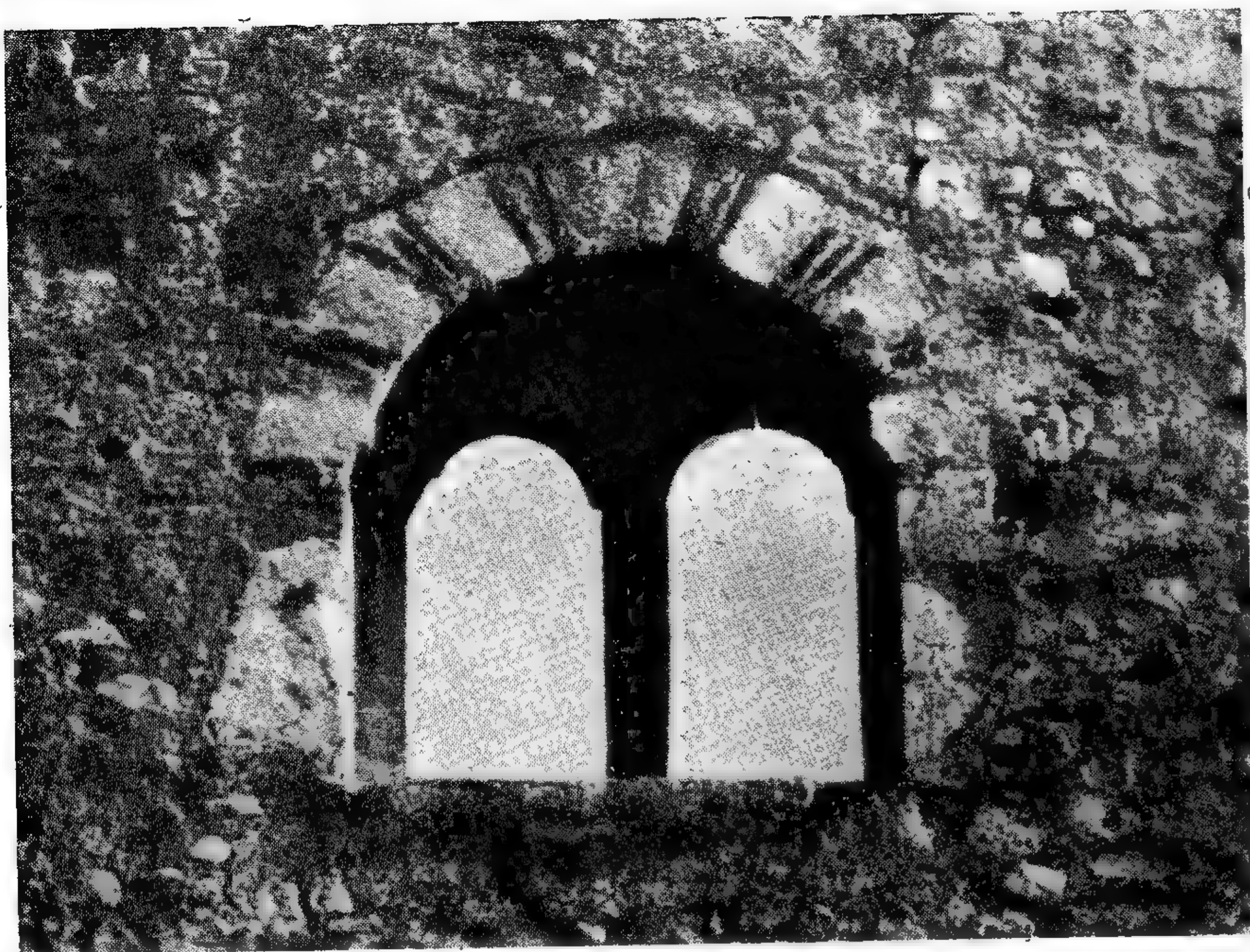

Сл. 57 — Зид са прозорима дворане, према унутрашњости града. Виде се рупе за греде спрата на коме је била дворана (фото А. Д.).

саградио „многи полати царские" и најзад за Данила II да је у Магличу саградио више палата а у Јелашцима „двор са лепим и високим палатама", најзад и Душанов Законик — чл. 51 — бележи „палате цареве". Међутим, Ст. Новаковић је објаснио да „оно што се данас у нашим варошима зове кућама у старо време звало се палатама", то је само разликовање солиднијих зграда од обичних кућа које су називане „клети"; или још: „палата је била оно што се после турском речи називало конак".

Солидније грађених зграда било је само у манастирима и у тврђавама. Чак ни владарски дворови нису у томе правили изузетак (поменули смо већ случај са Немањиним двором). Из XIV века је пак остао Кантакузенов опис двора у Паунима, из кога се види да је тај двор био уствари један скуп павиљона саграђених од лакше грађе, усред једног ограђеног дворишта. Историја помиње више таквих пољских двораца српских средњевековних владара (Сврчин, Пауни, Неродимља, Врхлаб, Дебрц, Рибник, Брњаци, Некудим итд., овај последњи назива француски путник Бертрандон де ла Брокијер „ville champestre"), који су били без градова — неутврђени. Владарских дворова (у

Сл. 58 — Један прозор дворане у „Малом граду" у Смедереву (фото А. Д.).

смислу било западњачких палата, било цариградског дворца Влахерн или деспотског дворца у Мистри) код нас није било.

Исто то важи и за читава насеља. Све је било грађено од дрвета или од лакше мешовите грађе. Старе античке вароши нису Словени преузели по доласку на Балкан. Они су их разорили и тако оставили. Неке се тек доцније обнављају. Нова своја већа насеља Словени задуго по досељењу још нису формирали. Цитирали смо шта о томе кажу савременици из VI и IX века. Византиски цар Константин Порфирогенит бележи пак у X веку читаву листу нових насеља у Рашкој: Достиника или Дестиника (можда доцније Сјеница), Međуреч, Дрежник, Љесник, Црнобуча. Он наводи да су то биле „тврђаве у којима се станује" или чак „насељени велики градови", међутим, ни трага од свега тога на терену више нема. Данашње Плевље је вероватно стара Брезница, Титоград — Рибница и Чачак — Градац.

Мало је дакле нових већих насеља тада основано. Прихваћена су и обновљена само нека ранија византиска. Већина пак вароши које данас

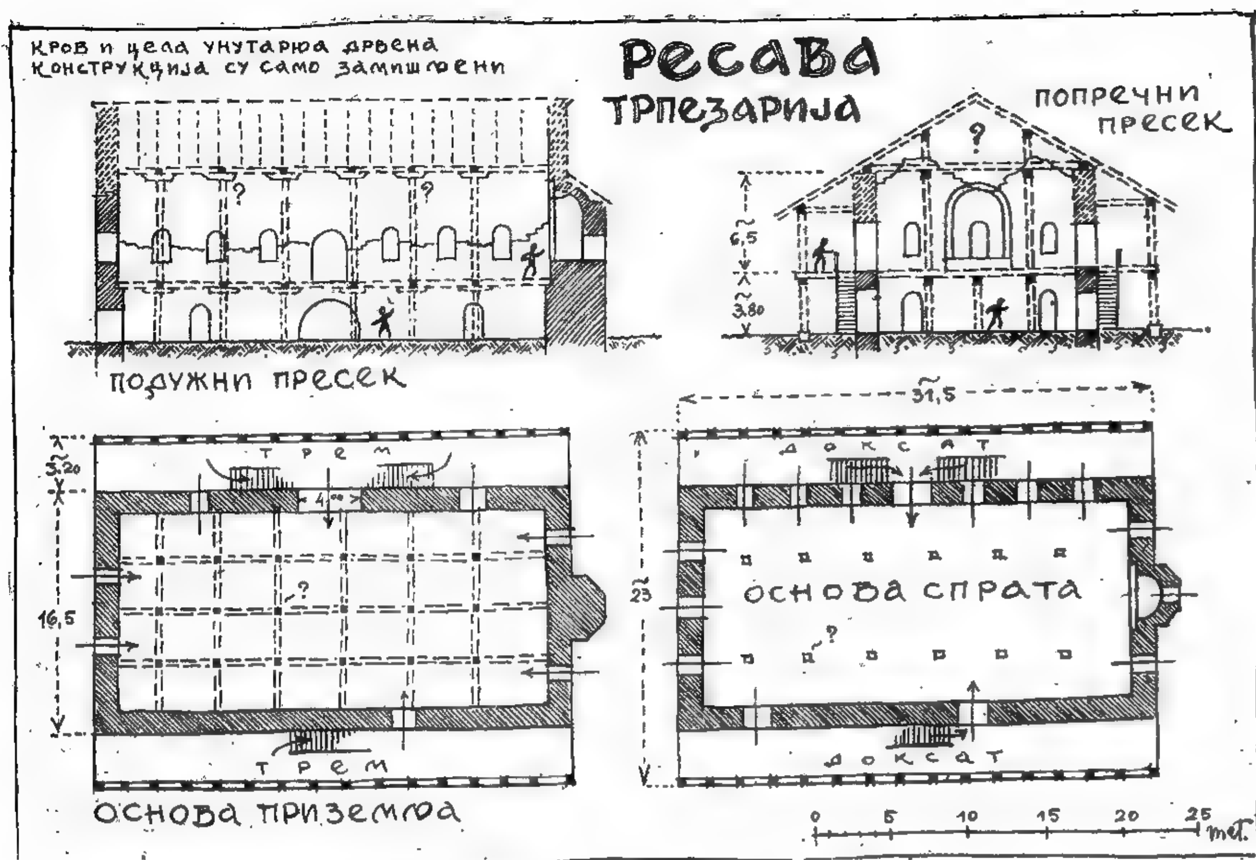

Сл. 59 — Један прозор дворане у „Малом граду" у Смедереву (фото А. Д.).

имамо, развијена је тек у доба турске владавине.

Главни центри у Средњем веку били су градови. Становало се у њима и у њиховим подграђима, а изван њих по селима. За подграђа смо рекли да су једва још погдегде сачувала трагове зграда. Ипак би од највећег интереса за науку било да се археолошки откопају подграђа старога Брскова, које је било значајно место у XIII веку, и Новога Брда, које је у XVI а нарочито у XV веку такође било једно од највећих места у држави. Ту под земљом још има доста остатака (сл. 178).

Да видимо сада шта је од просторија за становање оставило трага по градовима. Сваки од тих градова имао је обично по једну јачу и пространију кулу — донжон. Ту је вероватно, као на најсигурнијем месту, становао и старешина. Ове просторије у донжону биле су тесне и ниске, а прозора једва ако је било. У градовима Маглићу, Сталаћу и Ресави очували су се на тим кулама остаци нешто више истакнутог улаза, који је био тек на спрату (сл. 69 и 70). Пред отвором је била платформа на консолама, до које су водиле дрвене степенице. Саме куле

Сл. 60 — Скица трпезарије у граду Ресави (по архитектонском снимку Ђ. Бошковића).

су имале готово увек само дрвене спратове, а такве су биле и степенице између ових (сл. 28 и 38). Једино кула у Крушевцу, она на врху Голубачког града, један хиландарски пирг и делимично „Деспотова кула“ у Ресави, имају зидане степенице у самоме зиду (сл. 39, 64 и 111).

Висина спратова у кулама била је мала, често једва виша од човека. На врху такве куле у граду Голупцу и данас се види једна релативно мала одаја која је вероватно имала купаст кров (због кога и носи турско име „Шешир-кула“ — сл. 64). Кула у Сталаћу има такође нешто пространију унутрашњост са већ поменутим боље израђеним улазом на спрату (сл. 145 и таб. VII). Крајња кула у самоме врху „Малога града“ на ушћу Језаве у Дунав, код Смедерева, има изнад приземља уместо дрвене конструкције, камен, тзв. кугласт свод — кубе. Ова кула је одмах уз велику „салу“ и морала је бити нарочито утврђена (данас је за две трећине порушена) — сл. 24 и 143).

У тзв. „Малом граду” у Смедереву налазе се једини виднији остаци једног средњевековног двора. Град је троугласте основе а уза све три стране биле су прислоњене зграде, док је у средини између њих било мало двориште. Зграда уза зид према Дунаву имала је приземље (високо око 3 м) и спрат (висок око 4,2 м). Међу-

Сл. 61 — Прочеље са апсидом у унутрашњости трпезарије града Ресаве (фото Умет. музеј).

спратне и кровне конструкције свих зграда биле су дрвене. Изгледа да је и сама структура зграда била бондручна, сем зида зграде према Дунаву, јер је за овај искоришћен сам масивни спољни бедем града. Тај зид припадао је најмонументалнијој просторији за становање чији су трагови очувани у једном нашем граду. То су вероватно остаци неке дворане, можда оне „велике сале за аудиенције“ која се по млетачком запису налазила „у двору, тј. палати резиденције код Смедерева“ („...sala magna audentie in curia sive palatio residentie apud Semendram“... како бележе Млечани) и где је потписан 1435 г. уговор између деспота Ђурђа и Млетака. Од те просторије сачувала су се само четири велика прозора на зиду који гледа на Дунав. Са унутрашње стране ти прозори имају у зиду пространe нише, у којима су лево и десно камене клупе (таб. XI). Испод просторије било је приземље, а под и таваница њена били су од дрвених греда. Цела та „сала“ била је дуга преко 30 м (можда подељена у два дела) — сл. 57 и 143.

У дворишту града Маглича налази се такође једна велика дворана чија се четири главна зида (са вратима и прозорима) још држе, тако да се види да

Сл. 62 — Остаци зграда за становање у утврђеноме манастиру Ресави (данас ишчезли)

је таваница била дрвена а кров двосливан. Ова дворана, која се састојала из подрума и спрата, имала је са стране још једну мању просторију (сл. 115 и 118). У истоме дворишту налазе се темељи још неких зграда, али се по њима не може ништа ближе сазнати. Поменули смо да је архиепископ Данило становао у граду Магличу (у првој половини XIV века) и да је ту био саградио једну „полату“.

У дворишту града Ресаве (у чијој је средини манастир са црквом) налазе се остаци једне сличне просторије коју народ назива „књижницом“, јер је деспот Стефан ту имао школу за преписивање књига, ма да ће то пре бити трпезарија. Спрат је лежао на дрвеним тавањачама, а просторија на њему имала је дванаест прозора и велику нишу-апсиду са једне уже стране. На спрат се излазило вероватно преко дрвене галерије, за коју се виде ослонци споља дуж зида. Зграда је данас у рушевинама (сл. 60 и 61). И у утврђеном манастиру Раваници била је једна велика трпезарија, чији су остаци постојали релативно доскора.

У Прилепскоме граду једна мања камена зграда, која је имала спратове и кров од дрвених греда, и темељи једне нешто веће (6 × 12 м) зграде.

Руски научник Гиљфердинг забележио је да је још 1857 г. у граду Звечану, на северној страни, постојала „краљева палата у рушевинама, саграђена од опека, на два спрата, са прозорима и вратима, а на унутрашњим зидовима видео се фреско-живопис”. Међутим, од те зграде више нема скоро ни трага (сл. 174).

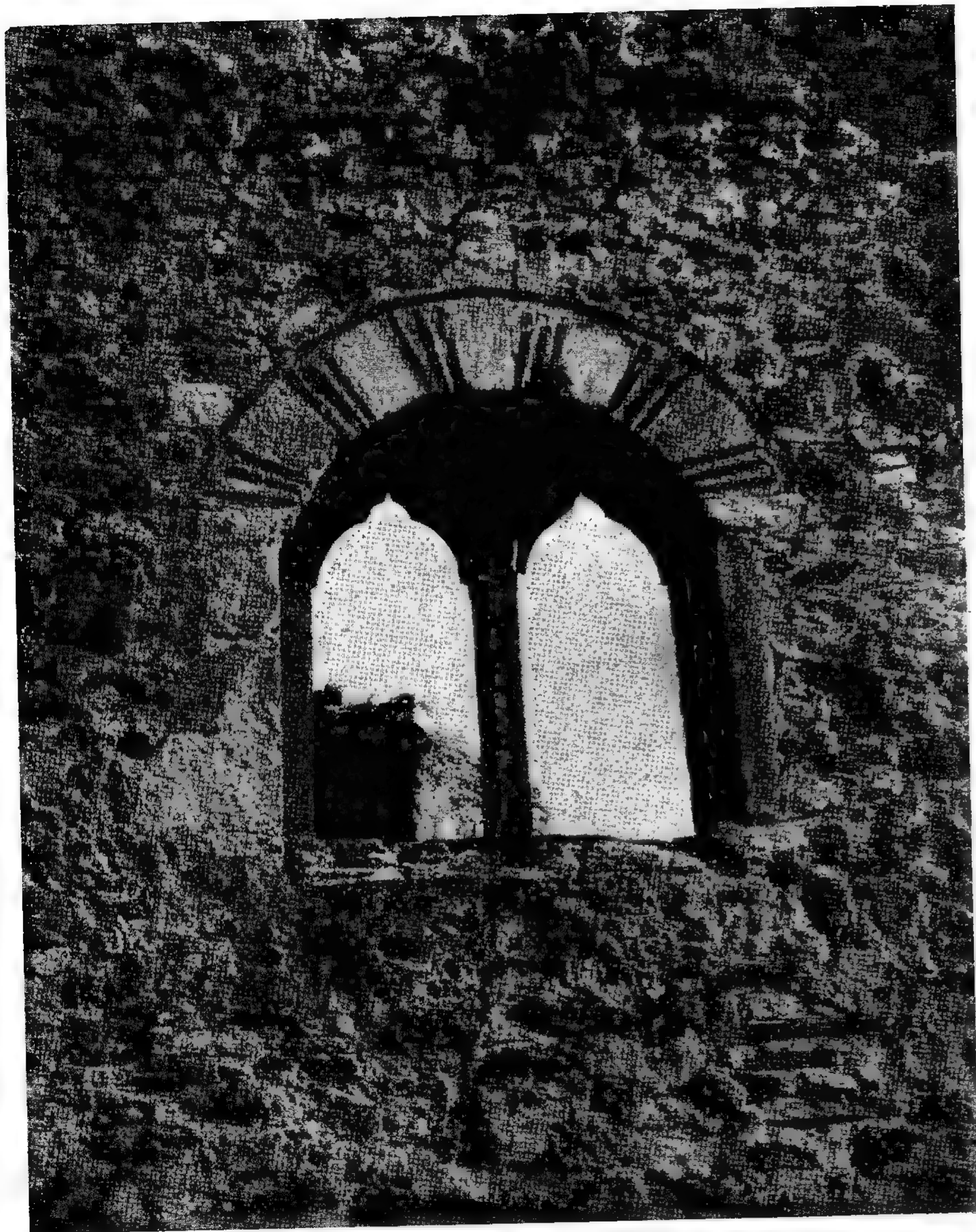
Остатака сличних просторија има још мањих у Јелечу и у Голупцу. У осталим нашим средњевековним градовима нема сличних већих просторија, али сваки од њих је у своме дворишту имао извесне зграде за становање посаде и старешина, само би темеље требало тек рашчистити и истраживати. Зграде које обухватају један једини велики простор, као какву дворану, имали су сви феудални западњачки градови.

У једној кули града Голупца била је смештена мала капела (изгледа за православно служење) — сл. 62 и 63 У неким другим градовима било је и засебно сграђених цркава (Звечан, Маглич).

Биограф Стефана Лазаревића, Константин, описао је двор деспотов у Београдскоме граду али се техничка слика из тога описа не може реконструисати. То је био утврђен замак на западноме углу горње тврђаве, који је, по томе опису, имао седам кула. 1948 год. почето је са откопавањем његових темеља; засада је откопан само врло мали део.

То је углавном све што је од просторија за становање још остало по рушевинама наших старих градова.

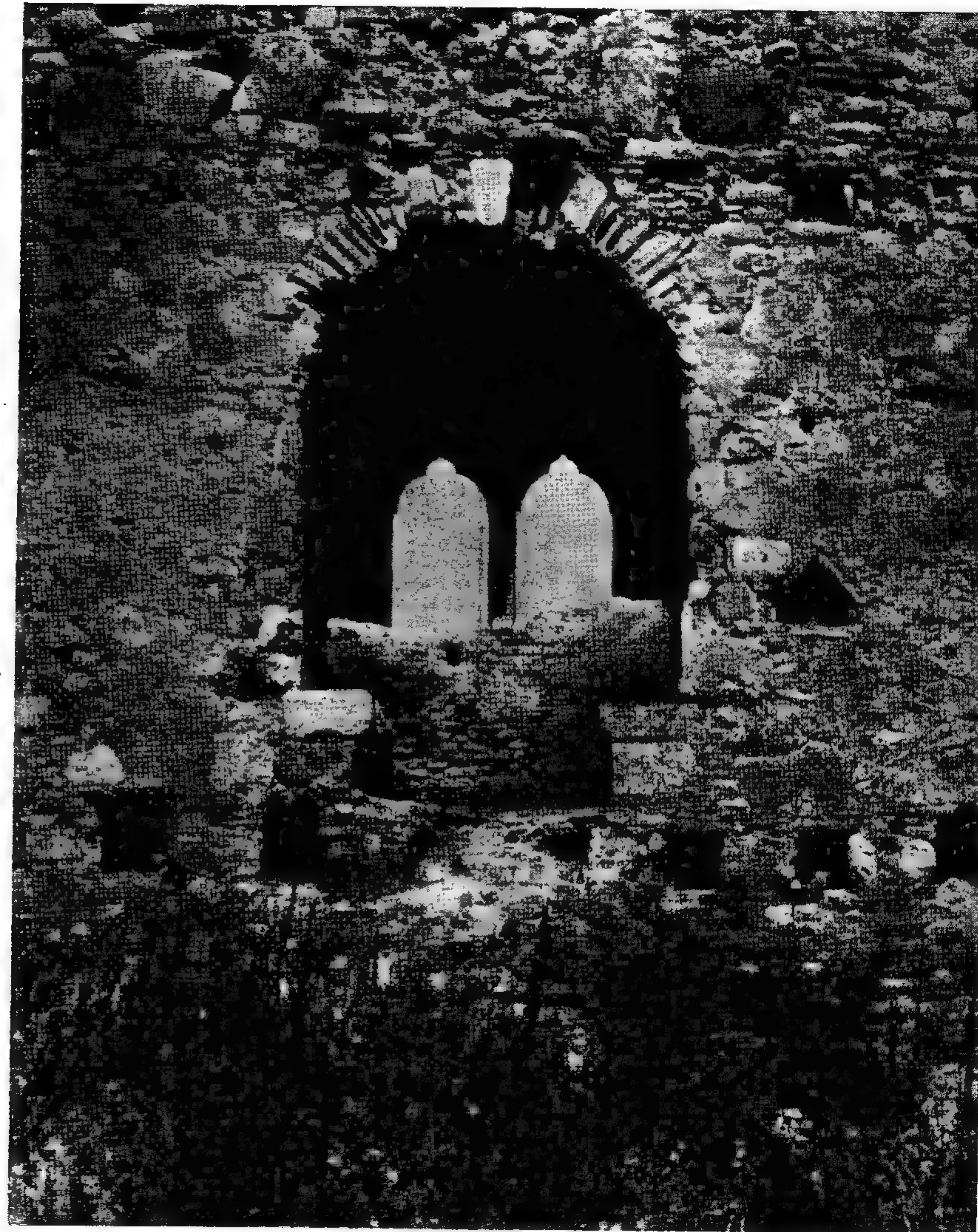

Таб. X — **ПРОЗОР НА ДВОРАНИ У СМЕДЕРЕВСКОМЕ ГРАДУ** (Фото А. Д.)

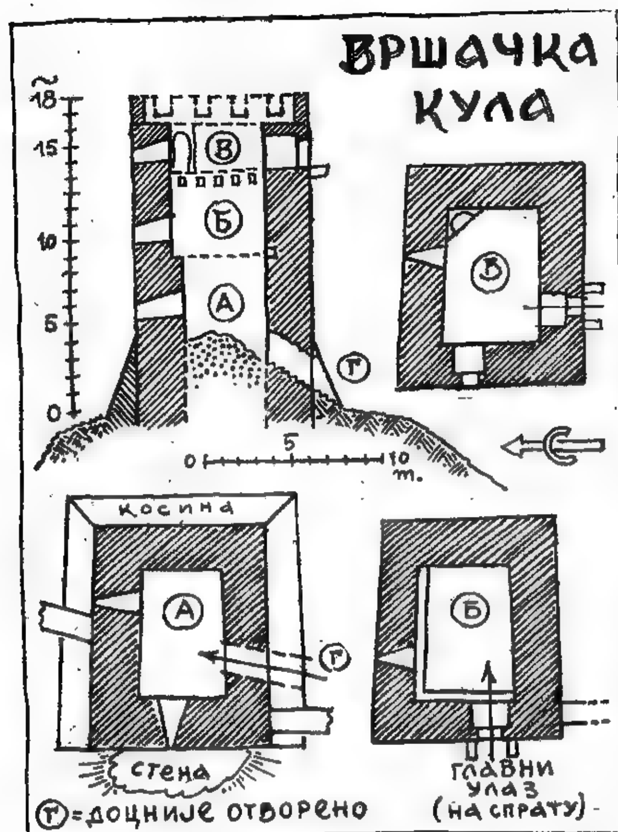
Изглед споља. Прозори имају „готизиране“ облике отвора, а архиволте су им прошаране опекама. Некада су имали и гвоздене решетке.

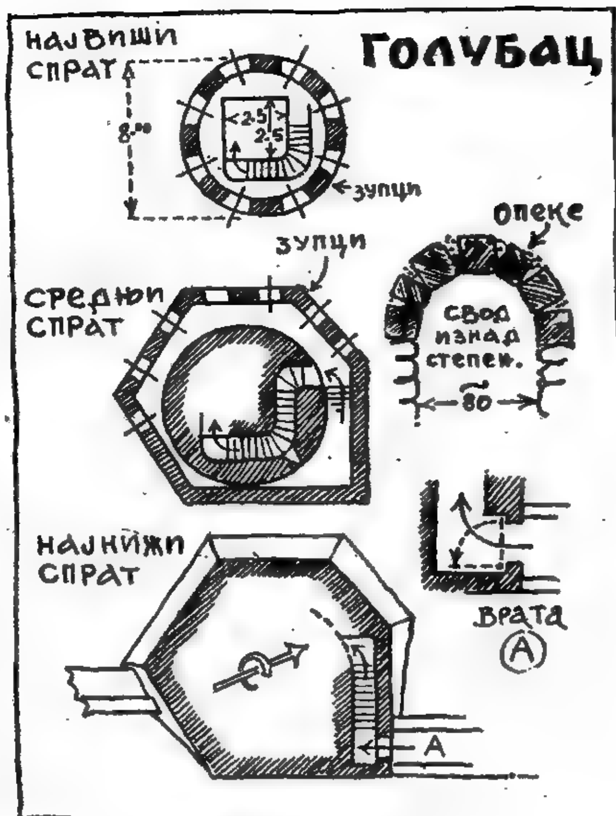

Таб. XI — **ПРОЗОР НА ДВОРАНИ У СМЕДЕРЕВСКОМ ГРАДУ** (Фото А. Д.)

Изглед изнутра. Један од ретких остатака феудалних двораца. У прозорском удубљењу виде се лево и десно камене клупе.

Сл. 63 — Вршачка кула (по Ђ. Бошковићу). и сл. 64 — највиша кула на граду Голупцу. Типични „донжони" са просторијама за становање

*

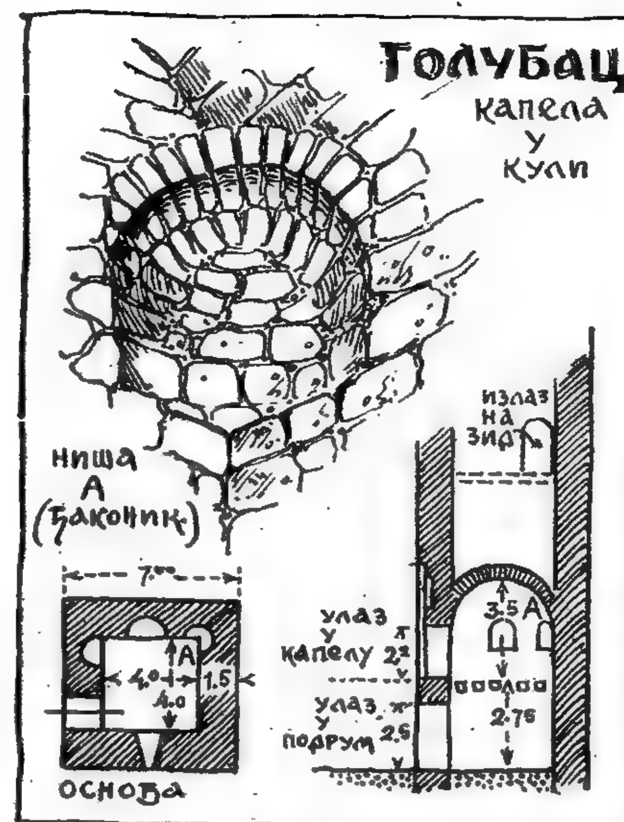
ТЕХНИКА ЗИДАЊА ГРАДОВА

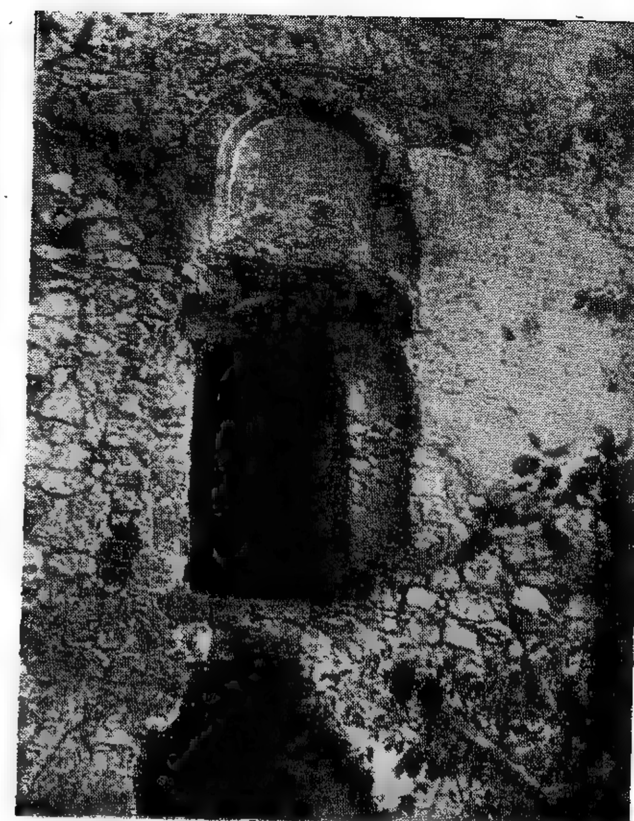
Што се тиче техничке стране зидања градова, она је доста једноставна, ма да је била велика вештина саградити оне високе а масивне куле. Истакли смо да је првобитно једини грађевински материјал био дрво, али такви остаци нису сачувани и има само помена о њему. Иначе, главни је материјал остао камен а само каткад и опека. У ређим примерима камен је обрађиван у правилне тесанике, што је чињено обично само за довратнике улаза, консоле балкона и машикула и слично, а често су и ивице кула појачане правилним зидањем (Ново Брдо, Сталаћ, Смедерево и још многи други).

Зидови су иначе обично рађени на овај начин: оба лица зида озидана су притесаним каменом, а средина зидне масе између та два лица испуњена је тзв. „трпанцем", тј. ломљеним каменом измешаним са много малтера; при томе су свуда, по старом оријенталном начину (познатом још код Вавилонаца), такви зидови појачани дрвеним гредама. Од тих греда образују се водоравни слојеви, као какве решетке састављене од уздужних и попречних греда. Данас се у народу та појачања од дрвених греда у зидовима називају „сантрачи". Она служе да повежу зидну масу, замешену са много малтера, и да јој одрже чврстину док се потпуно не слегне и малтер не осуши, стврдне и калцинира. Та појачања су такође корисна у крајевима честих земљотреса, какав је био Оријент где су она и постала. На утврђењима, пак, греде су начињене од солидне храстовине и намењене су првенствено томе да спрече зидове, испуцале од бомбардовања, пробијања и поткопавања, да се не раздвоје и сруше (један стари јелински текст из времена много пре наше ере каже да су такви зидови тврђаве солиднији од камених јер се камени лакше дају растурити). У многим рушевинама старих зидова виде се и данас дуги, прави канали, који нису ништа друго него лежишта тих давно ишчезлих дрвених појачања.

Опека је на нашим старим градовима доста ретко употребљавана као искључив грађевински материјал (сем на неким градовима Војводине где камена нема, као Купинику, Земуну итд.), али се понегде употребљавала у редовима са каменом за грађење зидова. Иначе су њоме обично озидани луци и сводови, као и архиволте изнад ниша на фасадама. Ти сводови су понекипут виртуозно изведени (као на пр. онај завојити у донжону Голубачког града — сл. 64). Узгред овде треба истаћи и један технички детаљ, који додуше може интересовати само

Сл. 65 — Кула са капелом у Голупцу и сл. 66 — спољна страна улаза у капелу.

уже специјалисте, а то је да код нас има таквих сводова пресведених по систему „кришака“ а не са радијалним спојницама, што је чисто оријенталан начин зидања (тзв. „из руке“) без икакве помоћне скеле (сл. 30 и 64).

Скоро ништа више не говори нам данас поближе о изгледу детаља наших старих градова. На пр., како су изгледали улазни мостови (од којих су неки морали бити и за дизање помоћу ланаца — „pont levis,“ за такве мостове тврди Константин Констенски да их је било на Београдскоме граду у првој половини XV в.), а нарочито како кровови на кулама. Рекли смо већ да су неке куле биле озго завршене равним терасама а по ивици имале зупце за стрелце, док су друге морале имати свакако и кровове. Донжони су вероватно увек имали такве кровове. На Западу ти кровови били су стрми и обично покривени оловом. Сви аустриски па и турски цртежи претстављају тако и куле Београдског града.

*

Навешћемо најзад и неколико старих српских израза у вези са зидањем: зид се, на пр., називао „стена“, трем са аркадама називао се „клобучина“; многе остале речи су стране, неке су персиске, као на пр. „ћемер“ — свод (што долази од „камар“); „чардак“ је такође персиска реч која значи „четири стуба“ (дакле трем); кубе је арапска реч („к'мбе“) као и „кула“; „цигља“ (каже се и „тугља“) долази од латинског tegula (али можда тек преко немачког); „мајстор“ долази од magister; „неимар“ је турска реч која значи зидар — архитект, итд.

*

ЕСТЕТСКА ОБРАДА И ОПШТИ ДЕТАЉИ

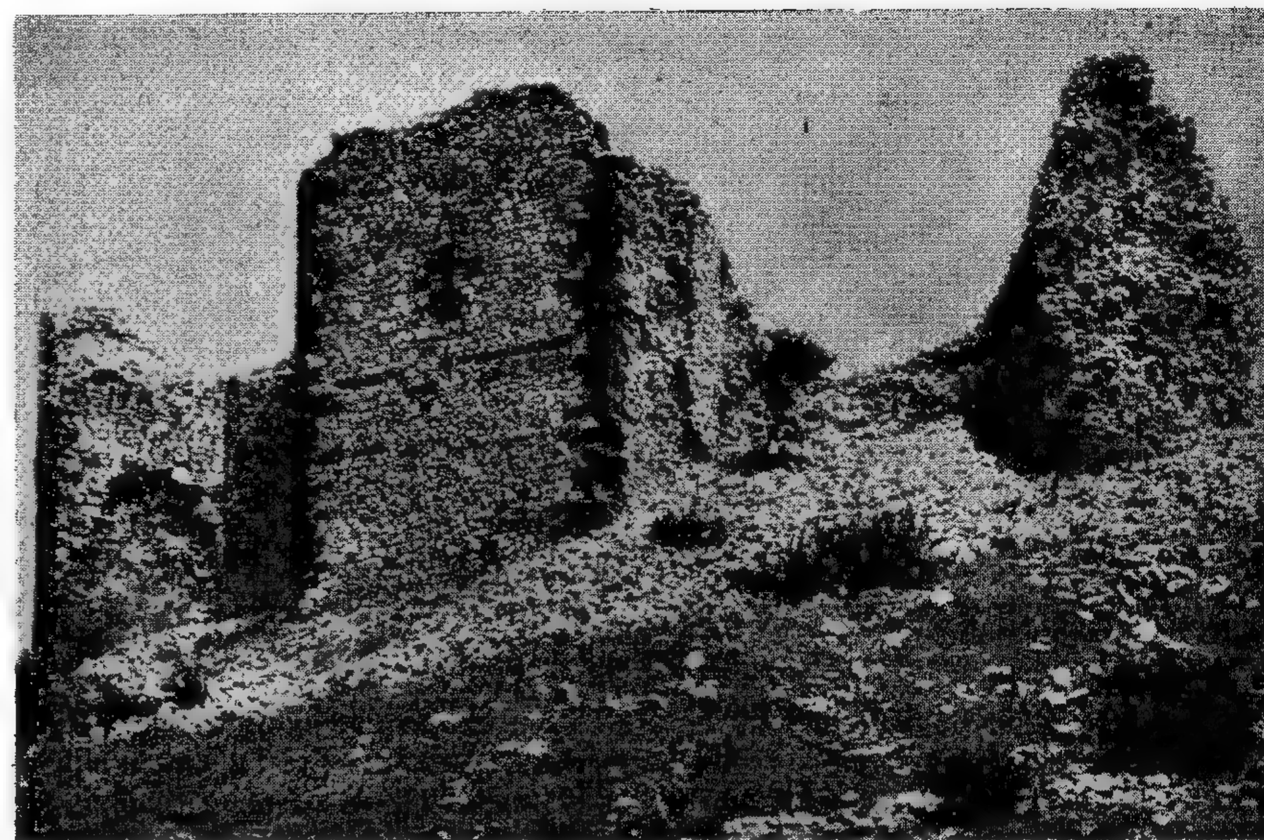
Тешко да се од градова тражило што друго до да буду солидне тврђаве. Свако улепшавање на њима, ако чак и не би ишло на рачун њихове снаге, изгледало би неумесно и неозбиљно. Па ипак, на појединим од њих налазимо и такве тежње. На пр. луци изнад капија понекад су украшени опеком (Смедерево — сл. 68, Рам); изнад њих има понекипут и ниша у којима су ваљда биле фреске или натписи; изнад улаза у донжоне, на спрату, скоро по правилу има таквих ниша (сл. 69). На кули у Сталаћу тај улаз је нарочито истакнут. У унутрашњости његовог отвора има маланог украса на малтеру свода (сл. 70).

Зидови самих кула понекад су украшени шарама од опеке (Смедерево, сл. 71 и 73). На кули у Сталаћу и у Раваници су, по каменом зиду, намалани чак и лажни редови опека (сл. 74).

Што се тиче архитектонске обраде зграда по градовима она је пре свега утилитарна. Грађевине су данас све у рушевинама те се њихове првобитне фасаде више не разазнају. Код највећег броја изгледа да су оне биле просто каменом озидане, ређе споља и малтерисане.

У нашој црквеној и манастирској архитектури из тога доба код нас разликују се углавном три стила: у тзв.

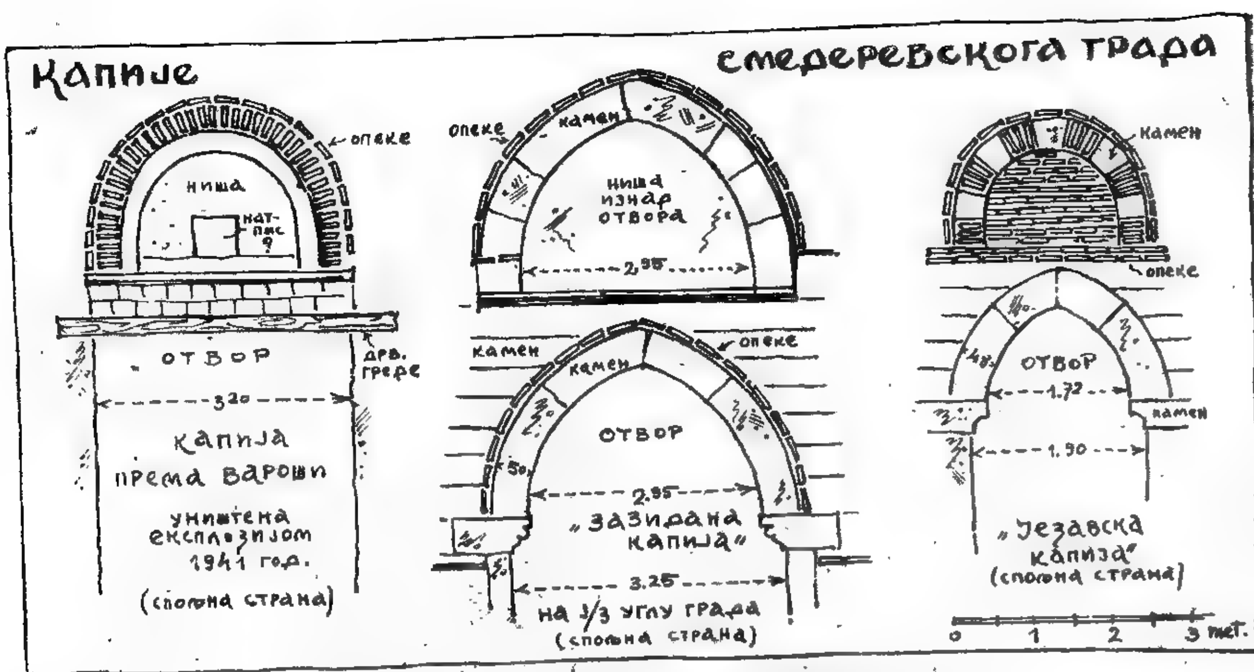

Сл. 67 — Украсно озидана кула каменьем у две боје, на граду Ново Брдо (фото Уметн. музеј).

„рашкој“ стилској групи, спољни украс цркава ослања се највише на „романски“, западњачки стил; у архитектури споменика са Косова и Метохије, која је била под јачим утицајем византиске уметности, доминира шарање фасада наизменично постављеним каменом и опекама; исти начин обраде фасада види се и на архитектонским споменицима у Македонији; фасаде цркава тзв. „моравске“ стилске групе обрађене су на један особит начин, на коме су комбиновани многи претходни елементи, источни и западни али са много примеса оријенталних (нарочито јерменских и грузиских) мотива резаних у камену. Од свега овога на зградама по градовима видимо само византиски начин шарања архиволта изнад отвора, помоћу опека. На утврђеном манастиру Хиландару у Св. Гори има таквих мотива на пиргу Св. Саве и на фасадама манастарских конака (таб. XXXV). Велика сала у смедеревском „Малом граду“ има четири тако украшена двојна прозора („бифоре“), са колонетом између њих. Отвори пак тих прозора нису лучни већ „готски“ у врх сведени (сл. 59 и таб. X).

На деловима Смедеревског града и на граду Раму, који су Турци саградили, у великој мери је примењена опека мешана са каменом, начин

Сл. 68 — Украсно озидане капије Смедеревског града.

који су Турци прихватили од Византинаца за обраду фасада свих својих грађевина (на пр., тзв. „Куршумли-хан“ у Скопљу).

*

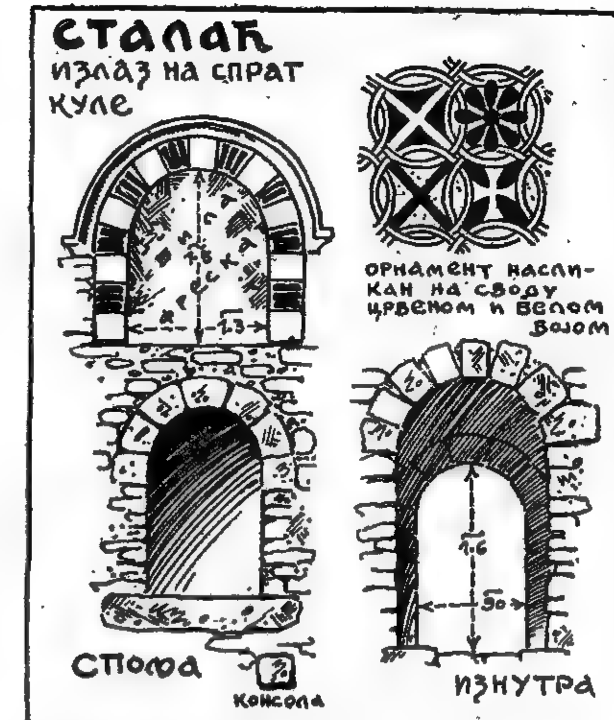
Трагедија је наших старих споменика, а ненакнадиви губитак за науку и културу уопште, што су за време од неколико стотина година турске владавине неповратно уништена многа сведочанства наше прошлости из те области. Градови не само да су опустели, већ су камење, опеке и греде многих старих грађевина однесени за ново грађење; намештај и покућство су такође увелико нестали; оружје је разнесено.

О унутрашњем уређењу зграда за становање, нарочито о намештају у та стара времена, не зна се засада скоро ништа. По Јиречеку, било је столова — „трпеза“ (по грчком), столица, које су се називале „стол“ и које су биле троножне или са четири ноге; вероватно да је до данас њихов облик сачуван у сељачким столицама у Староме Влаху, Полимљу и Црној Гори, где их има као „троножаца“, али и великих „столовача“ или „столовака“, богато обрађених и украшених, у којима седи само старешина породице а из почасти се уступају госту. Забележено је да је Душан из почасти уступио највишу столицу Кантакузену кад је овај био код њега у гостима.

Познати су „одар“ и „постеља“, који су били дрвени, или се само простирало за спавање по поду (као што се то и данас понегде чини). За осветљење је у скромнијим приликама употребљаван луч и „жижак“, а у богатијим лојана и воштана свећа (луч је у Дубровнику употребљаван и у XV веку, а у нашим се селима још и данас

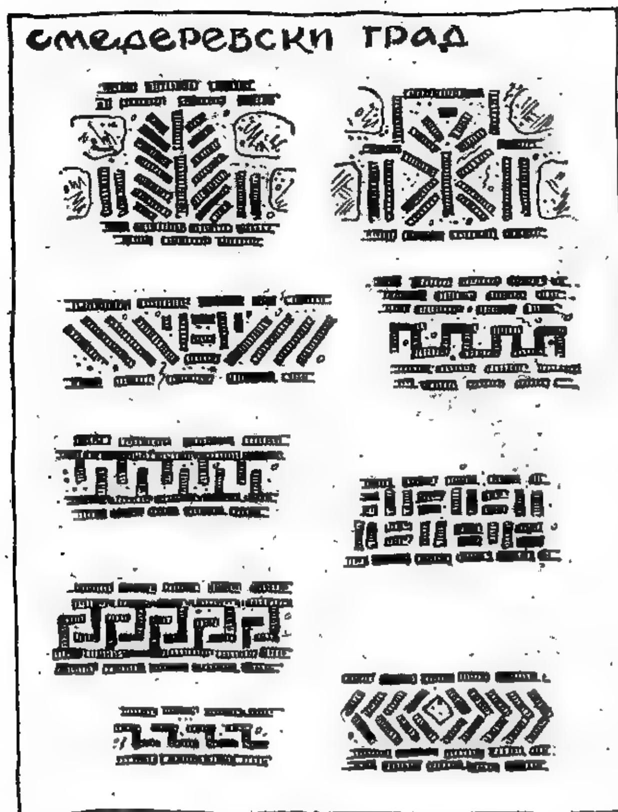

Сл. 69 — Нише изнад улаза у донжоне и сл. 70 — украсна обрада улаза на донжону у Сталаћу.

употребљава). Има писаних помена да су, за време Владислава и Милутина, меропси имали обавезу да за манастире спремају и доносе луч за осветљење. „Зубље“ су била нарочито приправљена танка стабла церова, која су горела као буктиње.

Грејало се, вероватно, највише мангалом, са распаљеним дрвеним ћумуром (у Студеничком типику из XII века помиње се такав мангал, „арула“, за грејање). Ни на једном месту у старим нашим градовима не виде се остаци огњишта, пећи ни димњака. Карактеристика је турских градова да им сва одељења имају оџаклије и димњаке, чак и простори у кулама, где су нише са топовима, на сваком спрату имају оџак (у оближњем каравап-серају, који је савремен граду Раму, има их 24).

Још неке детаље, који се појављују у више наших градова, требало би споменути. Ту су, на пример, неки округли отвори на земљи, у стени (има их три испод града Јелеча а један испод града Острвице), пречника су око 40—50 см, дубина им се не зна јер су сада делимично затрпани (сл. 75). Народ их назива „ступама“, „стублинама“ или „бунарима“. Можда су то биле оне тзв. „житне рупе“ или „житне јаме“ које се помињу у старим текстовима (на пр. код Доментијана и у грачаничкој повељи), тј. суви бунари у којима се жито чувало, а који су можда припадали неким кућама из подграђа која су ишчезла. Сем тога, интересантне су биле неке „клупе“ или „столице“ („столица Деспотова“) како их народ данас зове, на углачаној стени, такође под градом (под Остр-

Сл. 70 — Шарање опекама узиданим између камења на Смедеревском граду. Сл. 71 — Разне камене конзоле за одбранбене балконе.

вицом, под градом у Прокупљу и под Јерининим градом — Ковином — сл. 76 и 104). Може бити да су то била седишта властелина при држању ескупова и сабора под ведрим небом (Јиречек каже: „Зборно место — збориште — било је под ведрим небом, са примитивним седиштима од тесаног камена“).

*

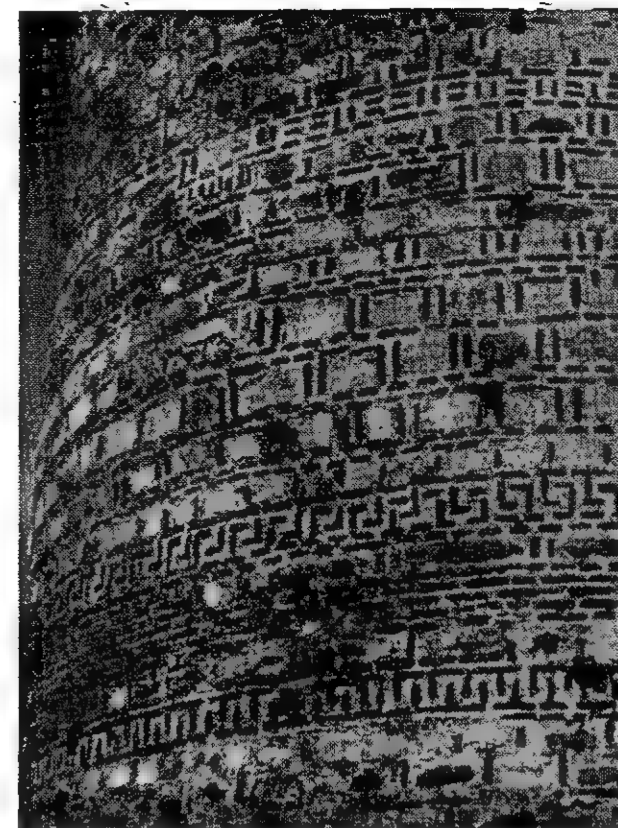
Што се тиче натписа на самим градовима, који би нам дали какав ближи историски податак о томе ко је и када зидао град, њих има врло мало: на кули Смедеревског града, тзв. „Малога града“, узиданом опеком је израђен натпис који вели:

ВЬ Х(ристо)А Б(ог)А Б(ла)ГОВЕРNН ДЕС-
ПОТЬ ГУРЂЬ Г(осподи)NЬ СРЬБЛЕМЬ Н
ПОМО(р)Ю ЗЕ(м)СКОМУ ПОВЕЛѢNНЕМ
ЮЕГО СЬЗНДА СЕ ГРАД СЬН ВЬ ЛѢТО ЅЧЛН

— Четири последња слова значе годину 6938 „од постанка света“, како се у Средњем веку рачунало, што, кад се преведе на данашњи календар, даје 1430 као годину зидања Смедеревског града. Натпис је дуг 10,65 м а слова су му висока око 46 см (сл. 78, 79 и таб. XIV).

На кули пак манастира Раванице, преко слоја малтера, написано је црвеном бојом која се већ скоро отрла

Сл. 73 — Шарање опеком на кули Смедеревског града (фото К. Денић). Сл. 74 — Опеке насликане црвеном бојом на камену куле града Сталаћа (фото А. Д.).

(цео натпис је дуг око 4 м а слова су висока око 20 см):

ЛАЗАР ХТНТОРЬ СВЕТАГО МѢСТА СЕГО

(по Љ. Стојановићу „Записи и натписи“, јер је данас немогуће прочитати сам оштећени оригинал на кули).

На једном камену, који се данас чува у Нишком музеју, а који је био надвратник изнад улаза у град Копријан (сл. 77), стоји урезано (после два уводна реда):

АЗЬ NЕNАДА С(ы)NЬ КАЗNЬЦА БОГДАNА
СЬЗНДАХ СН ГРАДЬ КОПРЫЮNЬ ГОДО...
ВЬ ДNI БЛ(а)ГОВЕРNАГО Г(осподи)NА МН
КNЕЗА ЛАЗАРА ВЬ ЛѢТ(о) ЅѠП (?)

Натпис потиче вероватно из 1372 г. (М. Марковић „Старинар“, 1937 г.)

Овај је камен нађен у Нишкоме граду, где је донесен као грађа. Не зна се пак да ли је донесен са рушевина „Курвинграда“ или са „Градишта“ код Мерошине (на Добрич пољу зап. од Ниша).

Постојала би још два-три натписа о зидању старих градова. То је прво мермерна табла (око 60—80 см величине), коју је деспот Ђурађ Бранковић узидао на једну кулу Цариградског града према Мраморноме Мору. Ову кулу он је обновио као прилог одбрани Цариграда од Турака. Слова су била грчка, бронзана (величине око 4

Сл. 75 — „Стублина“ (можда житна јама), под Островицом (фото А. Д.).

см), али су ишчезла. По Ст. Новаковићу први натпис у преводу гласи:

ОБНОВИ
СЕ ОВА
КУЛА И
ЗИДНО ПЛАТНО
ОД ЂУРЂА
ДЕСПОТА
СРБИЈЕ
ГОДИНЕ 1448

Ова се плоча данас налази у цариградском музеју. Друга плоча је на једној другој кули, окренута према копну, јако је оштећена, а са допуном гласи (у преводу са грчког):

ОБНОВИ СЕ ЗИДНО ПЛАТНО
ОД ДЕСПОТА
СРБИЈЕ 1448

Најзад, такође на туђој територији, постоји на одбранбеној кули манастира Риле натпис изведен узиданом опеком који гласи:

ПРИ ДРЬЖАВѢ Г(оспо)ДИ(на) ПРѢВЫСОКАГО
СТЕПАНА ДУШАНА КРАЛЯ СЪЗЫДА СЬИ
ПИРГЪ Г(оспо)Д(и)НЬ ПРОТОСЕВАСТ ХРЕЛ
СЪ ТРУДОМ ВЕЛИКОМ И ЕКСОДОМ С(ве)Т(о)МУ О(т)ЦУ НО(а)NУ РЫЛ(с)КОМУ И
М(а)Т(е)РИ Б(о)ЖИ NАРИЦАЕМѢИ ОСѢNОВНИЦА В Л(ѣто) ЅѠМГ ИN Е

што значи да је Душанов протосеваст Хрељa подигао 1335 г. овај пирг као одбрану Рилског манастира, који је такође он саградио.

И то је све што на самим градовима имамо записано о њиховој историји. Ти су натписи ипак веома значајни, нарочито онај смедеревски који је по својој декоративности и огромним размерама јединствен ваљда на свету.

*

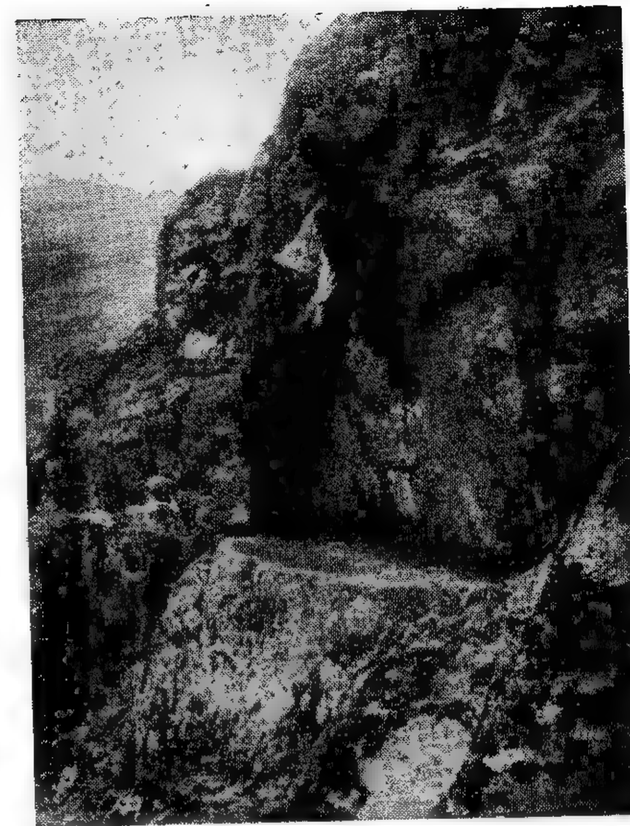
ПРИЛИКЕ ПРИ ЗИДАЊУ И ЧУВАЊУ ГРАДОВА

Најзад, неколико речи о приликама под којима је извођено зидање и одржавање средњевековних градова и зграда за становање у њима.

Још су римски закони обавезивали грађане сваког града да одржавају и појачавају зидове (градове су подизали владалац или држава). У Немачкој и Француској Средњег века било је слично и то не само за грађење већ и за одбрану. Тада су често за хитне радове грађани терани и на кулук (код нас „заманицу“).

Сем закона, наши писани документи су доста оскудни. За зидање града постојао је средњевековни тачан назив: „градозиданије“. Члан 127 Душановог Законика каже: „За града зидание, где се град обори или кула да га направ граждане тогази града и жупе што јест предел тога града“. Но у једној повељи Душан чини изузетак за један манастир речима: „Да црквени људи не зиђу града“. Једна повеља кнегиње Милице из 1395 г. такође ослобађа неке сељаке од „грађе“. Деспот Стефан наређује у једној повељи 1427 г., ваљда неким раније ослобођеним сељацима, а свакако због све веће потребе обезбеђења пред налом Турака, да су дужни „поћи на зиданије Белграда“. „Градозиданије“ је иначе било једна од замашних „работа“ и само су извесна села, која су била поклоњена појединим манастирима заједно са људима и њиховим обавезама, бивала ослобођена и тих обавеза према владаоцу и држави.

Стражарење пак на самоме граду било је друга обавеза звана „градобљуденије“ (по грчком „цаконство“ или „парамун“), што смо већ поменули. Дубровачки трговци у Призрену молили су већ раније Дечанскога, а

Сл. 76 — „Клупа“, у камену усечена, под Островицом (фото А. Д.).

1332 г. моле и Душана да им дозволи да сами чувају тврђаву града Призрена, како би им роба била сигурнија. Обавезе дубровачких трговаца прецизирају кнез Лазар и Вук Бранковић речима: „И кои си је Дубровчанин забаштинил у Новом Брду т'зи да зиђе град и да чува, кои ли су гостие а несу се забаштинили да им е на воли што

АЗЬ НЕНАД СНЬ КАЗНЦА БОГДАНА СЬЗНДАХ СИГРАДЬ КОПРЫАЬ І ГОДѢ
ВЬДНІ БЛГОВѢРНАГО ГНАМИ · КНЕЗА ЛАЗАРА ВЬЛТѢ З.ѠП

око 120 cm

Сл. 77 — Део натписа са града Копријана, урезан у каменом надвратнику.

10.65 m.

Сл. 78 — Натпис на тзв. „Ђурђевој“ кули на „Маломе граду“ у Смедереву.

им годе“ (тј. градове су — разуме се поред домородаца — зидали, оправљали и чували само забаштињени страни трговци, а осталим привременим становницима било је остављено на вољу хоће ли или не то чинити). Забележено је пак да су се Дубровчани на више места истакли у борбама за одбрану градова: Дубровчани пишу деспоту Стефану о храброј одбрани Новога Брда 1413 г. од стране њихових људи... „они добри људије вјеру показаше негледаје страха стреле и сабје турске ни прједбе (претње) срдитога цара Мусије Турком Ново Брдо убраните и бранили би всаки град господства ти где би им се пригодило како то и Дубровник где им је кућа“.

Сл. 79 — Реч „Град“ из натписа на кули у Смедереву (пре чишћења од накнадно налепљеног малтера). — Фото С. Ненадовић.

Но нису то Дубровчани чинили само као трговци, они су били приморци, а приморци су одувек били познати као добри мајстори за зидање каменом. Тако Ђурађ Бранковић са њима склапа уговор о зидању Смедеревског града, у коме су одређене и зидарске наднице мајсторима (ма да су при зидању истога града претежније учествовали Грци-Византинци под вођством Кантакузена, брата Гркиње Јерине, жене Ђурђеве, што се види и по византискоме начину шарања опеком). Дубровчани су затим били познати и као специјалисти за зидање цистерна за чување воде, како смо већ поменули. Цамблак нарочито помиње „од поморских начелники з'данија“ код нас.

О зидању осталих зграда, као што су биле и поменуте зграде за становање по градовима и манастирима, додаћемо још неколико речи. Постојала су читава села мајстора зидара, као на пр. село Драга у жупи Јелашци, које је припадало Бањској. Забележена су и имена појединих мајстора: у Душановој повељи манастиру Св. Арханђела код Призрена, помињу се „з'дци“

26 cm
46 cm

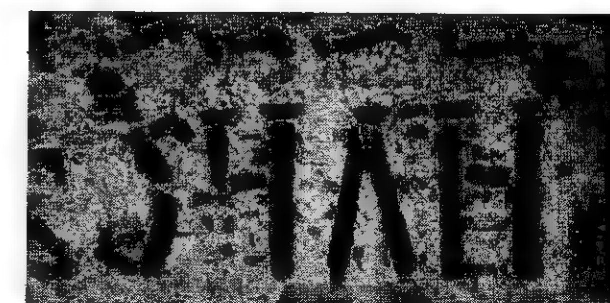
Натпис је изведен опекама узиданим насатице између камења на фасади куле.

(зидари) Петрош, Воислав, Срдан, Нос и Воихна, које је Душан довео из села Пнуће код Раса у село Љутоглаву код Призрена и обдарио их повластицама, пошто су завршили посао при зидању цркве Св. Арханђела и доњег дела тврђаве Вишеграда.

Међутим, главна радна снага при зидању градова (сељаци-меропси) била је бесплатна, на што су разни стари закони обавезивали, и то не само „ако по греху погори манастир“ (када су на новим зградама били дужни радити и отроци и сокалници) већ уопште при сваком зидању кућа и зграда манастира и властеле, што се онда звало „кућезиданије“, „грађеније кућ и дворов“, „граднија работа“ или „грађеж“. (Чл. 128 Душановог Законика нарећује: „Господин цар кади има сина женити или крштеније и буде му на потребу двор чинити и куће, да всак поможе мал и велик“.)

Из свега овога излази да је народ био дужан пећи креч, довлачити камен, дрво, песак и остало, тј. давати за то снагу и кола као и помагати при зидању; стручну страну самога зидања изводили су свакако мајстори каменоресци и зидари. Византиски цар Кантакузен забележио је да је Душан зидао град Бер у јужној Македонији сабравши 10.000 људи из разних земаља (који су логоровали изван вароши, а сграђене су тада две велике и три мале куле и израђен је ров око града). Из хрисовуља пак деспота Стефана види се да је он за „зидање“ (или пре оправку) Београдског града после 1403 г. довео сељаке из краја око Параћина. То терање сељака да раде, па често и далеко од њиховог села, звало се „згон“ (од глагола гонити — згонити).

Изгледа да су у почетку XV века, пред опасношћу од Турака која је постајала све већа, зидани многи нови градови (Василије Марковић пише, на пр., „деспот Ђурађ Бранковић сази-

Сл. 80 — Слова З Ц Л И која значе 1430 годину, са натписа на кули у Смедереву (после чишћења од накнадно налепљеног малтера) — фото С. Ненадовић.

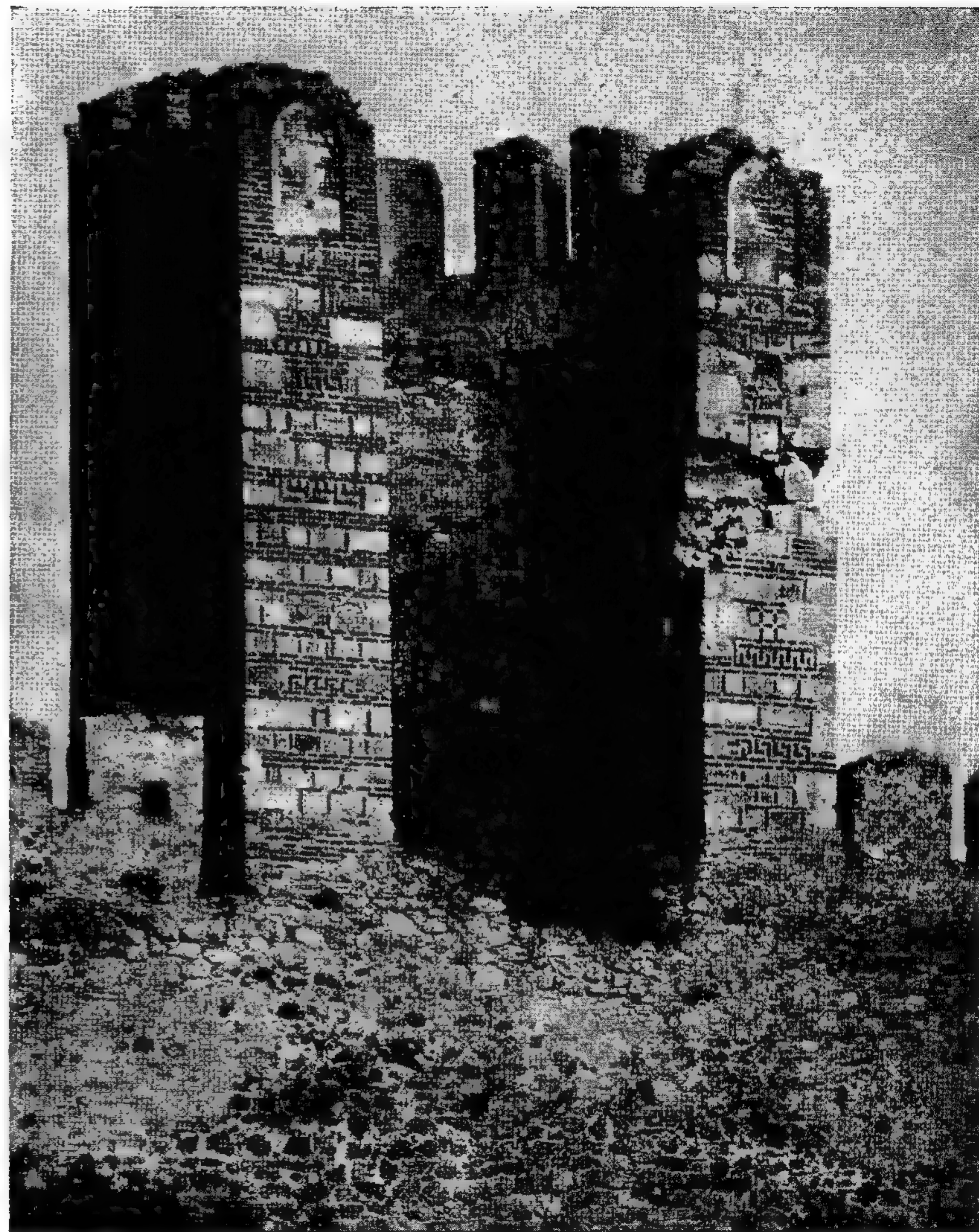
дао је много градова и тврђава") и ужурбано оправљани стари градови (међу којима Острвица и Борач), па се отуда тако много кулучило.

Но то кулучење тешко је падало сељаку, а кулучило је и старо и младо. Легенда каже, на пр., да би се што пре сазидао Смедеревски град употребљено је готово камење са околних градова (ваљда Ждрела на Млави, Браничева и остатака античких вароши Монс-Ауреуса, Маргума и Виминацијума) и да су били постављени непрекидни низови људи и жена који су додавали камен из руке у руку све до Смедерева. Сви су ти људи били отргнути од свог живота и рада и кулучили годинама. То кулучење и његове последице приказао је народни песник у песми „Старина Новак и кнез Богосав" стиховима:

„Кад Јерина Смедерево гради,
Па нареди мене у аргатлук,
Аргатовах три године дана,
И ја вуках дрвље и камење,
Све уз моја кола и волове,
И за пуне до три годинице,
Ја не стеках паре ни динара,
Ни заслужих на ноге опанке!
И то бих јој, брате, опростио.
Кад сагради Смедерева града,
Онда стаде па и куле зида,
Позлаћује куле и пенџере,
Па наметну намет на вилајет,
Све на кућу по три литре злата,
То је, брате, по триста дуката!
Ко имаде, и предаде благо;
Ко предаде онај и остаде;
Ја сам био човек сиромашан,
Не имадох да предадем благо,
Узех будак, с чим сам аргатов'о,
Па с будаком одох у хајдуке,
Па се није задржат не могох
У држави Јерине проклете."

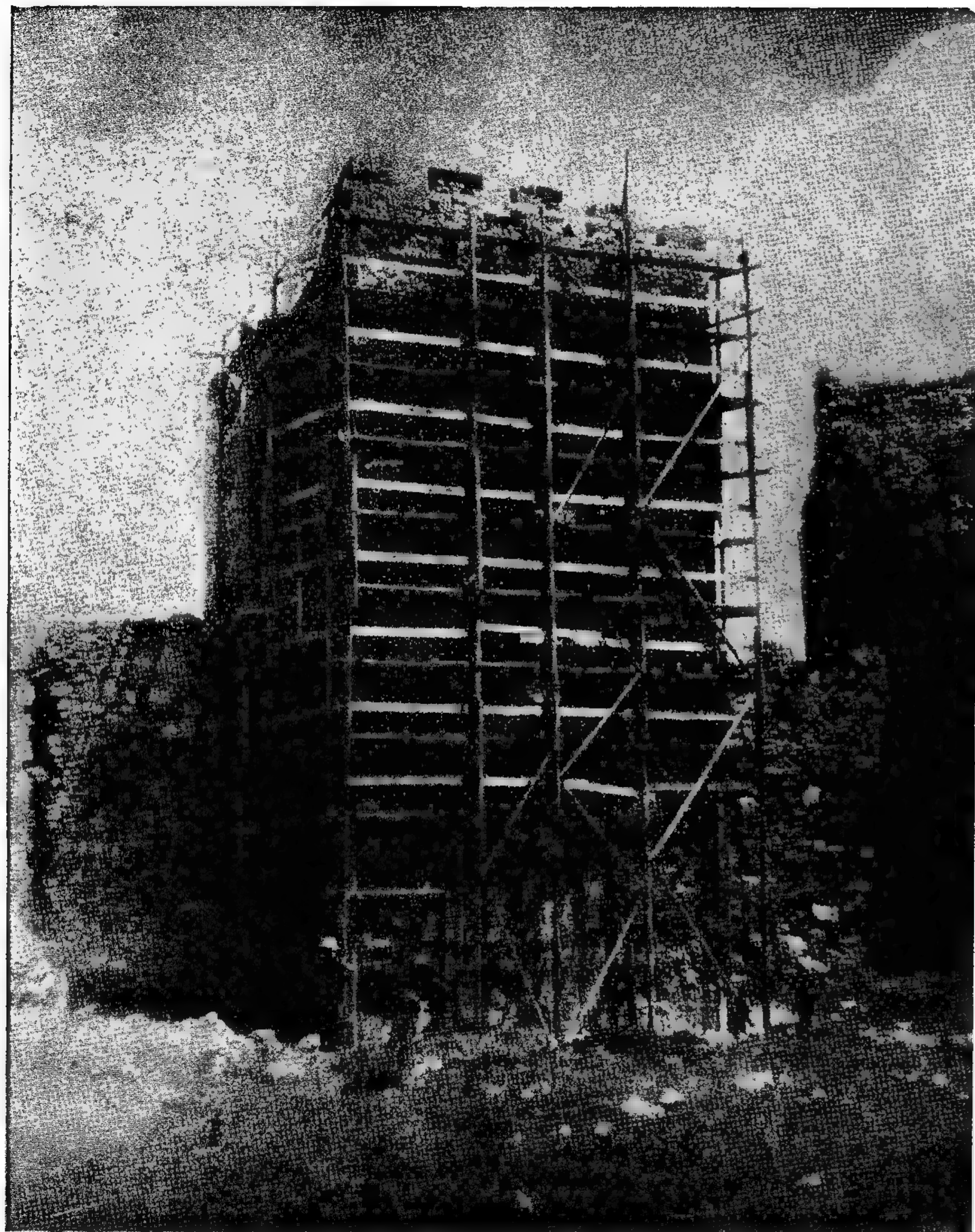

Таб. XII КУЛА ГРАДА СМЕДЕРЕВА (Фото В. Зеленски)

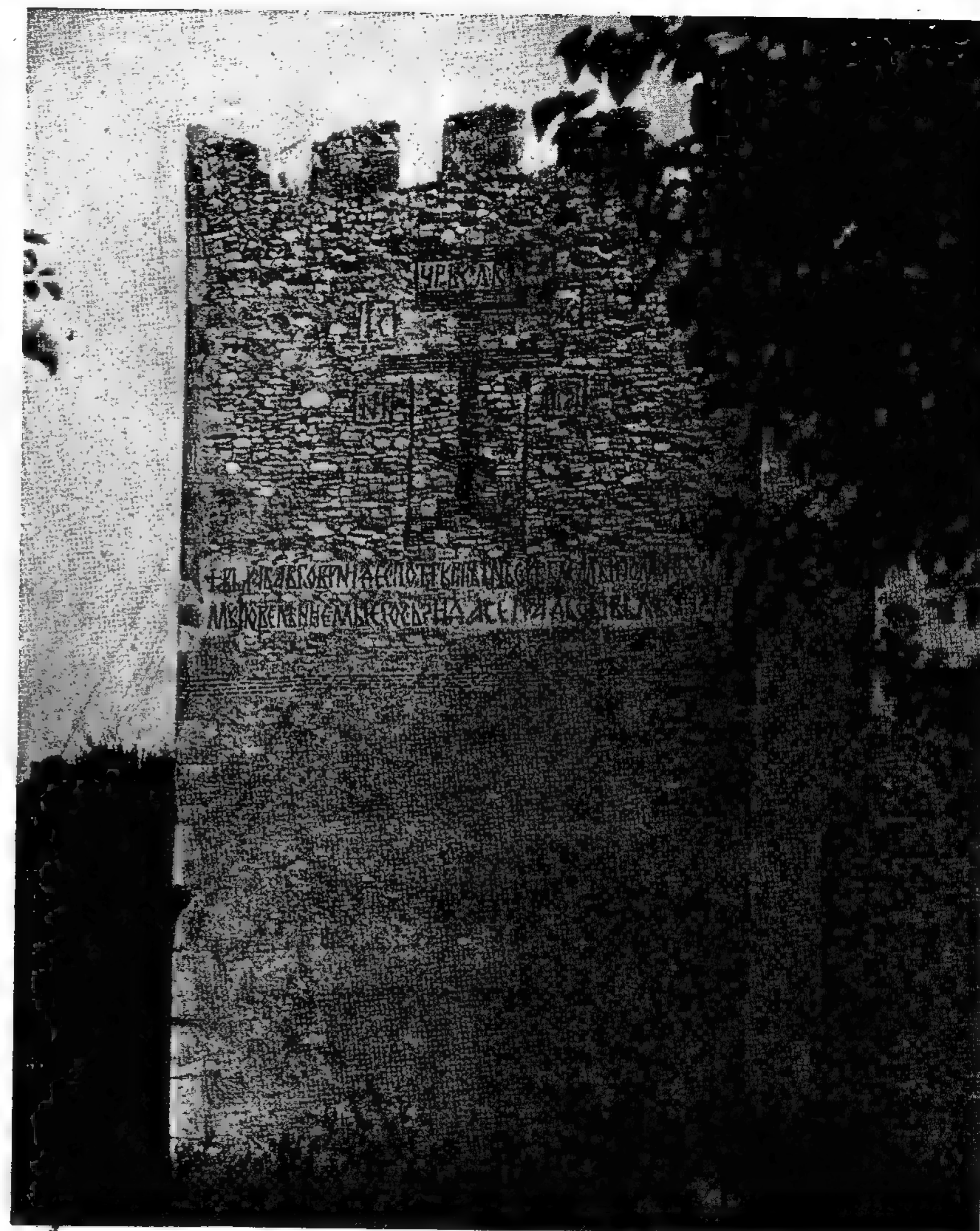
Једна од кула Смедервског града, украшена при зидању шарањем помоћу опека. Горе на кули и доле на зиду виде се заклони за стрелце.

Таб. XIII **РАД НА КОНСЕРВИРАЊУ НАТПИСА НА СМЕДЕРЕВУ** (Фото А. Д.)

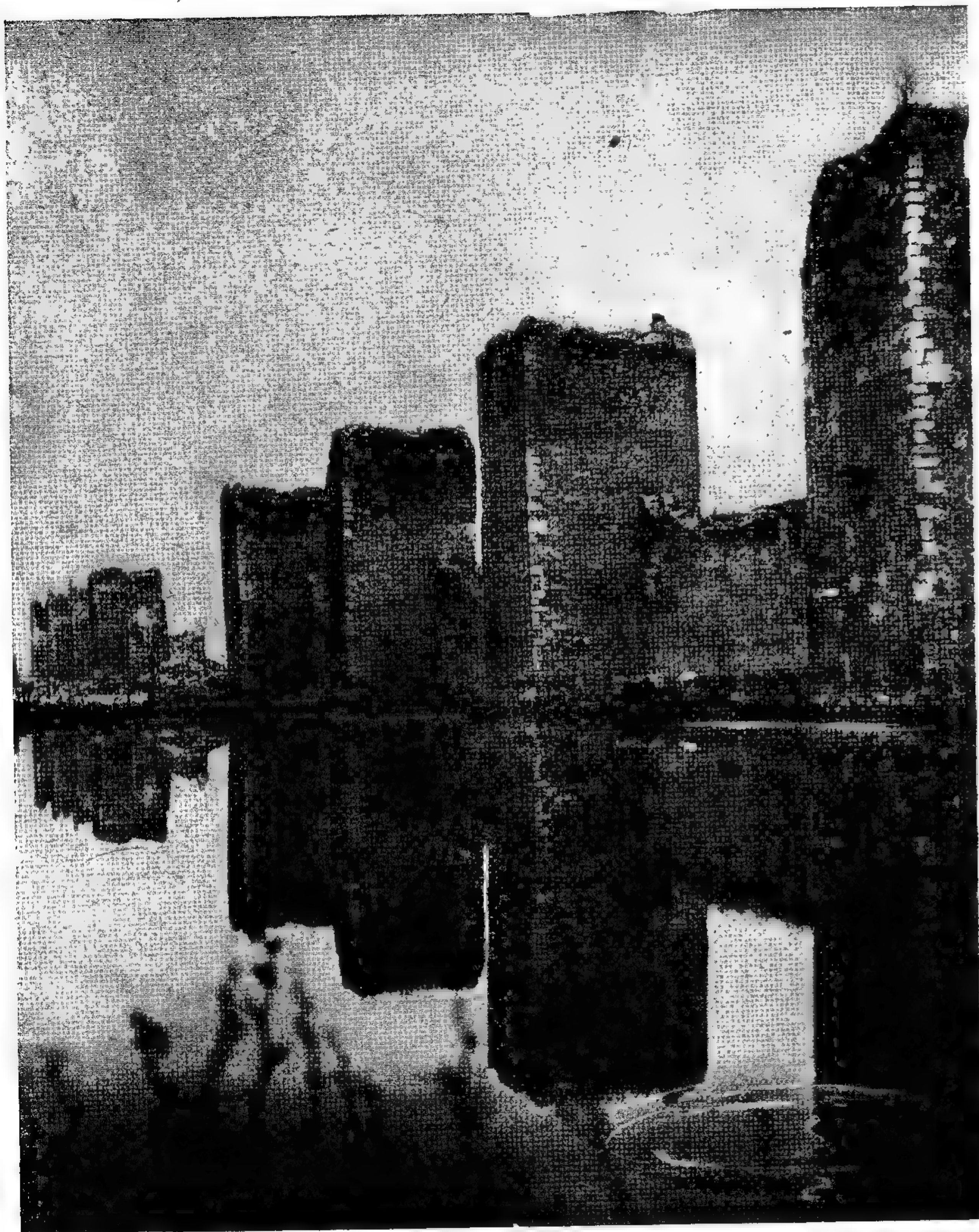
Натпис о зидању града, који је био јако оштећен и могао је потпуно пропасти, спасао је и осигурао Завод за заштиту споменика културе НР Србије, радовима предузетим у лето 1949 год.

Таб. XIV **НАТПИС НА КУЛИ У СМЕДЕРЕВУ** (Фото В. Залески)

На кули „Малога града“ у Смедереву исписан је, помоћу узиданих опека, натпис који каже да је град сазидао деспот Ђурађ 1430 године.

Таб. XV **СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД** (Фото А. Д.)

Страна према данашњој вароши (за време поплаве). Две куле и зупци на осталим кулама и зидовима срушени су при експлозији муниције 1941 год.

II
ПОЈЕДИНИ СПОМЕНИЦИ

Досадашње излагање обухватило је оно што је опште за све средњевековне градове. Сада ћемо дати приказ појединих најзначајнијих споменика.

Рекли смо већ да су данас ти средњевековни градови сви без разлике у рушевинама. Многи су чак потпуно ишчезли као грађевине и само темељи обележавају место где су се некада дизале куле и зидови. Целокупна листа свих споменика изнела би преко 200 имена. Но у овој књизи, која је намењена и широј јавности, не бисмо опширно могли приказати све споменике. Један велики број не пружа више довољно материјала да се из њега може реконструисати каква било интересантна слика, па ни чисто научна. Како циљ ове књиге није само у томе да изнесе све познате историске податке, него да објави преглед досад прикупљеног материјала који би могао приказати облик и стање у коме се данас ти стари споменици налазе, то смо приликом састављања пописа споменика поступили на следећи начин:

Прво смо поставили листу средњевековних градова на територији данашње НР Србије, издвојивши притом у засебна поглавља оне на територији АП Војводине као и оне на територији АО Космета. Затим смо дали листу најзначајнијих градова са

данашње територије НР Црне Горе, и најзад смо дали градове са територије НР Македоније. Као што је већ у предговору речено, нису обухваћени неки градови, мада су били на територијама средњевековних наших држава и играли видну улогу у историји наших народа (као на пр. Скадар, Дривост, Стон и још неки други) али који нису данас на теириторији Србије, Црне Горе и Македоније, на које је ограничен наш приказ (изузетак чини једна слика пирга Хиландара); такође треба приметити да је приказ градова у Војводини кратак јер постоји о њима засебна публикација.

У оквирима пак те уже поделе саме смо споменике поставили азбучним редом (у свакој групи), јер се хронолошки ред засад не би могао одредити пошто се за многе објекте не зна тачан датум постанка. Значајне споменике смо укратко и приказали, а остале смо само побројали, стављајући свуда податке помоћу којих се могу наћи на географској карти, приложеној на крају књиге (отстојања су дата у км ваздушном линијом од најближег већег места).

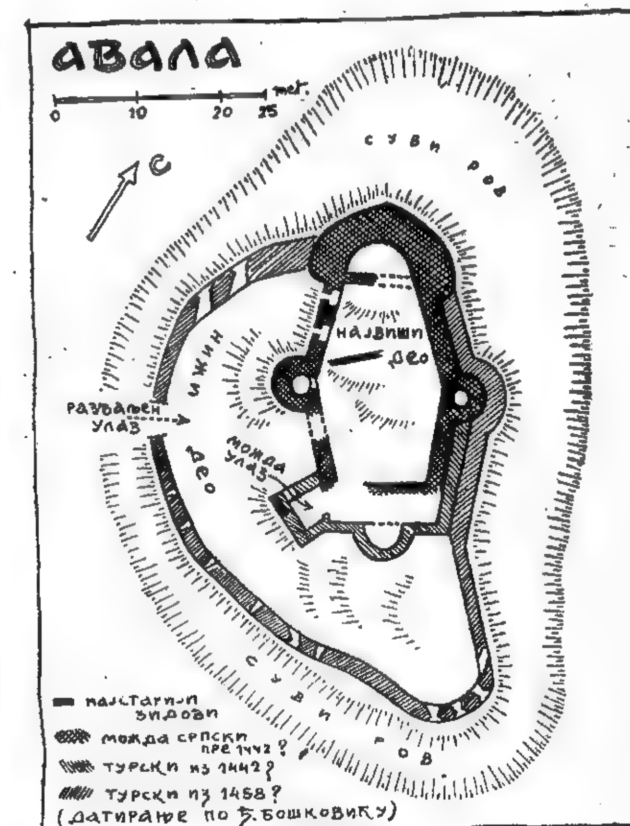

1 — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ НР СРБИЈЕ СА АП ВОЈВОДИНОМ И АО КОСМЕТОМ

*

А) ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ НР СРБИЈЕ

АВАЛА, јужно од Београда. Средњевековни град ЖРНОВ или ЖРНОВАН који су Турци (Ходи паша) обновили 1442 и 1458 г. после неуспелог напада на Београд. Реч „Авала" значи на турском „сметња" (тј. град за узнемиравање Београда). Тврђава је имала првобитно првилан издужен облик са четири куле, од којих је северна, према превоју, била управо „штит" а не обична затворена кула. Град је био више пута преправљан, тако да је добио са југа и запада проширење („цвингер"). Око града је био ров. Првобитни град подигнут је у доба употребе хладног оружја; доцнији делови су већ из времена ватреног оружја. Рушевине града су 1934 г. ба-

Сл. 81 — Авионски снимак града на Авали и сл. 82 — Архитектонска скица основе града (по Ђ. Бошковићу).

Сл. 83 — Град Жрнов на Авали, пре 1934 г. (фото „Уметн. музеј").

чене у ваздух да би се на томе месту саградио споменик ратницима из 1914—18 г. (Литература: Ђ. Бошковић, „Старинар" 1914 г.) — сл. 81—83.

АНИШТЕ, ист. од ушћа Љига у Колубару. Незнатни остаци.

АТАНАС, 8 км ј/и од Пирота (код села Крупца). Остаци града.

БАБА („град Орловића Павла"), 10 км ист. од Параћина (остатке је још видео Ф. Каниц, данас их више нема).

БАКИЋЕВИ ДВОРИ, на брду Венчацу ист. од Крагујевца.

БАЧИНА, 4 км зап. од Варварина.

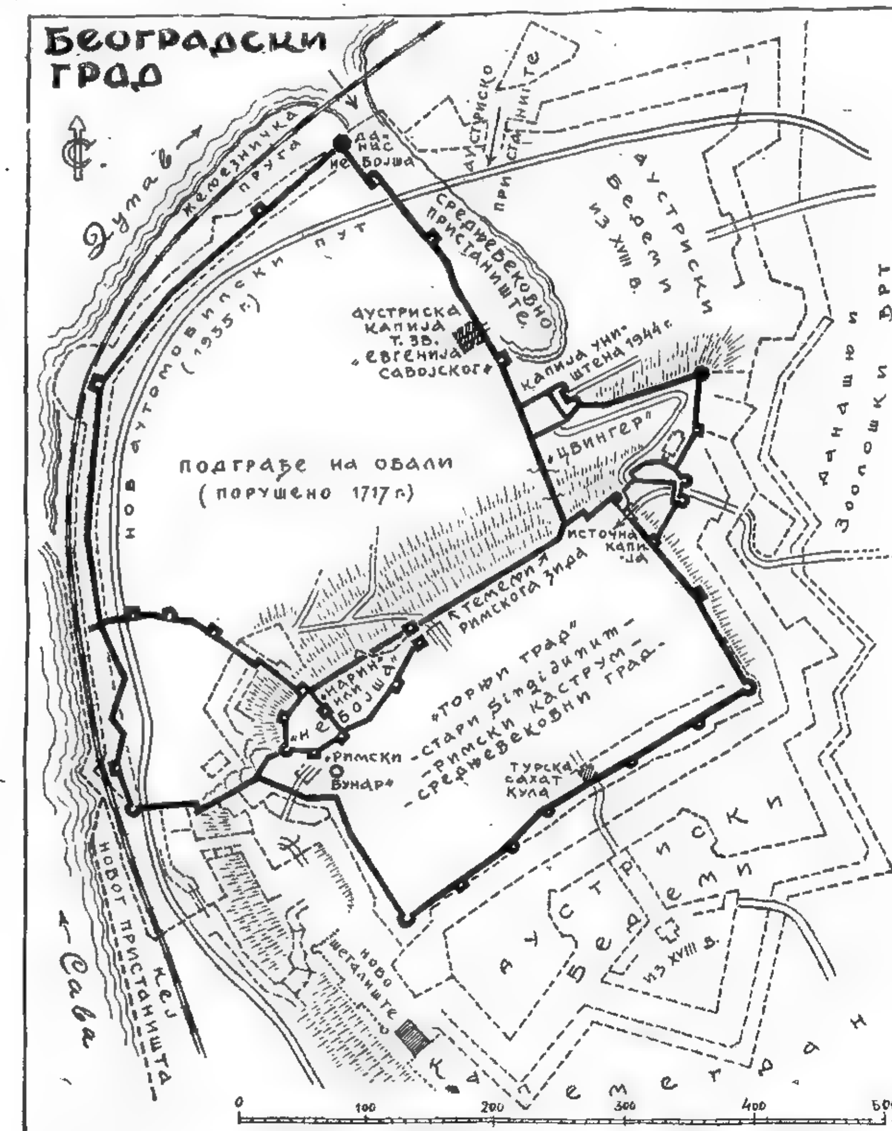
БЕЛА СТЕНА, југо-ист. од Ваљева.

БЕЉИН, у Мачви (код села Владимирци). Нишчезао.

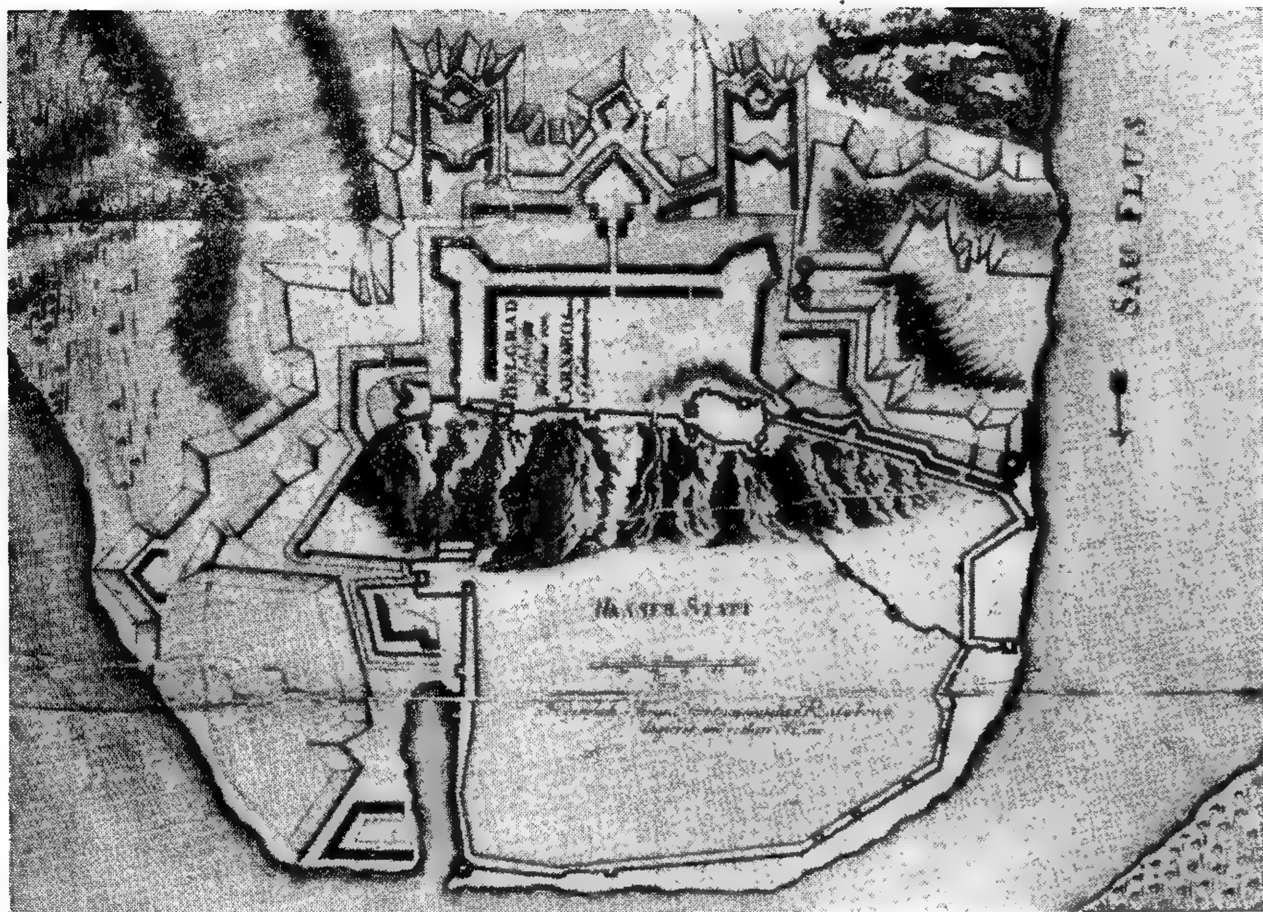
БЕОГРАДСКИ ГРАД, један од највећих наших средњевековних градова, саграђен на платоу изнад састава Саве и Дунава.

Још су Келти у времену IV — III в. пре н. е. вероватно саградили прву одбрану свога Сингидунума. Пошто су Римљани заузели Београд изградили су (за Трајанова или Адријанова времена) у почетку II века свој каструм правоугаоног облика (чији се остаци и данас још виде у темељу северног зида на ивици обронка, као велики правилни тесаници). После Римљана Београдом су управљали Византинци, који су се дуго из његових зидина одупирали разним навалама кроз цело време Сеобе народа. Затим су Београд разарали Хуни (у V веку) и Авари (у VIII веку) и град је једно време био напуштен. Вероватно у то време населили су овај крај и Словени. У IX веку јавља се први пут словенско име *БЕЛГРАД*. Град су тада држали Бугари, потом су га узели Византинци. Забележено је затим да су 1124 г. Београд преотели од Византинаца Мађари, али, како га нису могли одржати, порушили су га при повлачењу и пренели камен у Земун (где

Сл. 84 — Шематична скица основе Београдског града. (Средњевековна основа уцртана је јаче црно а доцнији аустриски бедеми испрекиданом линијом).

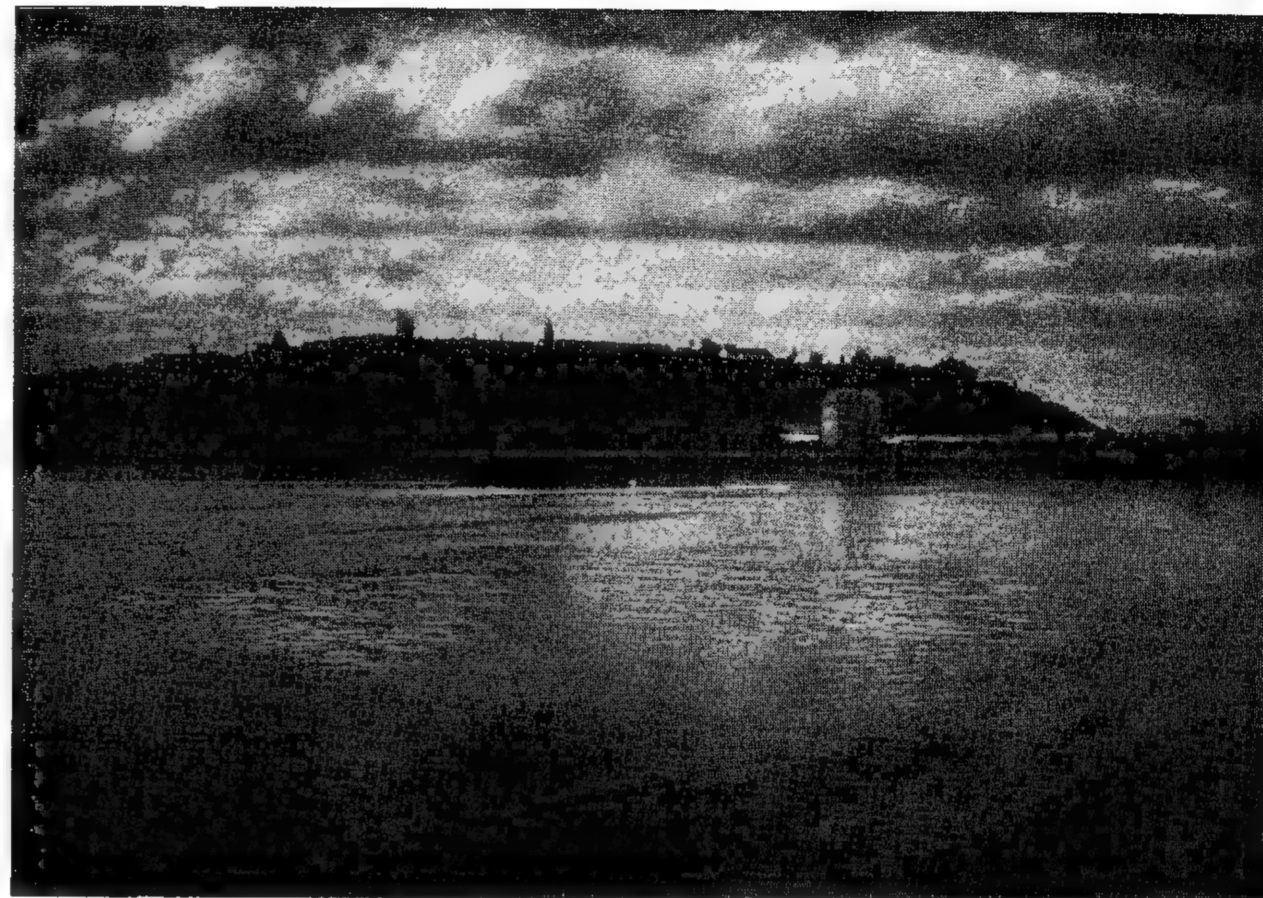

Сл. 85 — Прва преправка средњевековног Београдског града изведена 1696 год. (на дунавској обали се види укопано пристаниште).

камена није било) и саградили тамо нов град. Тридесеит година доцније заузели су Византинци Земун, пренели натраг камење и поново саградили београдски град. 1232 г. Мађари поново узимају Београд, а 1284 краљ Ладислав IV предаје га своме зету српскоме краљу Драгутину, пошто је овај предао своју дотадању државу у Рашкој своме млађем брату Милутину.

После смрти Драгутинове (1316 г.) Београд узима Милутин, но ускоро њиме поново управљају Мађари. Привремено га је држао и цар Душан. После једног турског пустошења (1397 г.) Београд је с дозволом Мађара обновио деспот Стефан Лазаревић, који (око 1403 г.) пише у једној повељи: „...красњејшеје место од древље превелики град Белград и по случају раздрушен и запустјел с'здах јего“... Радови на граду извођени су од 1403 до 1407 а 1405 је деспот тамо преместио своју престоницу из Крушевца. Деспот је држао Београд 25 година,

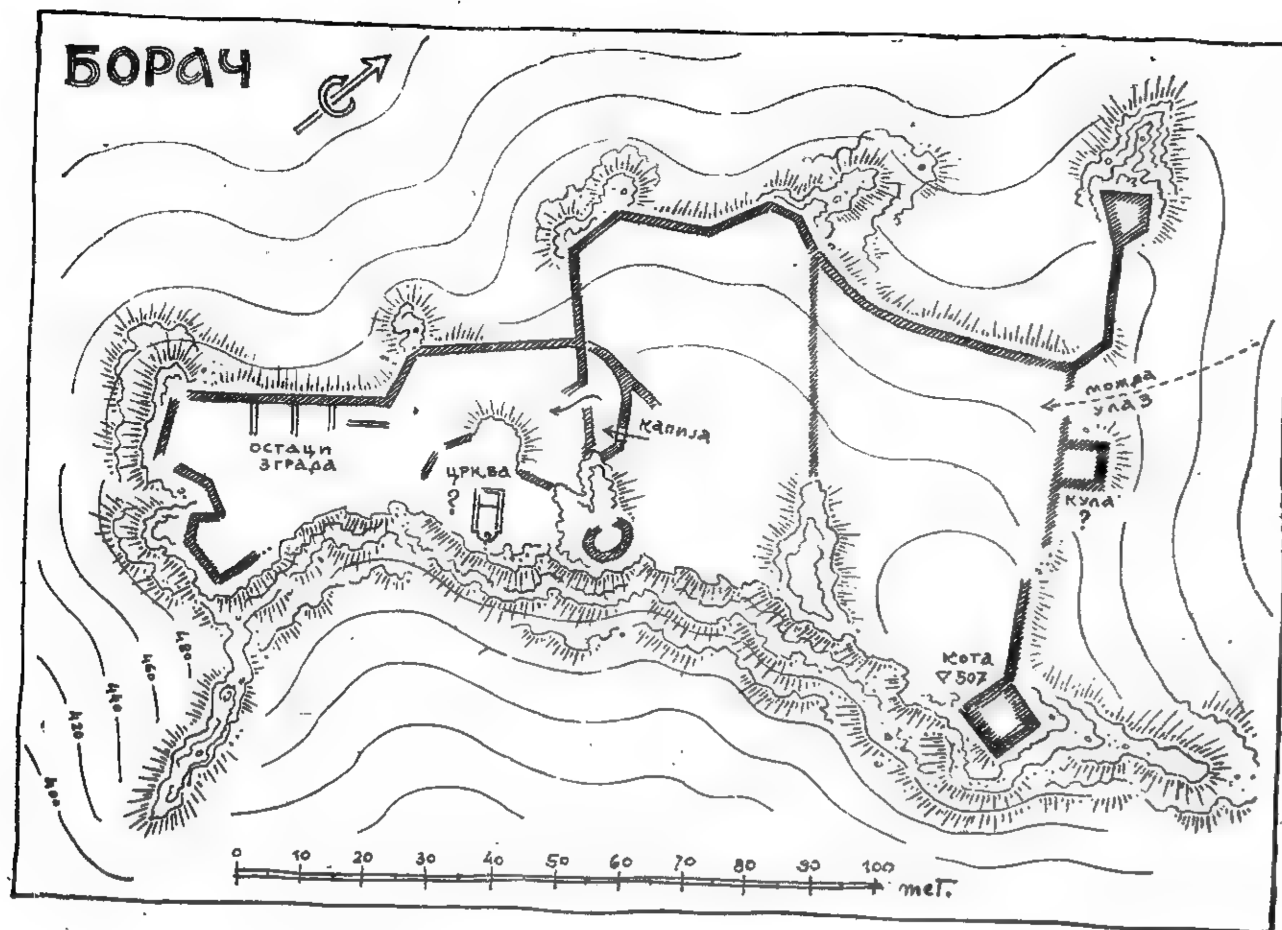

Сл. 86 — Данашњи изглед Београдскога града. Средњевековних кула скоро више и нема.

све до своје смрти 1427 г., после које се Београд враћа у мађарске руке.

Турци су први пут опседали Београд 1440 г. (султан Мурат II) а други пут 1456 г. (Меихмед II). Оба пута без успеха. Тек при трећем нападу, 1521 год. Турци су заузели град (Сулејман — „Величанствени“). У њиховим рукама Београд остаје преко 150 година. Кад су га затим заузели Аустријанци, они су га (у почетку XVIII века) преправили у тада модерну артиљериску тврђаву и Београд је тиме престао да буде средњевекован град. Он је још неколико пута ишао из руке у руку, све док 1867 г. није дефинитивно предат Србима. Пре тога држао га је Карађорђе од 1806 до 1813 г.

Ово је историја Београдског града у најкраћим потезима. Грађевински, тврђава се развијала овако: римски каструм је био на горњем платоу. Византинци и Мађари су тај првобитни антички град доцније уградили у своје средњевековне тврђаве (тај првобитни правоугаоник се и данас раза-

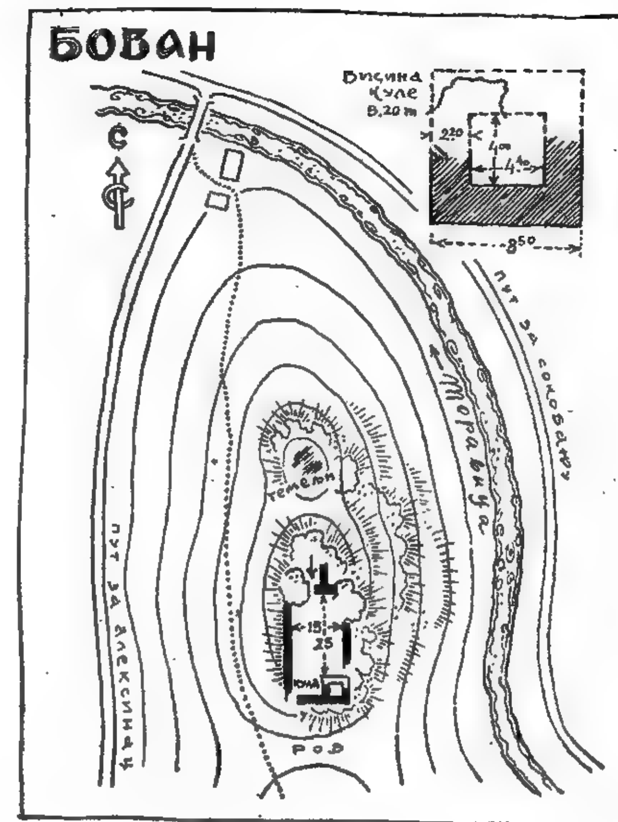

Сл. 87 — Архитектонска скица града Борча (по М. Курандићу).

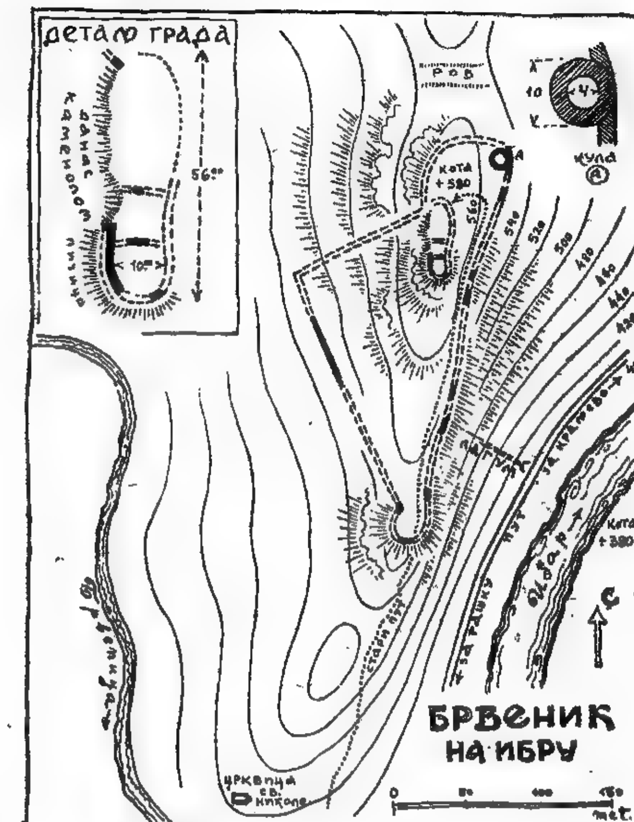
знаје као језгро Горњег града — сл. 84), која је обухватила и део испод платоа на ушћу Саве у Дунав, где се развило подграђе. За деспота Стефана је забележио његов биограф Константин да је много учинио за појачање Београдског града (и то изгледа у два маха, 1403—7 г. и 1427 г.). Тада се већ спомиње утврђен замак на западноме углу горње тврђаве и пристаниште на Дунаву, укопано са источне стране доње тврђаве (које помиње и путник Бертрандон де ла Брокијер 1433 г.) — сл. 85.

Пред опасношћу од Турака Мађари су свакако још појачавали град. Бакрорез из 1677 г. (таб. XXXII), претставља Београд пре но што су га, прво Италијан Карнаро 1696 г. за турски рачун (сл. 85), а затим Швајцарац Морес фон Доксат, од 1723 до 1736 г. за Аустријанце, преправили у модернију тврђаву.

Данас се у тако преправљеноме граду очувало још мало средњевековних трагова. Најзначајнији су међу њима: источни зид горње правоугаоне тврђаве са капијом на североисточ-

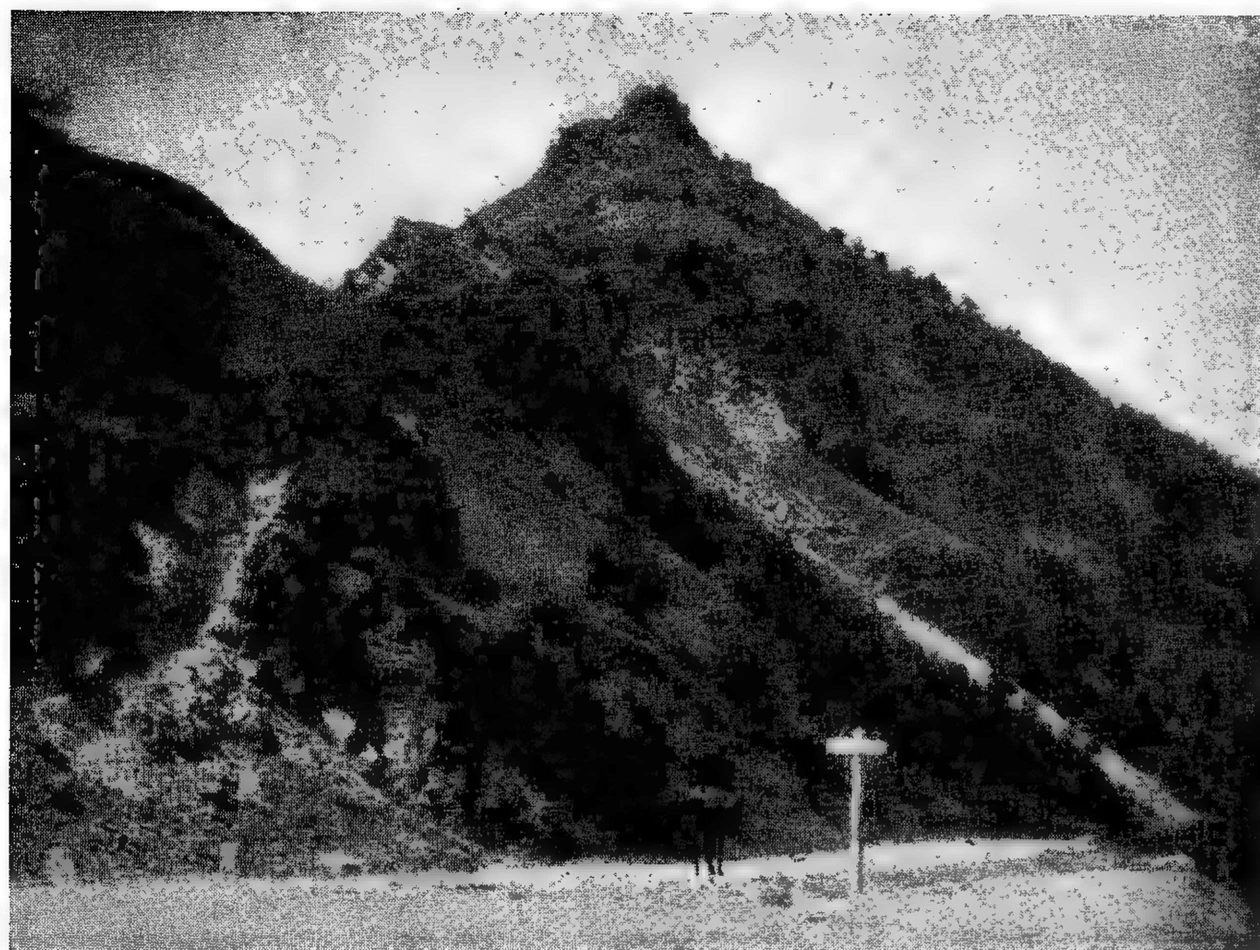

Сл. 88 — Скица основе града Бована. Сл. 89 — Скица основе града Брвеника на Ибру (по С. Ненадовићу).

ном углу (таб. VI и XXXII); остаци „цвингера" испред истог тог угла, који је штитио колску везу између горње и доње тврђаве, и продужетак источног зида доње тврђаве до пристанишне куле „Небојше" (накнадно тако прозване, док је првобитна „Небојша", према старим текстовима, била у Горњем граду). Ова дунавска кула (сл. 50 и 51) је из артиљериског времена; она је бранила улаз у пристаниште (шајке наоружане топовима играле су значајну улогу у борбама око Београда). Иначе, ниједна средњевековна кула није на Београдском граду до данас очувана. Од њих је остало само неколико темеља. Срушили су их вероватно Аустријанци при преправци у XVIII веку. 1948 г. почето је са археолошким откопавањем утврђеног замка на западном углу горње тврђаве. Тзв. „римски" бунар, који се недалеко од њега налази, аустриска је грађевина (бар у данашњем свом облику). Град није падао у рушевине нити је напуштан. У њему су стално биле посаде.

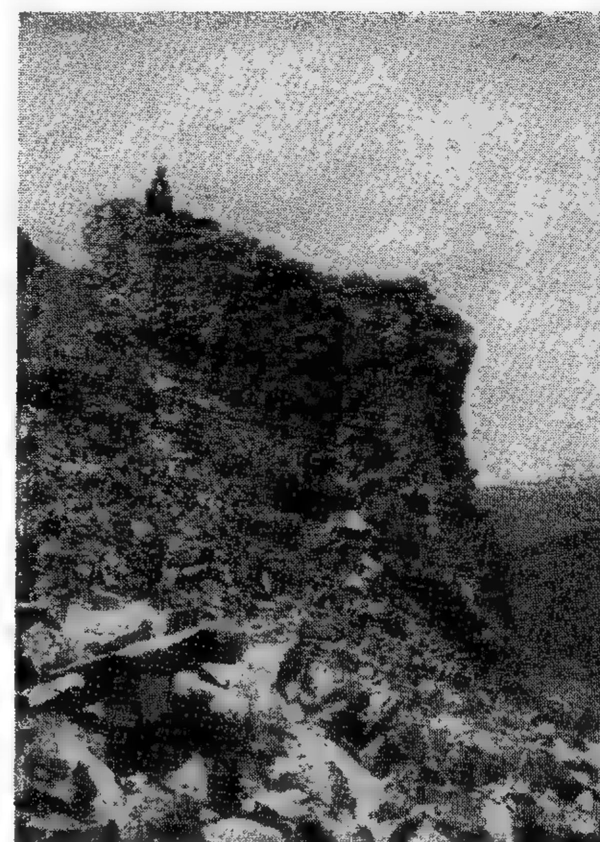
У Европи је средњевековни Београд носио назив Alba graeca, Мађари су га звали Nandorfejervar или Albanandor, Турци Белиград, а Аустријанци Griechisch Weissenburg.

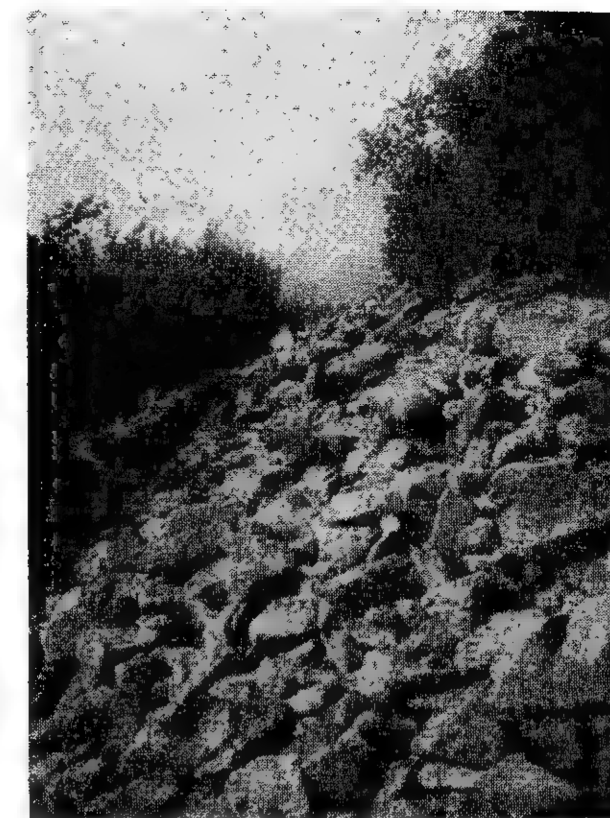

Сл. 90 (горе) Изглед града Брвеника на Ибру (фото С. Ненадовић). Сл. 91 (доле) Браћа Мусићи који су град држали крајем XIV века.

Сл. 92 — Остаци зидова града Брвеника на Ибру (фото С. Ненадовић) и сл. 93 — сухозидина, једини траг града Брвеника код Подујева (фото Ђ. Бошковић).

БЕРКОВАЦ („замак Топлице Милана"), 20 км ј/и од Ваљева. Остаци града.

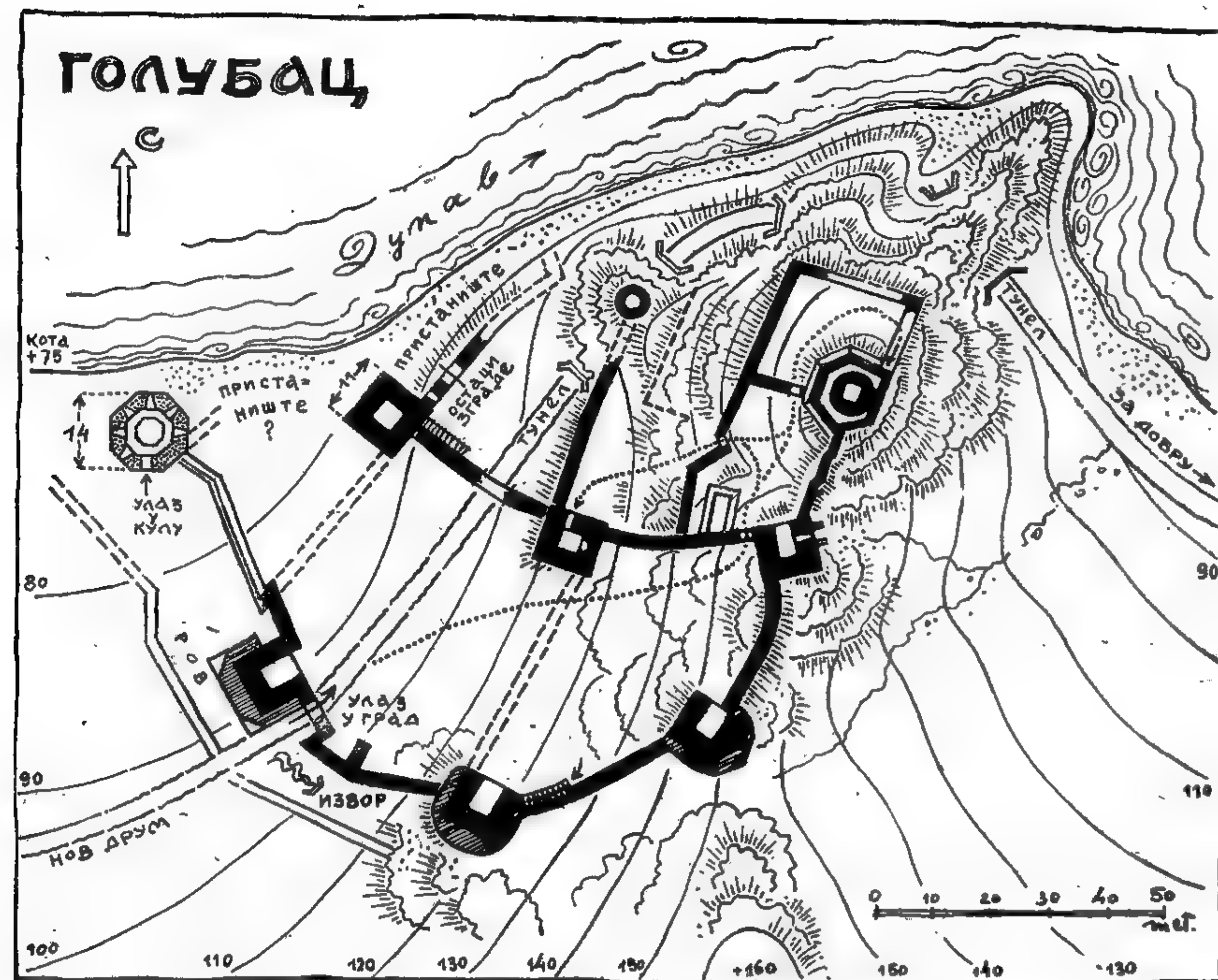
БЛАГОТИН, 22 км с/з од Крушевца (код Опарића). Темељи града са остацима двеју кула.

БОВАН (БОЛВАН), 9 км сев. од Алексинца. Кнегиња Милица помиње Бован као српски град у једној повељи 1395 г. Бован је гранична тврђава за време деспота Стефана. 1413 г. град је заузео султан Муса. Крај Бована је прошао Јан Хуњади у своме походу на Турке 1443 г. То је мала тврђава на омањем брду при уласку у клисуру Моравице. Данас потпуно у рушевинама (сл. 88).

БОЖЕВАЦ, 15 км ј/и од Пожаревца. Остаци града.

БОРАЧ, 10 км с/з од Кнића. Помиње се 1389 г. кад су га узели Мађари. 1405 г. деспот Стефан издаје једну повељу: „В' славнем граде Борчи". Султан Мурат „расипа" Борач 1438 г. Данас се, на високом стеновитом платоу, „Борачкоме кршу", налазе још остаци великога града, издужене неправилне основе прилагођене обликом терену. Прилаз је могућ само са северне стране, док је са источне литица скоро вертикална (сл. 87).

БРАНГОВИЋИ, 5 км јуж. од Ваљева. Остаци града.

Сл. 94 — Основа града Голупца (са разним епохама зидања).

БРАНИЧЕВО, 12 км сев. од Пожаревца. Град разорен 1124 г. види се место на узвишици у данашњем Костолцу, код античког Viminacium-а.

БРВЕНИК („на Ибру"), 8 км сев. од Рашке. Жупски град на високој стеновитој купи. 1363 г. зет кнеза Лазара, челник Муса, узео га је у размену за Звечан од хумског кнеза Војислава; град су затим држали Мусини синови. Данас је потпуно у рушевинама и камен је већим делом разнесен. Један лагум (вероватно за донос воде) спуштао се до Ибра (сл. 90 и 92).

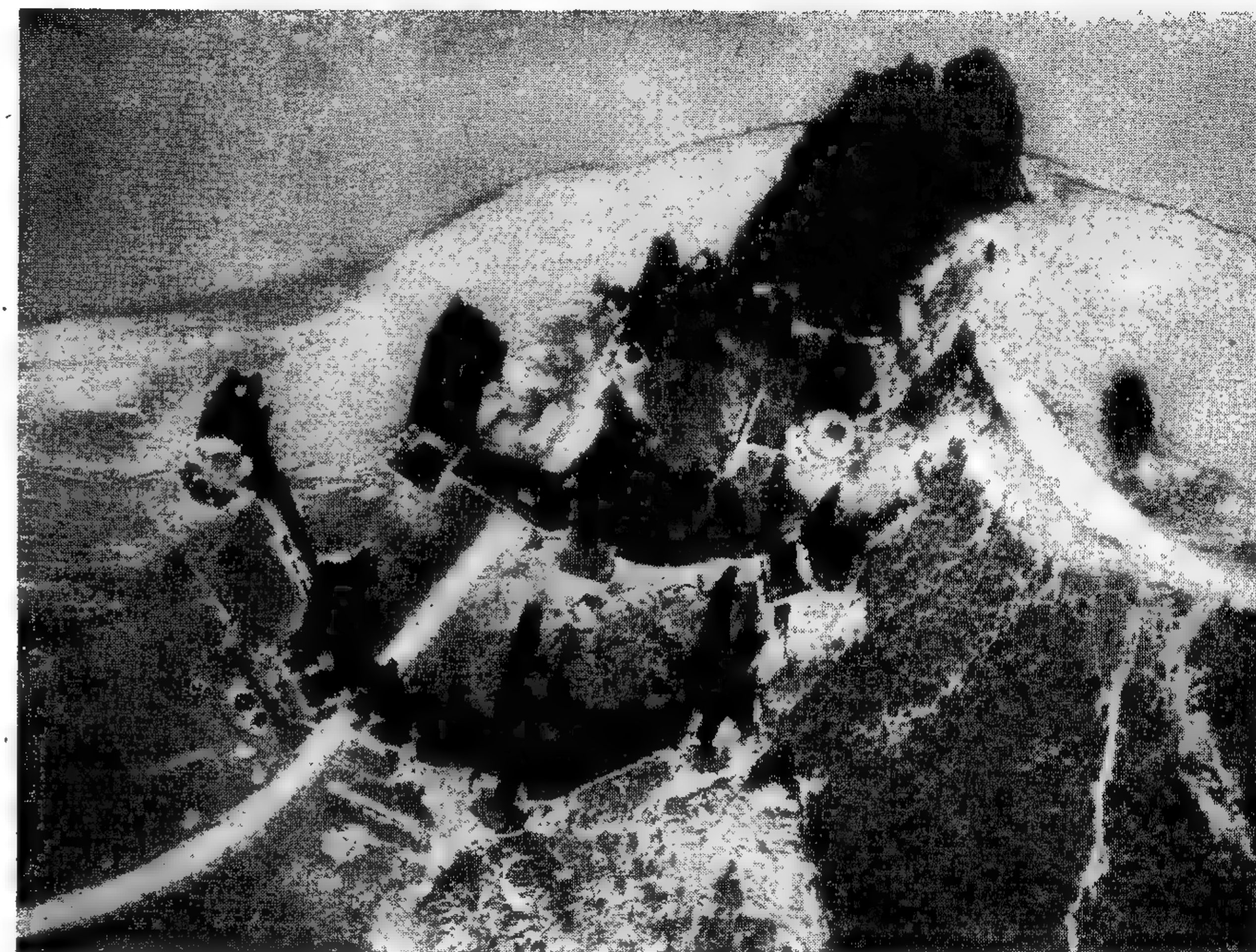
БРВЕНИК, 25 км с/з од Приштине. Постоји само расуто камење као „сухозидина" (сл. 93).

БРЕЗНИЦА, 20 км сев. од Ранковићева. Остаци града.

БРЕЗНИЦА, 20 км с/з од Ниша. Остаци града.

БРЊАЦИ, 25 км зап. од К. Митровице, неутврђен двор Јелене, жене Уроша I (помиње се као „славни двор"). Данас незнатни остаци темеља на саставу Брњачког и Оклачког потока.

Сл. 95 — Голубац гледан из ваздуха (снимак Југословенског ратног ваздухопловства).

ВЕЛИМИРОВИ ДВОРИ, 5 км ист. од Ваљева (село Кључ). Остаци града.

ВИДИН ГРАД, на врху Видојевице изнад Дрине. Остаци града.

ВИТОВНИЦА, 10 км ист. од Петровца на Млави. Остаци града.

ВИШЕГРАД, ист. од Ниша (код Сињева). Остаци града.

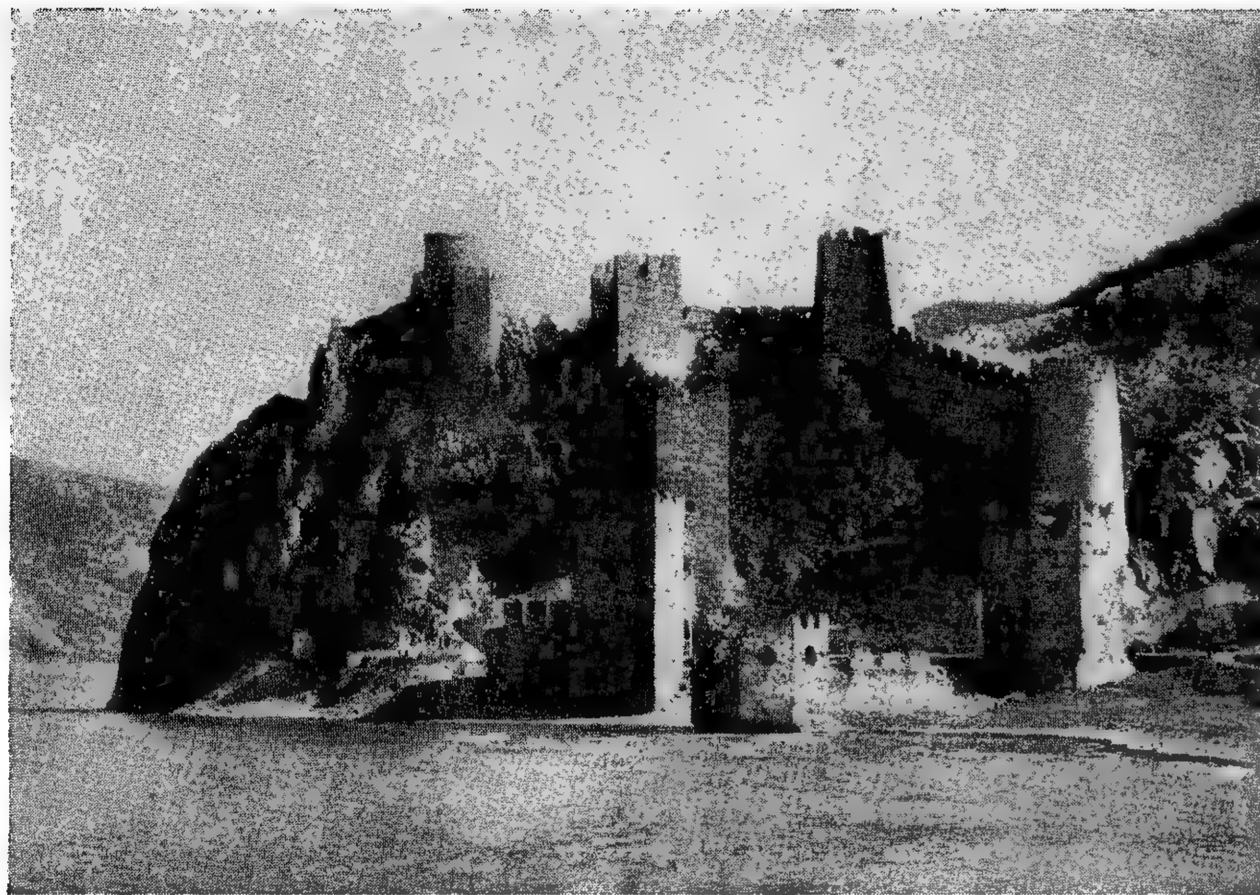
ВИШЕСАВА, 5 км сев. од Бајине Баште. Незнатни остаци.

ВИШЕСЛАВ, код Д. Милановца, на Дунаву. Српска погранична тврђава у време деспота Ђурђа и сина Лазара 1456—8 г. Код данашњег Гребена на Дунаву (?).

ВОЈСКА, 15 км сев. од Светозарева. Темељи можда и античкога града.

ВРМЦА, 8 км с/з од Сокобање. Остаци града.

ГАЛИЧ, 20 км сев. од К. Митровице. Античко рударско место и град, а затим рашки средњевековни град, на коси Сокољачи с/и од места Лука код Сочанице на Ибру, који су Византинци разорили 1149 г. Разазнају се само трагови темеља.

Сл. 96 — Град Голубац гледан са Дунава (фото В. Заленски).

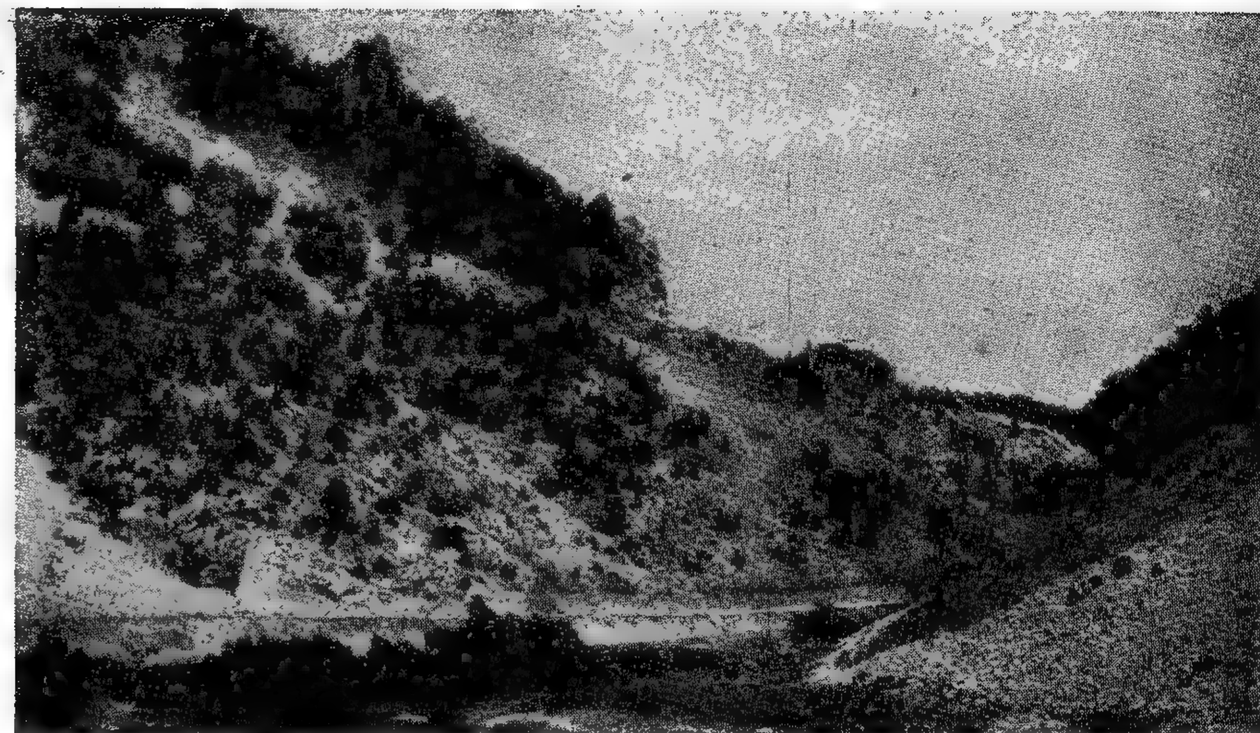
ГОДУН, ј/и од Титовог Ужица. Остаци града.

ГОЛУБАН, 25 км сев. од Крагујевца. Остаци града.

ГОЛУБАЦ, 4 км ист. од Голупца на Дунаву. Помиње се као мађарски град 1337 г. У XIV веку бивао је на махове и српски. Турци су га узели први пут после Косова, но град је затим још мењао господаре, Србе, Мађаре и Турке. Држали су га и деспоти Стефан и Ђурђе. Зна се име српског старешине војводе Јеремије (1427 г.), који је град предао Турцима да га не би морао вратити Мађарима после смрти деспота Стефана. После губитка самосталности српске средњевековне државе Голубац је био поприште борбе између Мађара и Турака. Град је напуштен и пао у рушевине тек у почетку XIX века (сл. 96).

Голубац је град стратегиског карактера, саграђен је на стени изнад Дунава, са донжоном на највишој тачки а осталим кулама и зидовима лепезасто постављеним у два реда према најслабијој страни — западу. Првобитно је саграђен за борбу хладним оружјем, а три југозападне четвртасте куле су доцније (у време артиљерије) споља обзидане облим појачањима. Понегде се виде и топовски отвори (таб. XXI). Мађари су топовима тешко бомбардовали Голубац 1428 г. На северозападном крају обале саграђена је једна права топовска полигонална кула (слична оним турским које су додате на угловима око Смедеревског града). Ова (вероватно турска кула) бранила је пристаниште за шајке (сл. 53).

Сл. 97 — Положај града Ждрела, на Млави (фото Ђ. Бошковић).

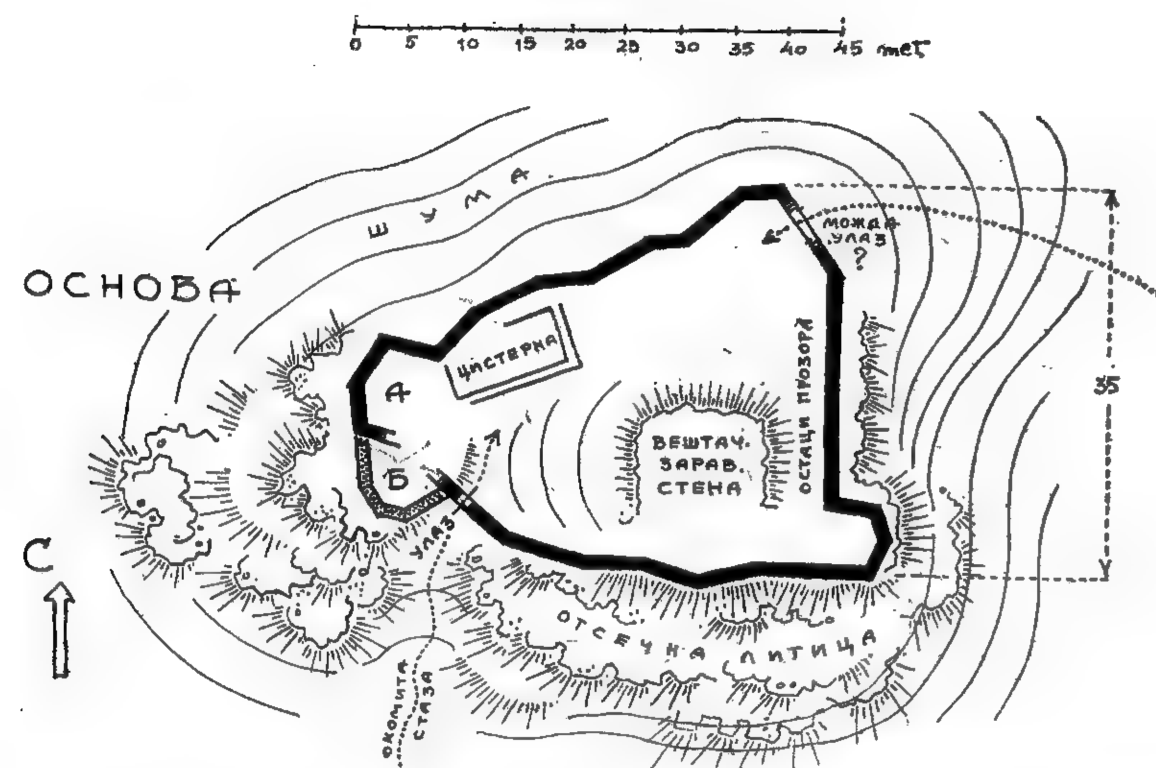
По једном интересантном детаљу рекло би се да је једна четвртаста кула у средини града српскога порекла. То је капела у њеноме приземљу. Она има нише за олтар, ђаконикон и проскомидију, све окренуто истоку, те је могла припадати православном храму за који се, међутим, види да није накнадно прилагођен кули, већ првобитно изграђен (сл. 65 и 66).

Град Голубац је један од наших најлепших градова (таб. XX и XXI) и један од релативно најбоље очуваних средњевековних споменика.

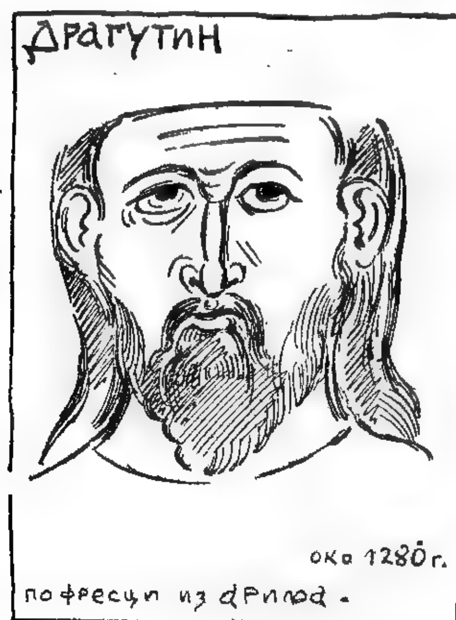
ГОРЊАЧКА КЛИСУРА, остаци зидина: а) на Вукану, б) на Узенгији и в) на Јежевцу.

ГРАБОВАЦ, (Јеринин град), 3 км западно од Трстеника. Остаци града на брду изнад Мораве (сл. 102). Град је на ћувику; виде се још делови двеју кула а једна трећа кула била је далеко истурена ка реци и спојена са градом дуги зидом.

ГРАДАЦ, 15 км ј/и од Лознице (код села Драгинца). Остаци града.

Сл. 98 (горе) Основа града Јелеча.
Сл. 99 (доле) краљ Драгутин, чије је име везано за град Јелеч и за Дебрц.

ГРАДАЦ, код Калишта, 15 км ј/и од Пожаревца. Остаци града.

ГРАДАЦ, 8 км ист. од Ниша (код села Малче). Остаци града.

ГРАДАЦ, 15 км. југ. од Петровца. Остаци града.

ГРАДАЦ (код ман. Нестора), 13 км ј/и од Сталаћа. Остаци града.

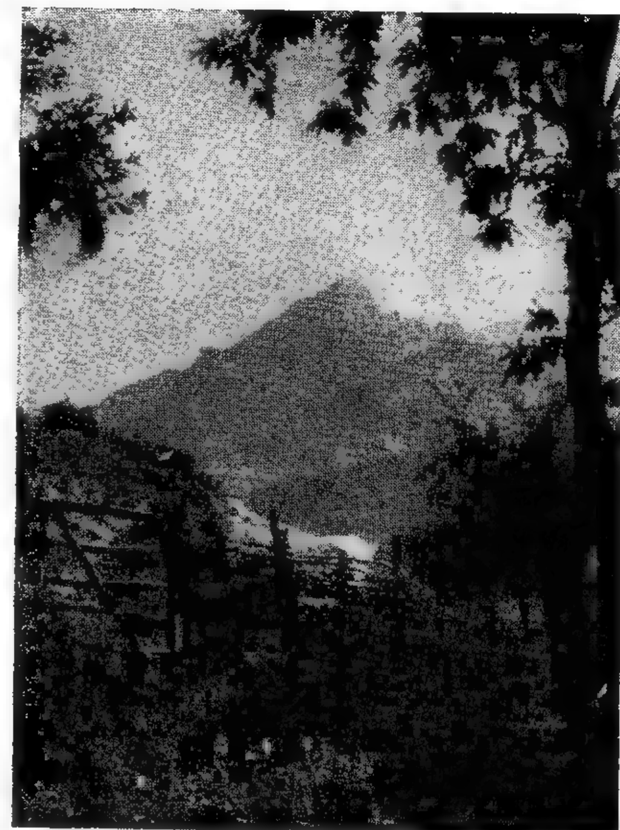
ГРАДАЦ, 18 км ј/и од Пожаревца (код села Куле). Остаци града.

ГРАДАЦ, 8 км с/и од Ниша (код Кнез Села). Остаци града.

ГРАДАШТНИЦА, југ. од Сокобање. Остаци града.

ГРАДИНА, на планини Јелици, 8 км ј/з од Чачка. Остаци града (сл. 160).

Сл .100 — Град Јелеч на Рогозини, сл. 101 — Главна кула града (фото А. Д.).

ГРАДИНА, село Шареник код Ариља. Остаци града.

ГРАДИНА, 10 км југ. од Титовог Ужица. Остаци града.

ГРАДИШТЕ, 18 км зап. од Пирота. Остаци града.

ГРАДИШТЕ, зап. од Пирота (на ушћу Темштице у Нишаву). Остаци града.

ГРАДИШТЕ, 5 км зап. од Власинског Блата. Остаци града.

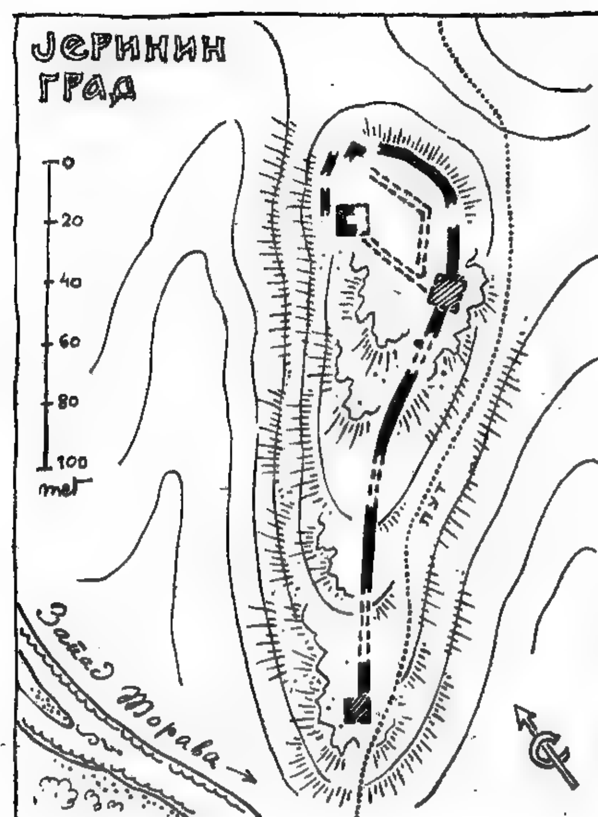
ГРДЕЛИЦА, 14 км ј/и од Ниша. Остаци града.

ДЕБРЦ, 17 км зап. од Обреновца на Сави. Дебрц је добио Драгутин од мађарског краља Ладислава 1284 г. када је власт предао брату Милутину, и у српским рукама је остао до смрти Драгутинове 1316 г. По други пут је Дебрц дошао у српске руке почетком XV века када га је мађарски краљ Сигисмунд дао великоме челнику Радичу Поступовићу, а затим и деспоту Ђурђу.

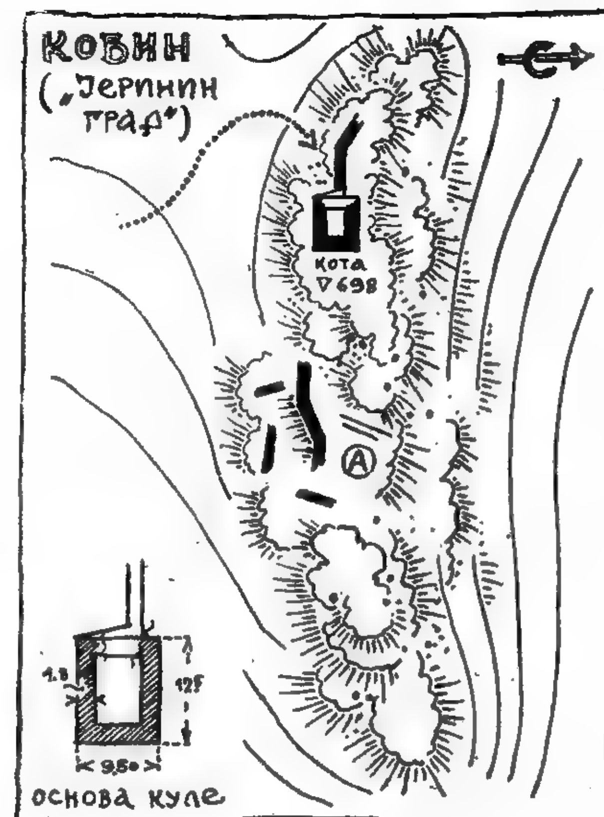
Средњевековни Дебрц је вероватно био само неутврђен летњиковац, на месту „Градужине", између Дебрца и Проова, на Сави.

ДВОРСКА, код Крупња. Остаци града.

ДЕВОЈАЧКА СТЕНА, југ. од Светозарева. Остаци града.

Сл. 102 — Јеринин град, Грабовац, код Трстеника (по И. Здравковићу)

Сл. 103 — Ковин, Јеринин град, на Лиму код Пријепоља.

ДОБРА ГЛАВА, 10 км с/з од Лесковца. Остаци града.

ДРАГОШЕВАЦ („Јеринин град“), 12 км југ. од Светозарева. Темељи града издужене основе, са остацима од две-три куле.

ДРАШКОВА КУТИНА, 12 км ј/и од Ниша. Остаци града које је снимио Каниц (сл. 155).

ДРМАНОВИНА, 5 км зап. од Косјерића. Остаци неког шанца.

ДУБИЋИ (Доњи), 12 км сев. од Трстеника. Темељи већег, можда античког, града.

ДУБОВСКА КУЛА, 5 км с/и од Јошаничке Бање (остаци куле).

ЂУРИМСКА СТЕНА, 10 км од Љубовије. Остаци града.

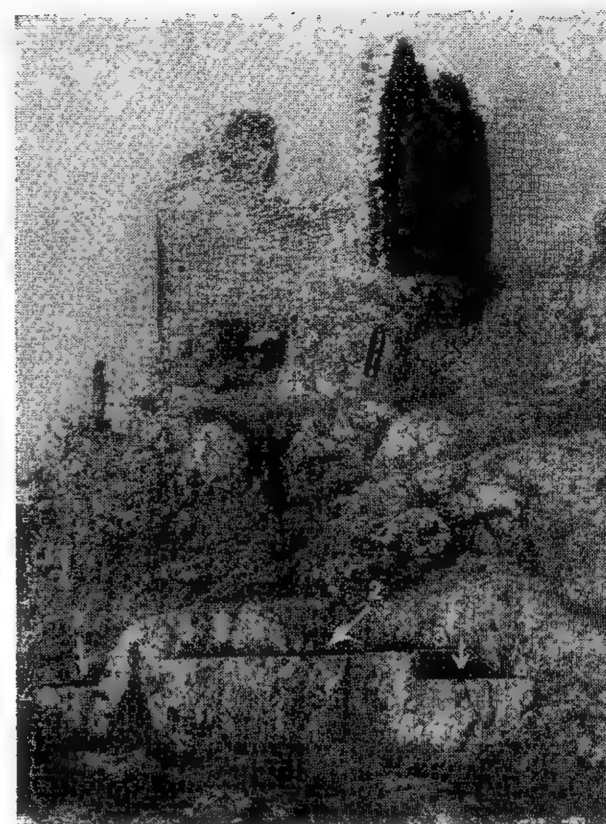
ЖДРЕЛО, 13 км ј/и од Петровца. Град Дрмана и Куделина, који су првих година XIV века заузели Драгутин и Милутин. Данас је до темеља у рушевинама (сл. 97).

ЖЕЛЕЗНАЦ, код Крушевца. Остаци града.

ЖЕЛЕЗНИК, 12 км сев. од Ниша (код села Миљковца). Једна кула.

ЖУПАЊЕВАЦ, 25 км ј/и од Крагујевца. Има остатака од три града.

Сл. 104 — „Клупе“ усечене у стени испод куле града Ковина, сл. 105 — кула на граду Markoзнику (фото А. Д.).

Највећи град је био на брду Стражевици, јужно од села (он је можда антички).

У селу је град око цркве. Жупањевац се приписује неком „Николи жупану“ из доба кнеза Лазара. Под градом је била црква где је становала кнегиња Милица док се зидала Љубостиња (1387—8 г.) — сл. 159.

ЗАСАВИЦА, на Сави према Митровици (види КУЛИНА). Незнатни остаци.

ЗДРАВЧИНИЦА (Горња), код Пирота (село Прелесје). Остаци града.

ЗЕЛЕН-ГРАД, 15 км југ. од Лесковца (код села Вучја), град Николе Скобаљића (XV в.). Остаци јако порушених зидова на високој планини.

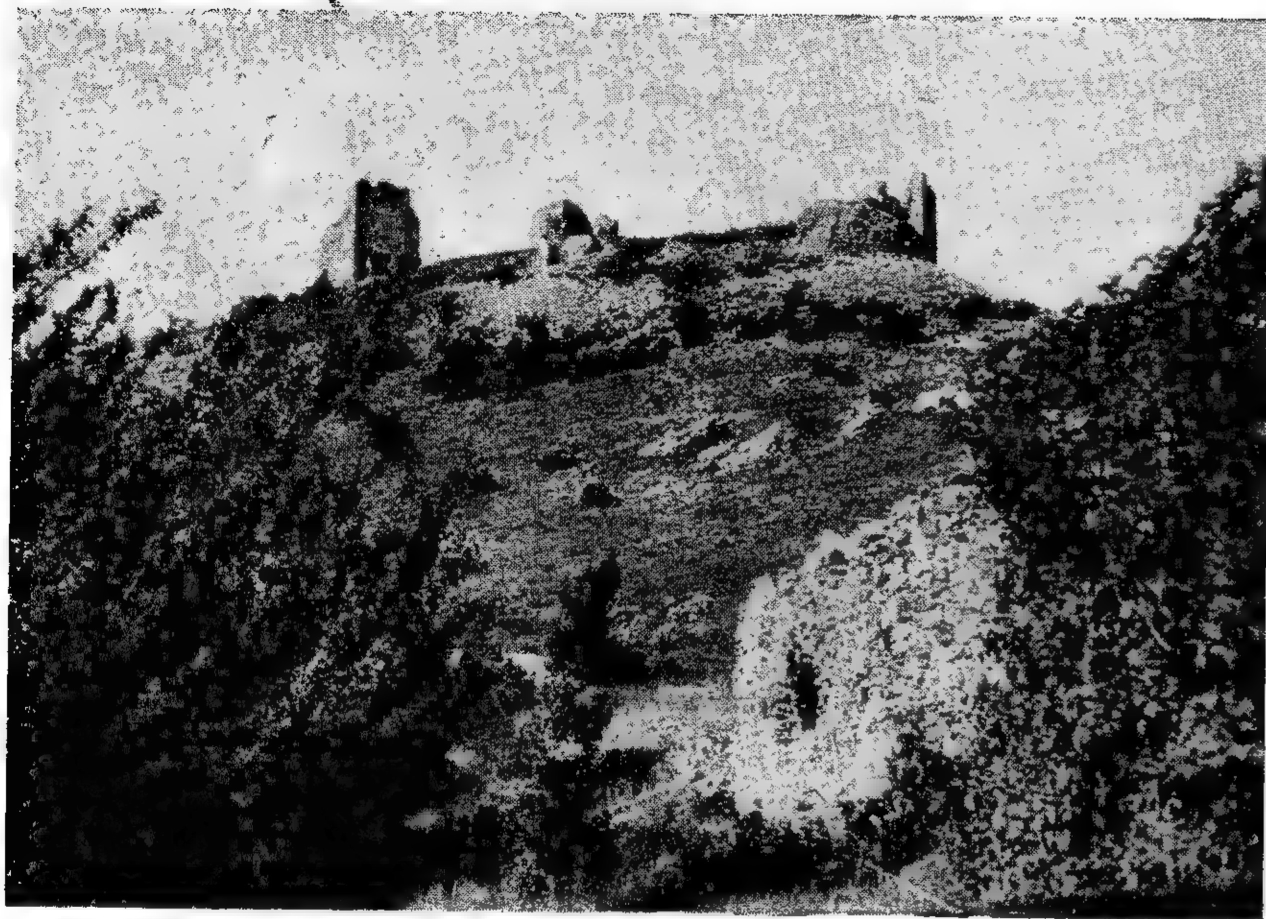
ЗЛОСТУП, југ. од Косјерића. Већи остаци града на Црнокоси.

ИВАНОВА КУЛА, 22 км југ. од Куршумлије. Помиње се као „Иванов град“ 1412 г. (за деспота Стефана). сл. 157.

ИЗОМ, ист. од Врања. Остаци града.

ЈЕЛАШЦИ, 7 км зап. од Тутина. Утврђен двор архиепископа Данила II (ишчезао).

ЈЕЛЕЧ, 12 км југ. од Новог Пазара. Град се помиње 1282 г. кад је Драгутин предао власт Милутину, а

Сл. 106 — Град Козник, гледан из подграђа (фото М. Милошевић — Бревинац).

затим 1314 г. Турци су га узели последњих година XIV века и држали још неко време у њему своју посаду, после је опустио.

Јелеч је жупски град, саграђен на високом врху планине који је врло тешко приступачан. Малих је размера, данас је потпуно у рушевинама. Очувани су делови капије, велике цистерне и неке просторије за становање са остацима прозора на јужноме зиду града (сл. 98—101).

ЈЕРИНИНА КУЛА, 10 км с/и од Куршумлије (код села Точани). Остаци града.

КАЛЕ, 18 км југ. од Прокупља. Остаци града.

КАЛЕТИНАЦ, (МАЛЧЕВИЦА), 28 км ј/и од Ниша (сл. 156).

КАМИЦОР, 10 км ист. од Ранковићева.

КАОНА, код Кучева. Остаци града.

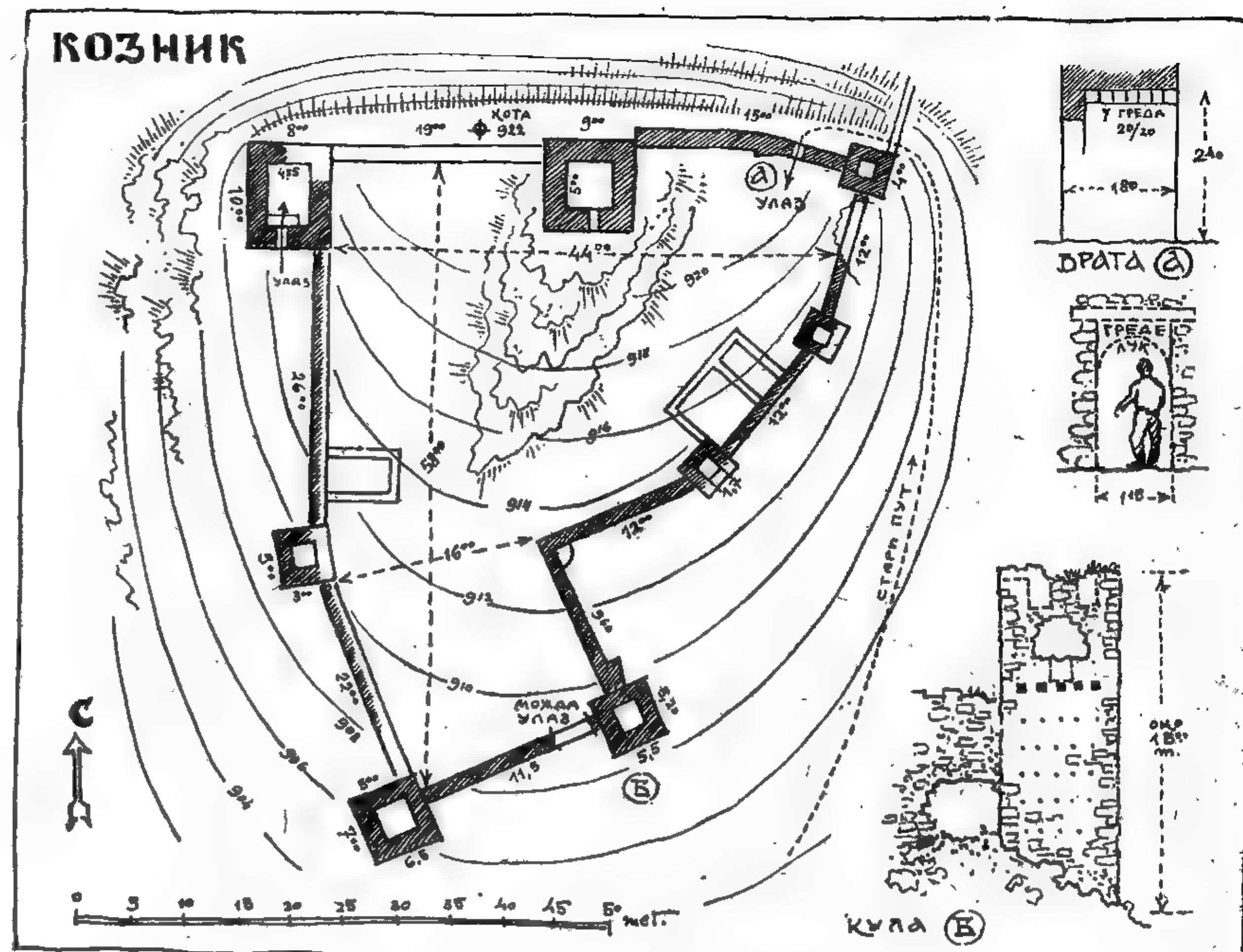
КАЧАН (КАЧЕР), 15 км ј/и од Свилајнца (код Медвеђе). Остаци града.

КЛАДОВО, темељи античког и остаци турског града (сл. 110). У XV веку Кладово се звало „Новиград".

КЛЕК (КЛИК), 10 км с/з од Нове Вароши. Остаци града.

КЉУЧ (види Велимирови двори).

Сл. 107 — Скица града Козника. Доле, челник Радич Поступовић чије је име везано за историју града.

КОВИН („ЈЕРИНИН ГРАД"), 7 км сев. од Пријепоља. Српски град који су Турци разорили после 1389 г. Очувани само остаци једне куле на високој стени (сл. 103 и 104).

КОВИЉАЧА, град више бање.

КОЊУША, град на Цер планини.

КОЗАЉ, 14 км с/з од Књажевца. Византиски град који је 1187 г. порушио Немања. Остаци града.

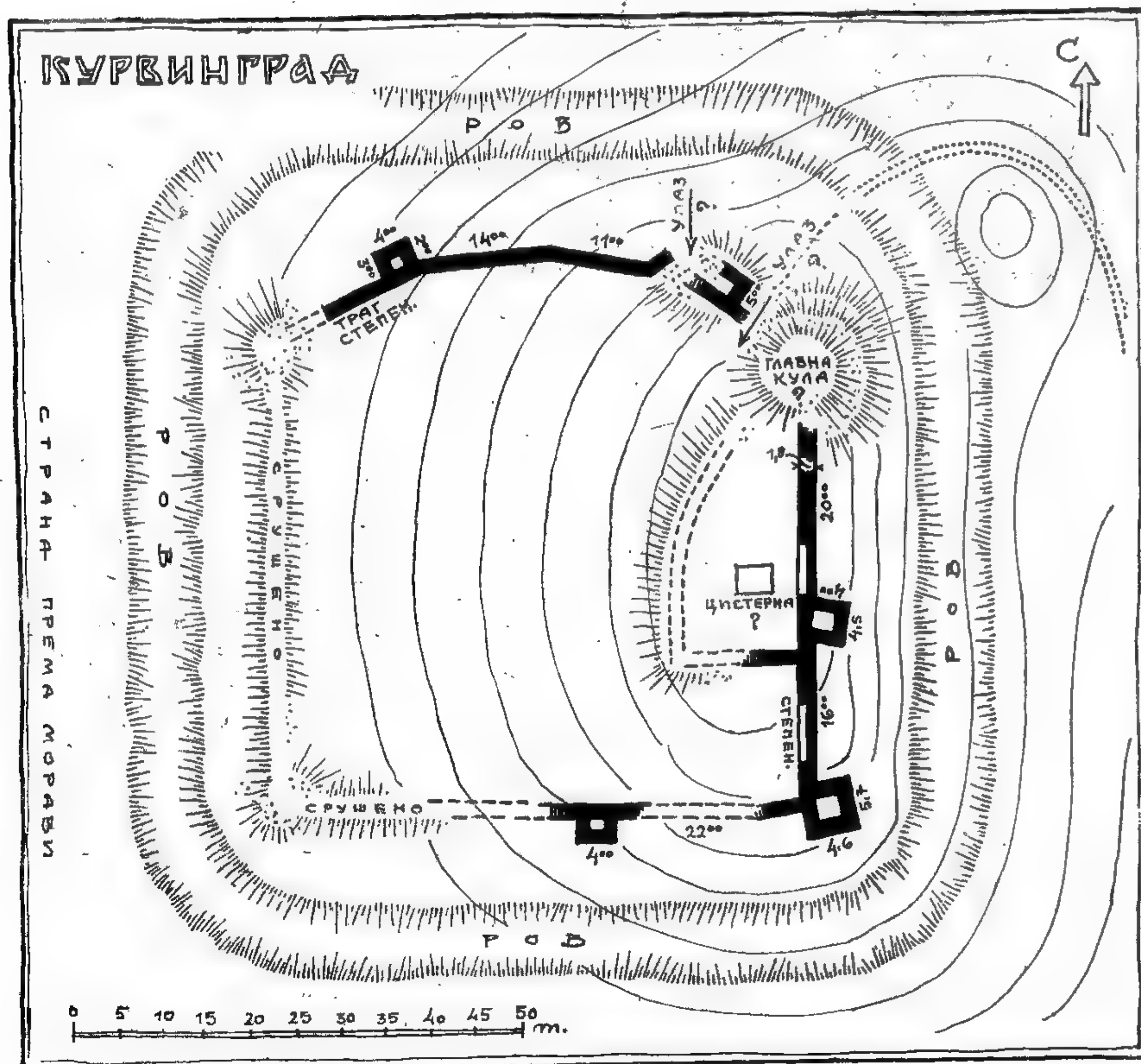
КОЗЈАК, 2 км сев. од Рогачице. Незнатни остаци.

КОЗНИК, 8 км зап. од Александровца. Вероватно град великога чел-

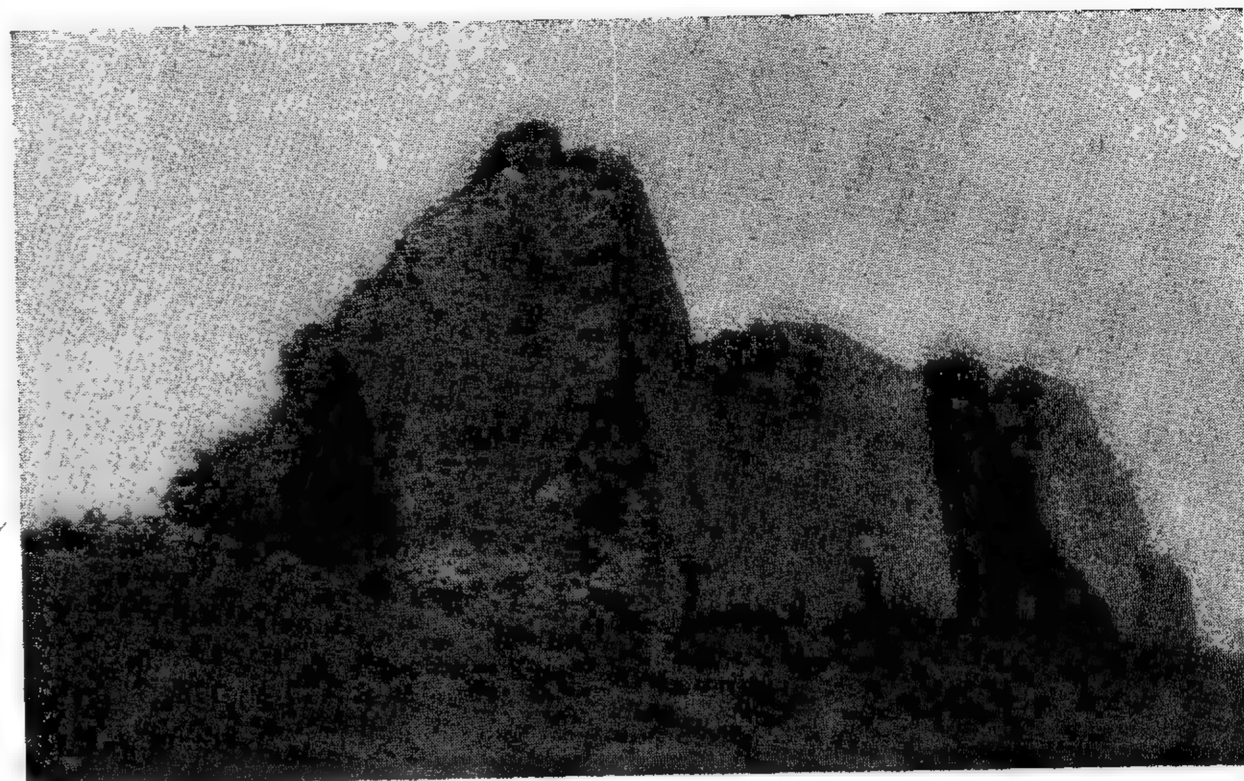
ника Радича Поступовића који се у историји помиње у време деспота Стефана, између 1413 и 1435 г. (у народним песмама „Облачић Раде“ а можда и „Рајко од Расине“). Предео под градом назива се и данас „Расина“. Деспот Стефан је „на Расини“ издао Радичу две повеље 1405 г.

Типичан жупски град, на високој купастој планини, изванредно сликовитог положаја (таб. XVI). Очувани су зидови са јаким четвртастим кулама сл. 105—107). Јужно, под самим градом, на превоју, има трагова подграђа са остацима једне куле.

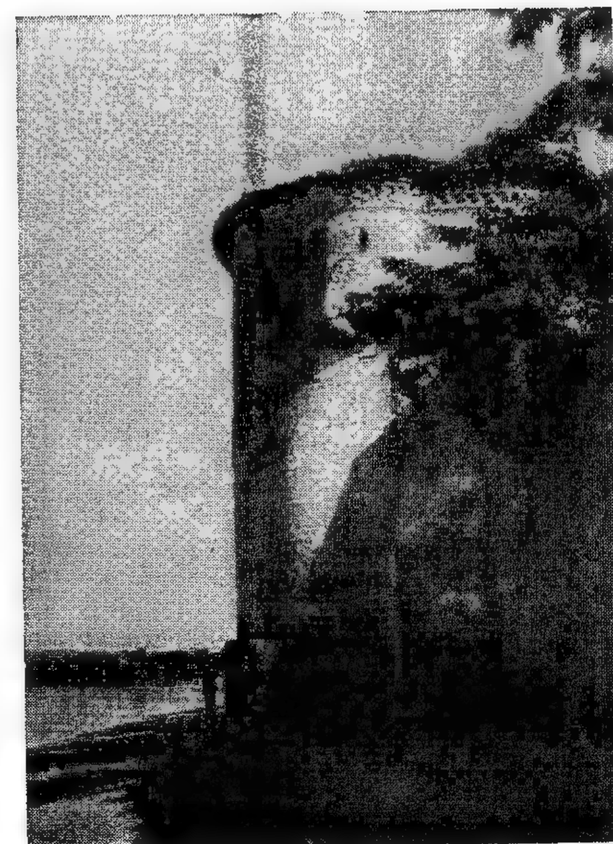

Сл. 108 — Скица основе Курвинграда, кöд Ниша (по Св. Радојчићу).

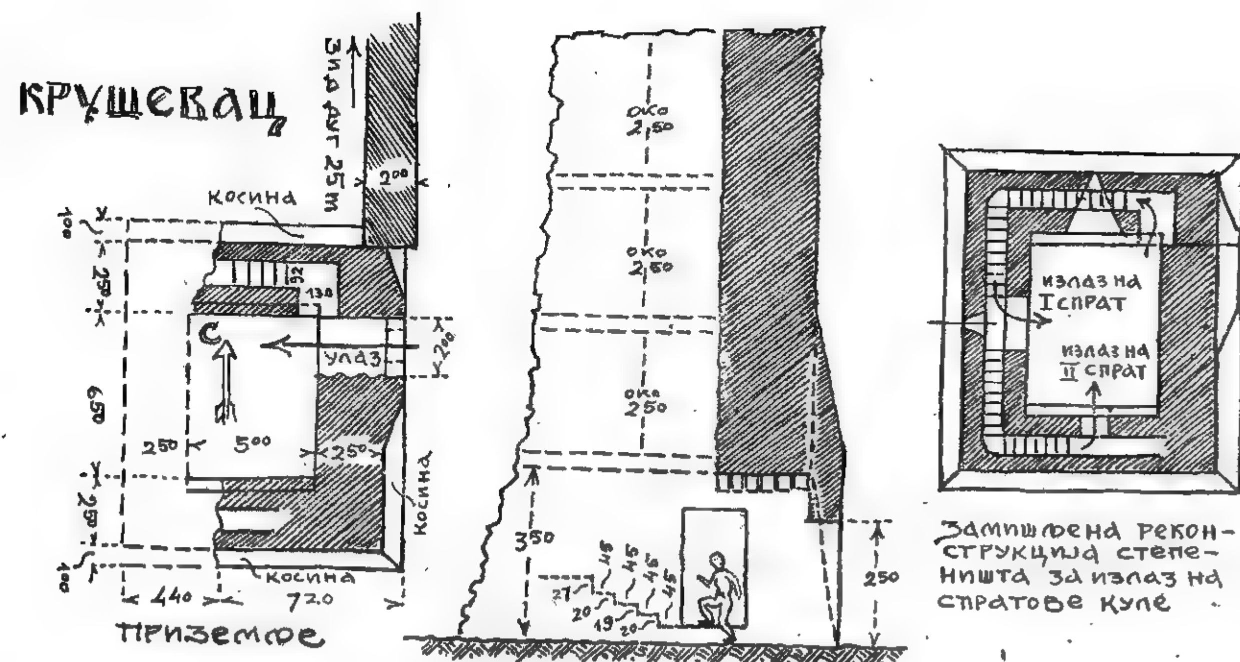
Сл. 109 — (горе) Курвинград код Ниша.
Сл. 110 — (доле) Град Кладово на Дунаву.

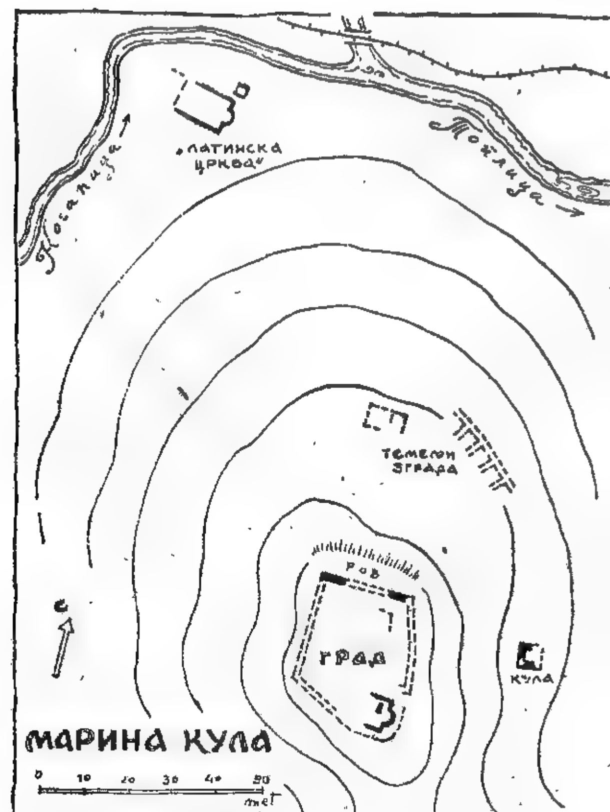
КОПРИЈАН, југ. од Ниша, који је сазидао 1372 г. у време кнеза Лазара неки Ненада, син казнаца Богдана (према натпису на каменоме надвратнику, данас у нишкоме музеју — сл. 77). Град је узео султан Муса 1413 г., али га је његов брат Мехмед вратио деспоту Стефану. Вероватно истоветан са данашњим „Курвинградом“, 11 км југ. од Ниша (или са „Градиштем“ на Добричу на зап. страни Мораве?).

КОРЕБОВАЦ, 12 км с/и од Врања. Остаци града.

КОРМАН, 8 км зап. од Алексинца. Остаци града.

Сл. 111 (горе) „Кула цара Лазара“, у Крушевцу.
Сл. 112 — (доле) Ситуација града „Марина кула“, код Прокупља (по снимку В. Вуловића).

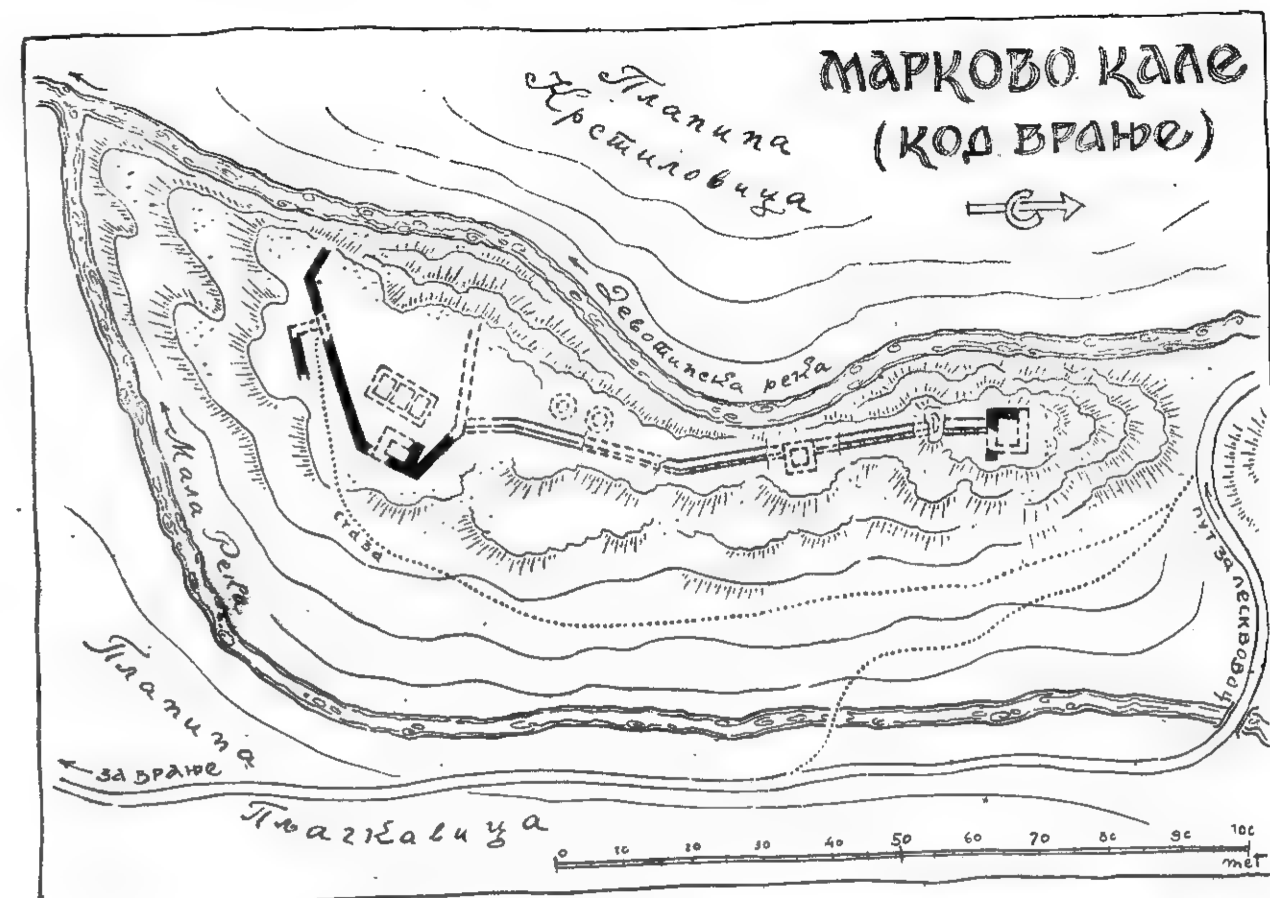

КОСТАЈНИК, 8 км с/з од Крупња. Помиње се 1445—6 г. Остаци града.

КРИВАЈА, ист. од Шапца, код Добраве. Остаци града.

КРУШЕВАЦ, град кнеза Лазара. Помиње се први пут 1381 г. а 1387 г. Лазар издаје повељу „у славноме граду господства ми Крушевцу“. Деспот Стефан је такође држао Крушевац (до 1403 г. када прелази у Београд), ту се он 1413 г. састао са султаном Мехмедом. Његов биограф Константин помиње „тврд град Крушевац“. Турци су Крушевац узели привремено већ 1389 г., а затим 1413 и 1427. Год. 1437 преотимају га Мађари, а 1444 је град добио натраг деспот Ђурађ. Затим

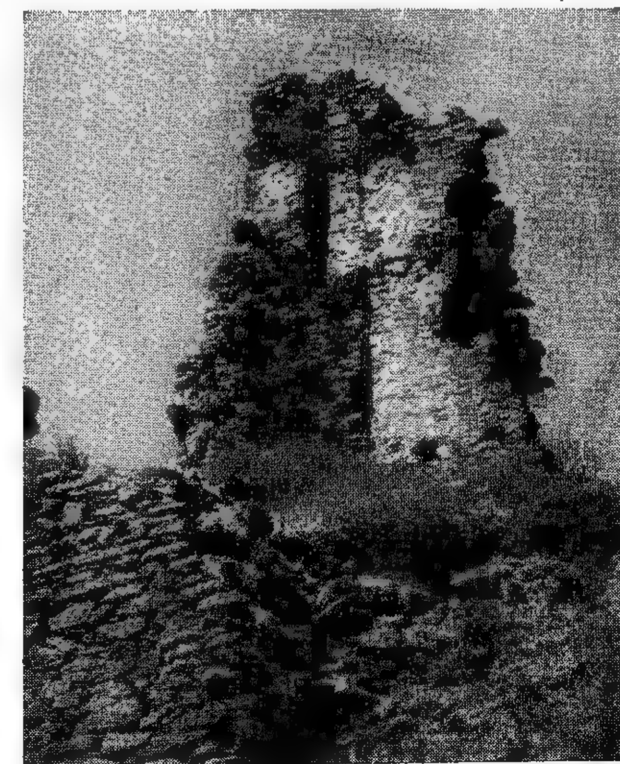

Сл. 113 и 114 — „Марково кале“, основа и изглед данашњих остатака града (по И. Здравковићу).

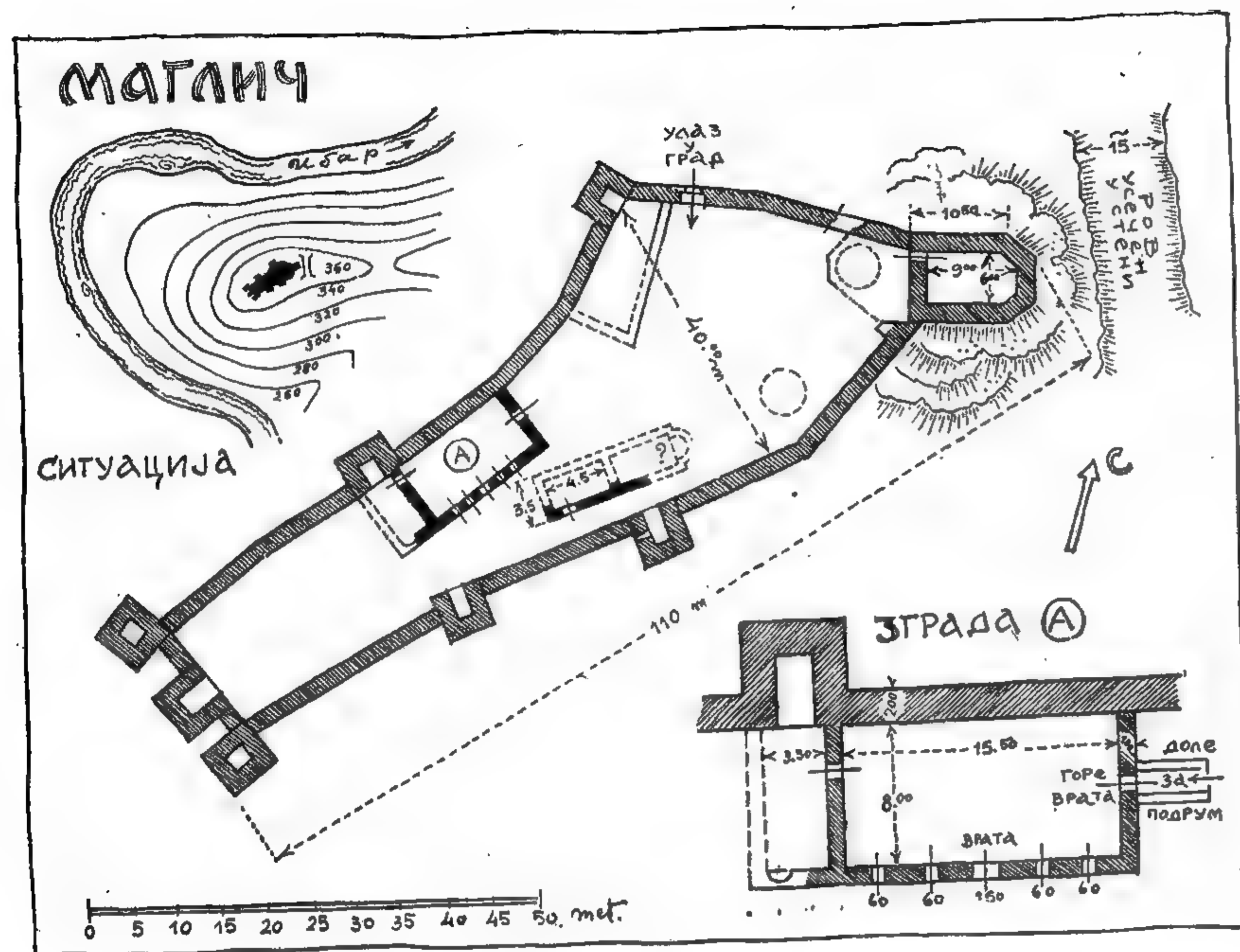
1454 г. Крушевац остаје дефинитивно Турцима, они га називају „Алаџа-хисар“, тј. Шарен-град.

Данас су од града остали само делови једне куле-донжона, кроз коју се у град и улазило, и уз њу нешто градског зида. Кула је озидана облутцима (што је ретко). На спрат се излазило степеницама у зиду (сл. 111 — таб. VIII). У граду је била Лазарева дворска црква Св. Стефана — „Лазарица“, која је остала очувана и до данас.

КРЧМАРЕ 15 км ј/и од Ваљева. Остаци града.

КУКЉАН, („Земљани град“), 10 км с/з од Крушевца. Остаци града.

Сл. 115 — Скица основе града Маглича на Ибру, са остацима дворане (код А).

КУЛА КРАЉЕВИЋА МАРКА, 16 км ј/з од Лесковца (село Мирошевац). Остаци града.

КУЛА ОРЛОВИЋА ПАВЛА, 4 км ј/и од Рудника (село Красојевци). Остаци града.

КУЛИНА, 15 км ј/з од Алексинца. Остаци града.

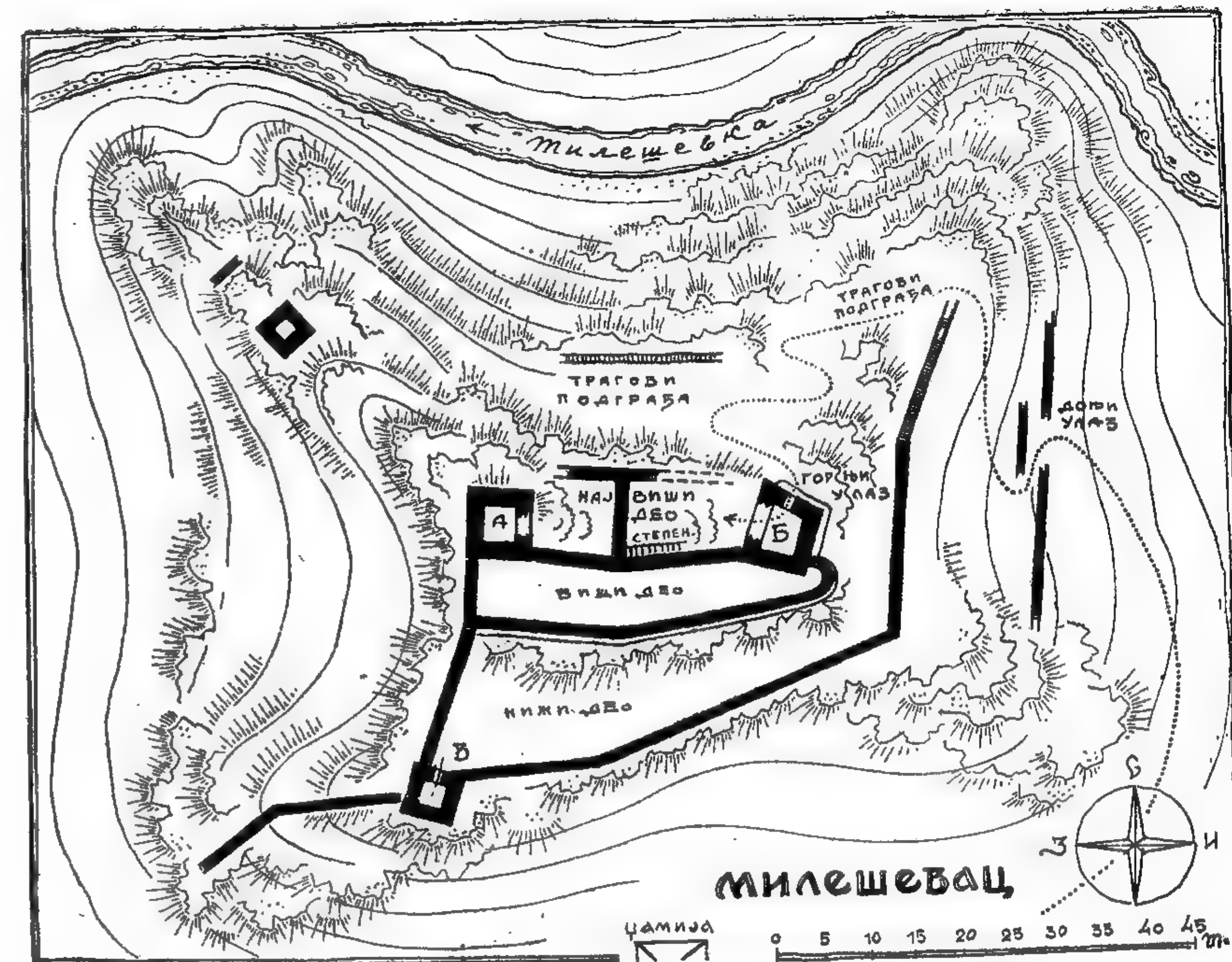
КУЛИЧ, 8 км с/и од Смедерева, позно античко утврђење, може бити искоришћено за српско „Моравиште" у Средњем веку. Данас зидине једног полигоналног града са воденим ровом около, на обали Дунава.

КУРВИНГРАД, 11 км јуж. од Ниша. Град је на ћувику изнад Мораве, основе правоугаоног облика, са више кула, које се делимично још држе уз нешто зида (сл. 108—109). Вероватно је ово био средњевековни „Копријан" (види КОПРИЈАН).

Курвин град је вероватно био још византиско утврђење пред Нишем. Под брдом на коме је град има остатака већег античког насеља.

КУЧАЈНА, више рудника Кучајна (код Кучева). Остаци града.

Сл. 116 — Скица основе града Милешевца („Хисарџика") код Пријепоља.

ЛАТИНСКИ ГРАД, 15 км ј/и од Ниша (село Доња Студена—Чукљеник). Остаци града.

ЛАТИНСКИ ГРАД, сев. од Ртња (село Јабланица). Остаци града.

ЛЕШЈЕ, 10 км ист. од Параћина, темељи јаког манастирског пирга (манастир се помиње 1369 и 1411 г.).

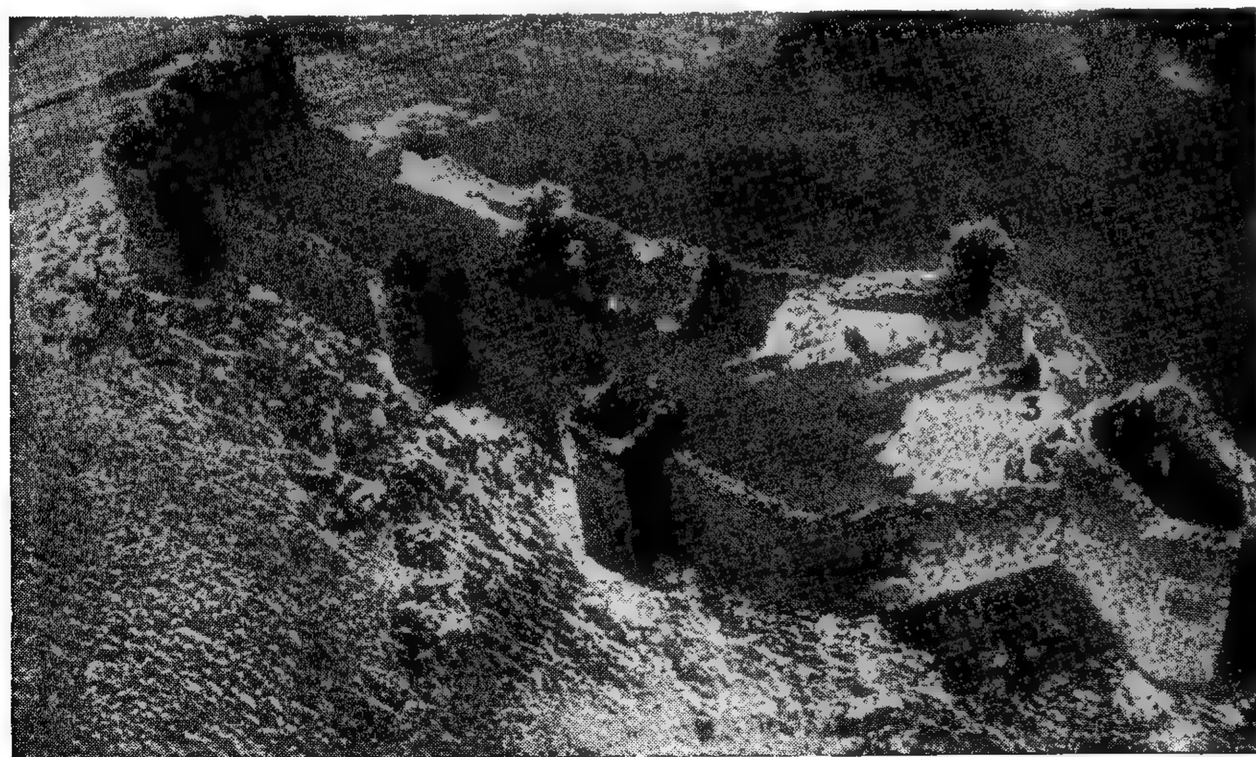
ЛИПОВАЦ, 10 км ист. од Алексинца. Град деспота Стефана који је 1413 узео султан Муса. Остаци града.

МАГЛИЧ, 16 км ј/з од Ранковићева. Град у клисури Ибра. Један од најлепших наших старих градова (таб. XVII), о коме су међутим историски подаци најоскуднији. Зна се да је у Магличу Данило II саградио „ћелије, цркву С. Ђорђа и прекрасне палате", и да је у граду имао свој двор (у почетку XIV века).

Град, с брда у једном завијутку Ибра, господари путем који пролази клисуром. Због самог гребена има издужен облик. Са три стране је стрмина а превој са четврте стране пресечен је вештачким ровом у стени (сл. 117). С те стране је и главна донжон-кула (таб. III са улазом тек на

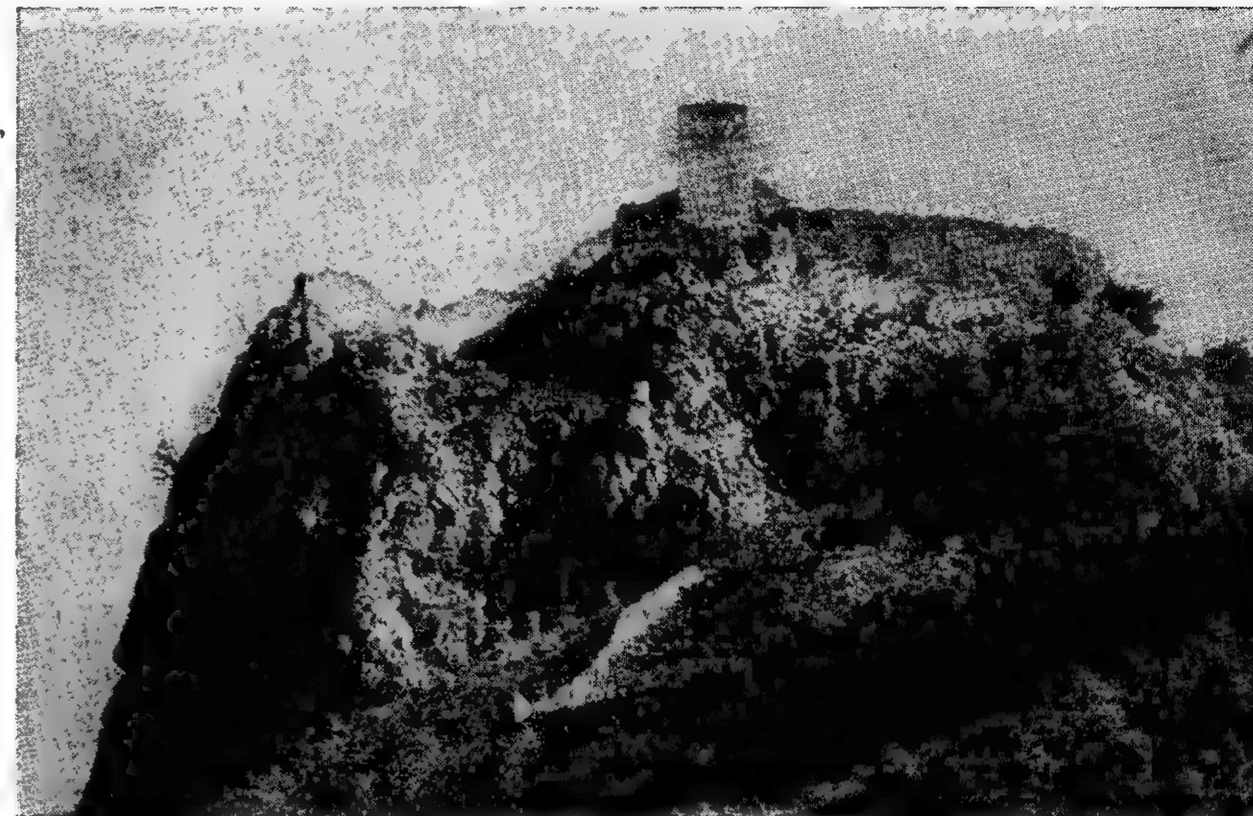

Сл. 117 — Град Маглич (фото В. Заленски). Сл. 118 — Изглед града из ваздуха (Из „Уметн. прегледа").

Сл. 119 — Изглед Милешевца са с/и стране. Сл. 120 — Изглед града са југа (фото А. Д.).

Сл. 121 — Град Острвица (са подграђем, у средини лево) код Рудника, са југозапада (фото А. Д.).

горњем спрату (таб. IX). Сем ње град има још седам четвртастих кула, релативно добро очуваних.

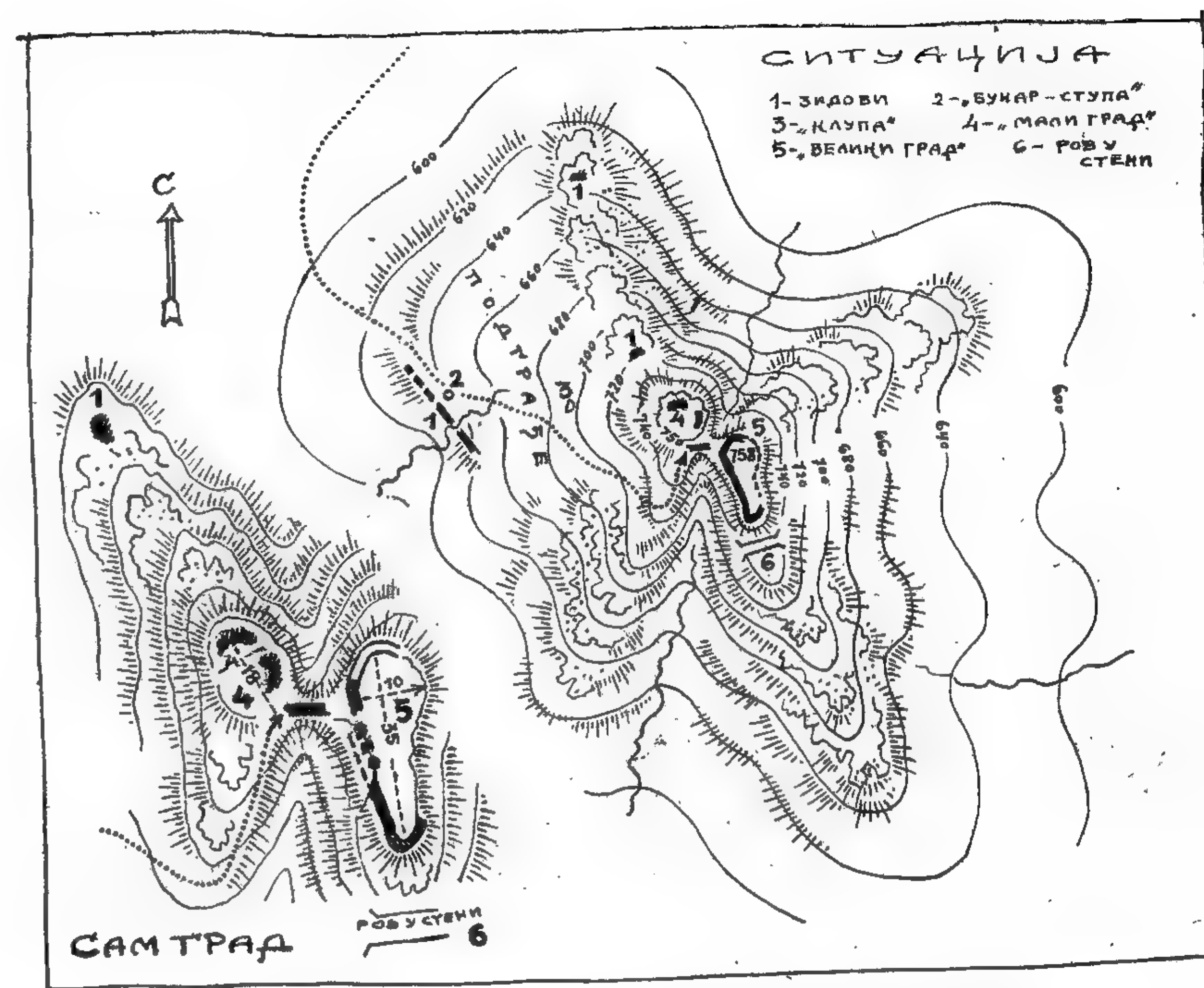
Очуван је и улаз у град, који се налази са северне стране. Изнад капије, полукружно засведене, види се још ниша где је некада морала бити фреска. У унутрашњости града има још остатака једне веће дворане и једне цркве (сл. 115 и 118).

МАЛЕТИНА, 15 км ист. од Крушевца, изнад једног завијутка Мораве, на омањем брду. Данас потпуно у рушевинама (исто што и Трубарево).

МАРИНА КУЛА, 2 км ист. од Куршумлије, на брду према остацима Немањиних цркава Св. Николе и Богородице. Незнатни остаци градића, чије име можда потиче од Маре, кћери деспота Ђурђа, жене султана Мурата, која изгледа да је ту становала после свог повратка из Једрена 1450 г. (сл. 112).

МАРКОВО КАЛЕ, 4 км сев. од Врања. Врање су држали по реду: казнац Мирослав (Милутиново доба), тепчија Кузма, кнез Балдовин (доба Дечанског), жупан Маљушат (Душаново

Сл. 122 — Ситуација и скица основе града Острвице, код Рудника.

доба) и ћесар Угљеша, син севастократора Влатка (почетак XV века). 1413 г. град је узимао султан Муса. Под Врањем се 1452 г. Никола Скобаљић (војвода Ђурђев) борио са Турцима, који су тада град и узели (све према др. Ђ. Радојичићу).

Град је на староме путу Лесковац—Врање, изнад кога се издиже једна далеко истурена кула везана са градом уским дугим зидом (сл. 113). Град је потпуно у рушевинама (сл. 114).

МЕРОШИНСКО ГРАДИШТЕ, 12 км с/и од Прокупља (можда град „Копријан"). Потпуно разнесено.

МИЛЕШЕВАЦ (ХИСАРЏИК), 7 км ист. од Пријепоља. У средњевековној жупи Црна Стена. Град је у XIV веку припадао краљу Твртку а у XV веку Сандаљу Хранићу и херцег Степану; 1465 г. заузели су га Турци и затим је у њему дуго била турска посада.

Град влада деоницом Пријепоље—Сјеница, тзв. „Босанског" пута, јед-

Сл. 123 — (горе) Град Пирот (фото В. Валенски).
Сл. 124 — (доле) Кула града у Прокупљу.

не од најважнијих средњевековних комуникација кроз земљу. Саграђен је на врх окомите стене (таб. XXVI). Имао је два дела: ужи — горњи део (кроз кулу В је био улаз у тај део — сл. 116) и нижи — спољни одбрамбени зид према лакше приступачној ј/и страни. Данас је град релативно добро очуван, ма да, разуме се, само у рушевинама (сл. 119 и 120). Град је имао и подграђе.

МИЛОШЕВА КУЛА, 18 км југ. од Д. Милановца, (Каницов снимак сл. 158).

МИЉКОВАЦ, 22 км ј/и од Ниша. Остаци града.

МИШЕВИЋИ, 15 км зап. од Светозарева. Темељи града са остацима једне куле.

НЕКУДИМ, 5 км југ. од Смед. Паланке, неутврђен летњиковац Ђурђа Бранковића (ишчезао).

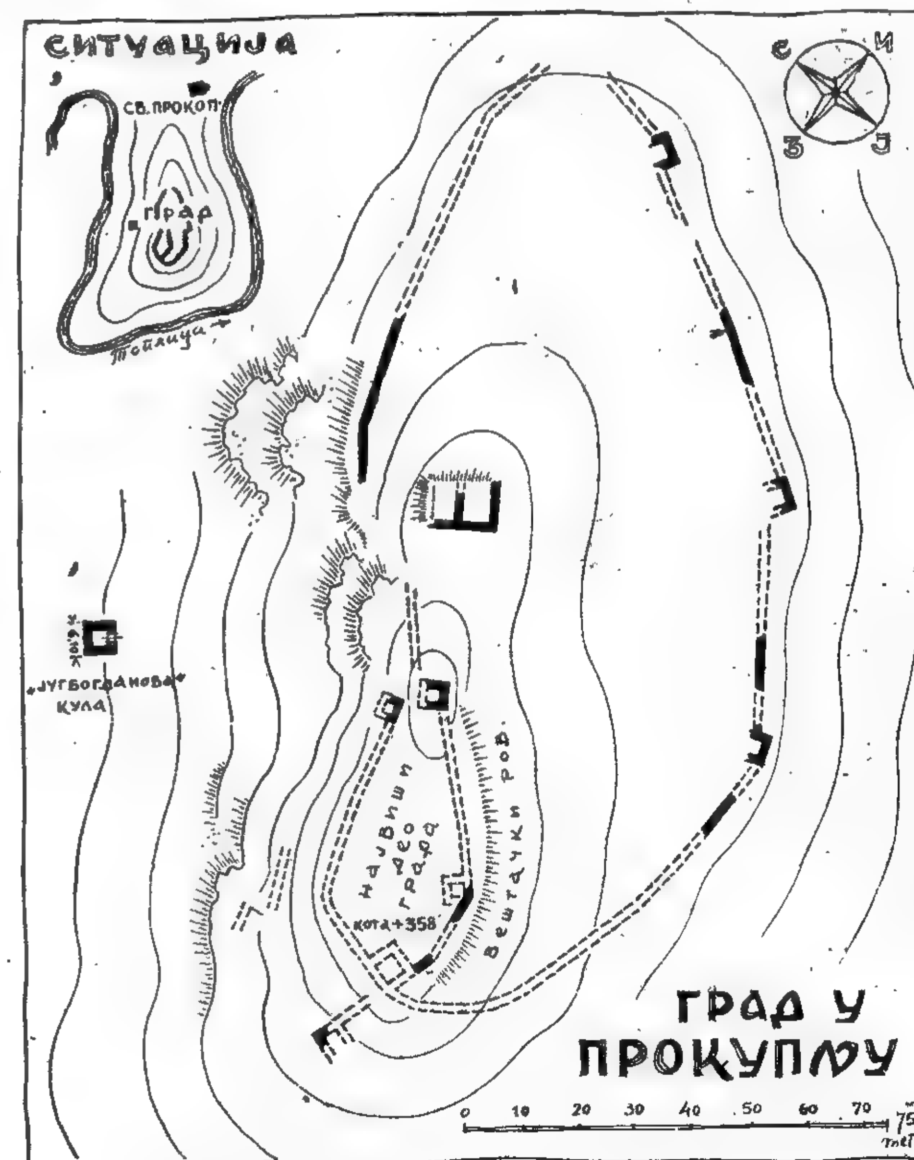
НЕСТОР СВ., 15 км с/з од Алексинца. Остаци градића више манастира.

НОВАКОВАЦ, 18 км зап. од Књажевца. Остаци града.

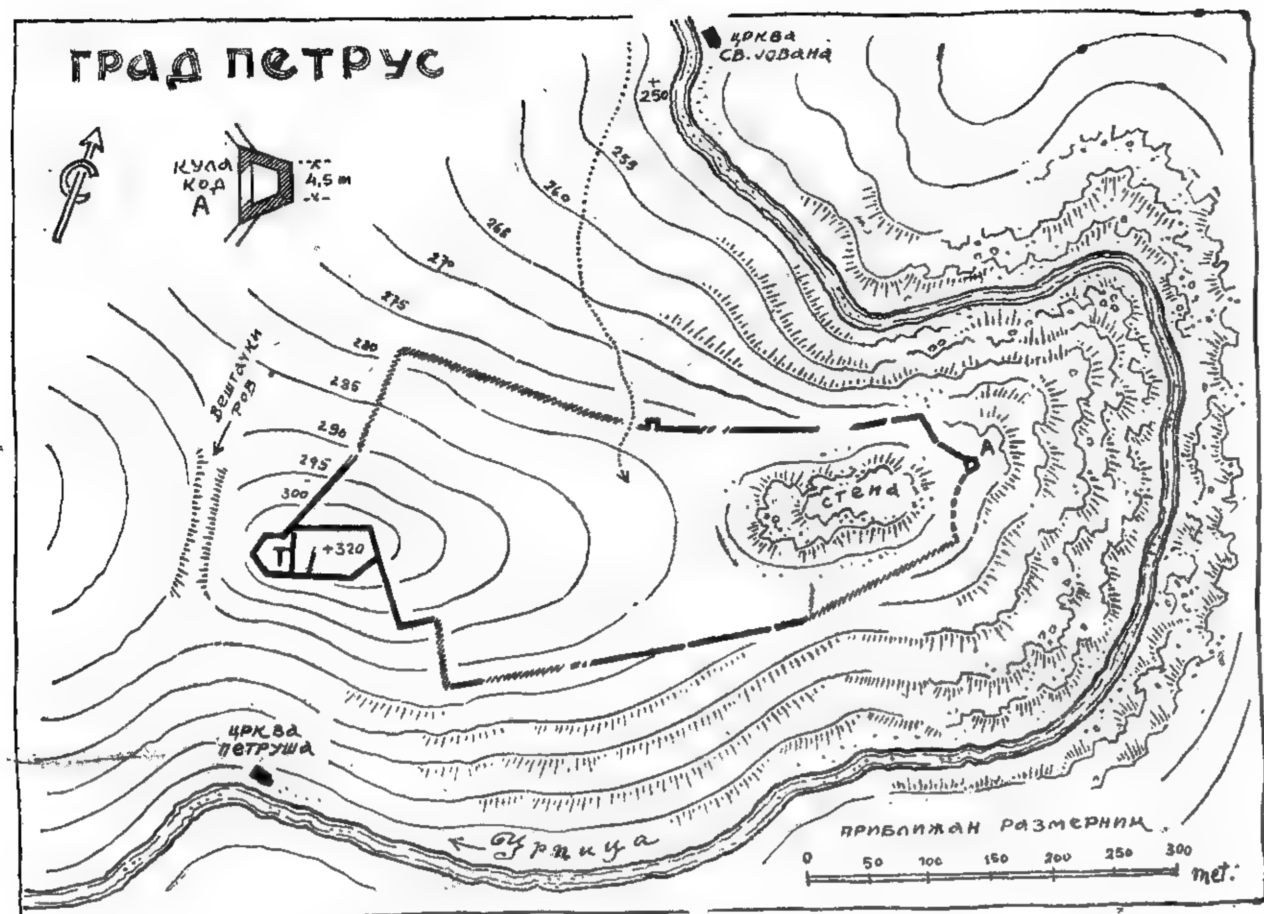
ОБОЂЕ, кула код Јошаничке Бање.

ОСТАТОВИЦА, 15 км с/и од Власотинаца. Остаци града.

ОСТРВИЦА, 4 км с/з од Рудника. Помиње се 1323—4 г. (после смрти Милутинове) кад су се у град склањали дубровачки трговци из оближњег Рудника. 1398 г. у О. се склонио и побуњени властелин деспота Стефана, Никола Зојић. Град су Турци

Сл. 125 — Основа града у Прокупљу (по Б. Вуловићу).

Сл. 126 — Ситуација града Петруса код Параћина (по снимку Е. Черткова).

узели први пут 1438 г. а други пут 1454 г. (Стари текст каже „расипа Мурат Островицу и Борач“.)

Мали жупски град на веома тешко приступачном врху (сл. 121), састављен из два дела спојена зидом (сл. 122). Потпуно у рушевинама, тако да су остали само подзиди око врха стене (сл. 19).

ПАВЛОВО БРАНИШТЕ, 10 км ист. од Лесковца (више села Слатине). Остаци града.

ПАРАМУН, 5 км с/з од Косјерића. Остаци града.

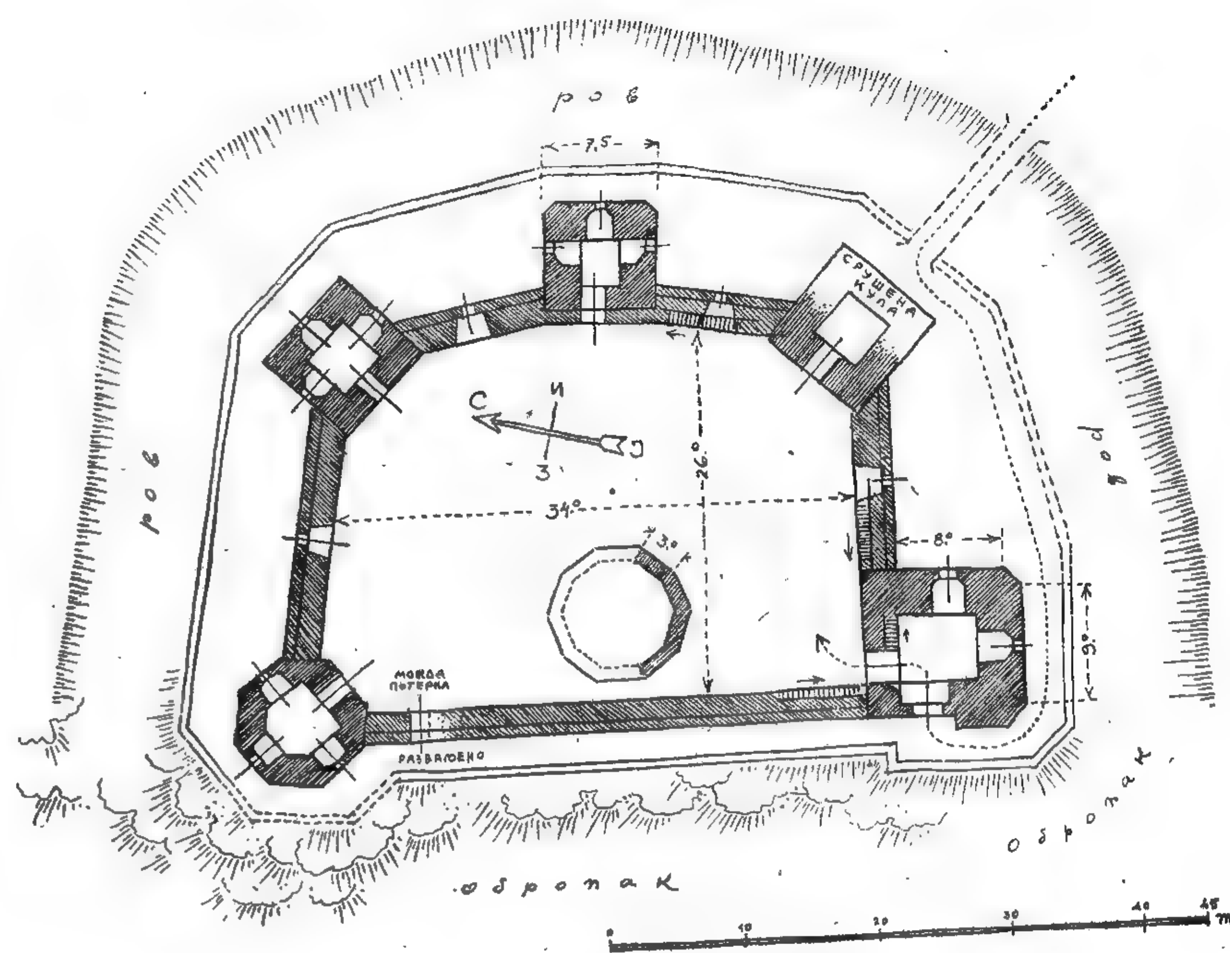
ПЕТРУС, 11 км с/и од Параћина. Град жупана Вукослава (из времена Душановог око 1355 г.) и његовог сина војводе Црепа (из времена Лазаревог око 1380 г.). Град је узео 1413 султан Муса. Данас остаци великог, јако порушеног града на брду изнад завојка реке Црнице (сл. ~~124~~). 126.

ПЕТРЦ („Петрина стена“), 10 км ј/и од Крупња. Остаци града.

ПЛОЧА, јуж. од Чачка (на Јелици). Остаци града.

ПИРОТСКИ ГРАД. Град је по турским подацима узео је од Турака Лазарев војвода Димитрије после 1386 г. што је убрзало турски напад на Србију 1389 г. Деспот Стефан и деспот Ђурђе држали су град повремено. Град је релативно очуван (сл. 123).

Сл. 127 — Скица основе града Рама (у кулама су места за топове).

ПОТОЧАЦ („Момчилов град“), 20 км јуж. од Светозарева. Темељи града, са остацима једне округле куле.

ПРЕВЕШТ, 15 км сев. од Трстеника. Остаци малог града.

ПРОКУПЉЕ (визант. КОМПЛОС, данас „Хисар“). Град на брду изнад вароши, опкољен окуком Топлице. Данас је потпуно у рушевинама. Држе се само још неке куле и зидови уже тврђаве, као и зидови око платоа на коме је било подграђе (сл. 125).

РАВАНИЦА, 11 км с/и од Ћуприје. Утврђен манастир који је кнез Лазар саградио 1376—7 г. (Лазарев натпис на кули града — стр. 89). Турци су Р. узели први пут 1389 г.; манастир је од њих бранио Мађар Никола Бочкај 1428 г., а 1438 г. га поново заузимају Турци.

Место у долини, сасвим је неповољно за тврђаву. Стари текстови бележе да је град имао „седам пиргова“. Један путник је 1568 г. видео 4 очуване куле. 1829 г. је још постојала

Сл. 128 — Град Рам, са Дунава (мали округли отвори на кулама су за топове) — фото В. Заленски.

велика средњевековна зграда трпезарије. Данас се држе рушевине од три куле и нешто зида са северне стране црква (сл. 133); да ли их је било и са осталих страна, не може се рећи (сл. 135).

РАВНА СТЕНА, 10 км ј/и од Титовог Ужица на Рзаву. Остаци града.

РАВНИ, 8 км од Књажевца. Византиски град који је Немања разорио 1187 г. (данас само темељи).

РАДОШЕВАЦ, 12 км ј/з од Пирота. Остаци града.

РАМ, 25 км с/и од Пожаревца. Град се помиње 1128 г. када су у његовој близини Византинци победили Мађаре. У његовом данашњем облику град је дело Бајазита II (1480—1512 г.), из времена борбе Турака и Мађара.

То је већ право артиљериско утврђење, али још од оних средњевековних утврђења код којих је само појачана дебљина зидова и која су наоружана топовима, али која још не мењају и свој дотадашњи облик. Град је на обронку више обале Дунава (сл. 128, таб. XXVII). Облик основе је правилан (сл. 127). Улаз је био кроз главну донжон-кулу, (сл. 52), осим које има још четири куле. И куле и зидови снабдевени су топовским местима. У кулама има и оџак-камина за грејање, чега обично код ранијих градова не-

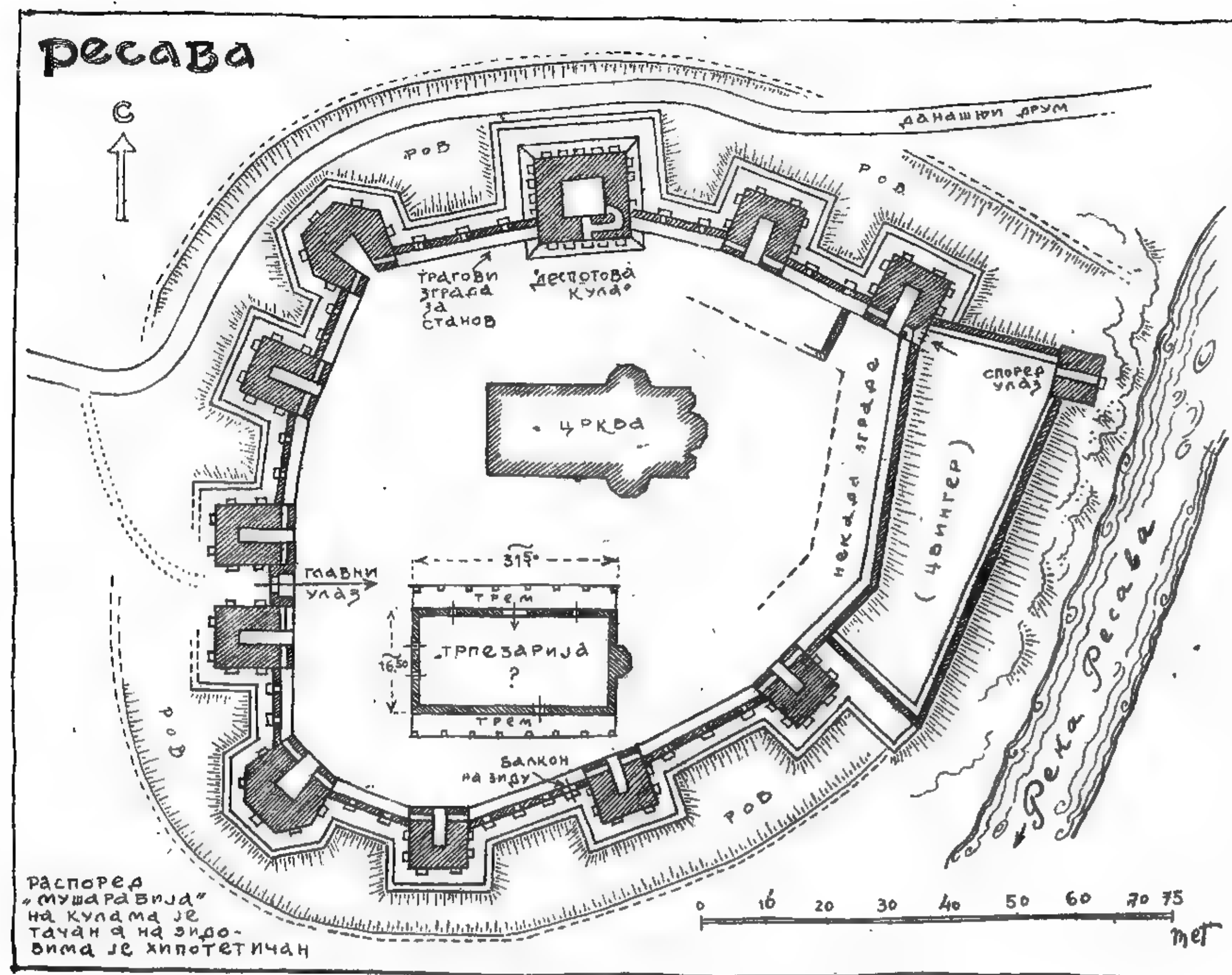

Сл. 129 — Град Рам гледан из авиона (1 — Град, 2 — утврђен каравансерај). Снимак Југословенског ратног ваздухопловства.

ма. Око града био је ров. Град је данас у релативно добро очуваном стању.

У близини града налазе се зидови једног турског караван-сераја који је саграђен када и сам град, (грађевина у облику правоугаоника, чији зидови са унутарње стране имају многобројне оџаке, који су одговарали одељењима, и отворе за пушкарнице).

РАС, код данашњег Новог Пазара. Рас се помиње као *тврђава* на граници Рашке и Византије још око 850 г. Кад су Рашани помакли границу на Косово, Рас је постао престоница жупана пре Немање (борбе 1129 и 1149), затим и Немањина, а после и Првовенчаног, Уроша I и Драгутина (који је у Дежеви код Раса предао владу Милутину 1282 г.). Тек Милутин сели престоницу из Раса. За време Вука Бранковића (око 1392—4 г.) помиње се уместо Раса Трговиште или Пазариште (у долини, 7 км зап. од данашњег Новог Пазара, за које Гиљ-

Сл. 130 — Скица основе града Ресаве (по снимку Ђ. Бошковића).

фердинг, Ст. Новаковић и Ј. Цвијић мисле да је стари Рас, међутим, ту данас нема више никаквих трагова). После 1440 г. оснивају Турци (Иса-бег) данашњи Нови Пазар, у коме нема ниџаквих остатака старога Раса.

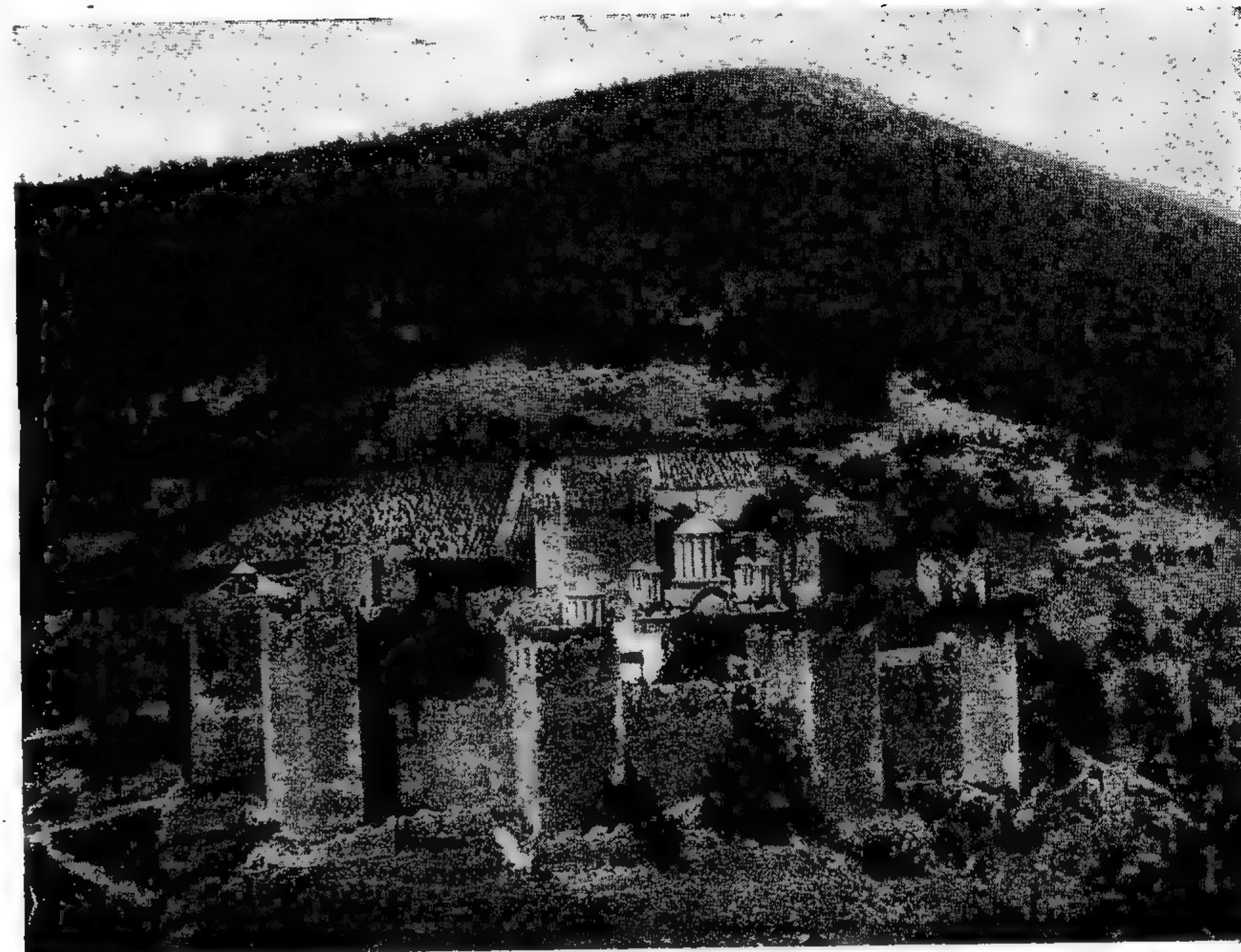
Са северне стране, недалеко од старе цркве Св. Петра и Немањиних Ђурђевих Ступова, била је и некадашња Дежева, од које такође нема више трага.

РГАЈЕ, 16 км ј/з од Прокупља, остаци града на брду.

РЕСАВА, 25 км ј/и од Свилајнца. Утврђен манастир који је саградио деспот Стефан од 1407—18 г. Турци су град узели први пут 1439 г., а затим дефинитивно 1458 г. Ресава је позната као културни центар у коме су превођене и преписиване књиге и израђивани уметнички црквени предмети.

Као *град* Ресава је саграђена у долини, на неповољноме месту (сл. 131), али је изванредно јако утврђена. Облик основе је неправилно полигона-

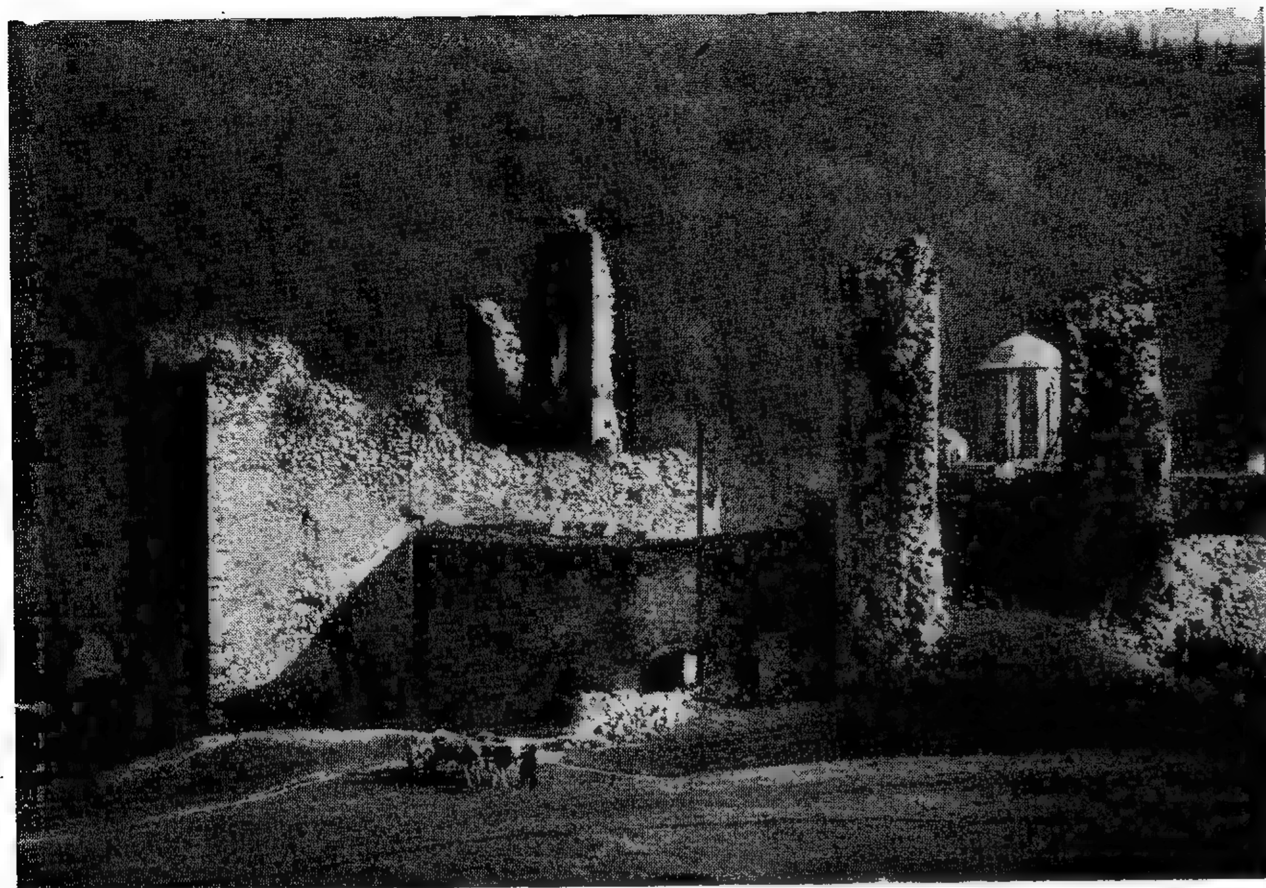

Сл. 131 и 132 — Утврђен манастир Ресава (новије име „Манасија") — Доле лик деспота Стефана Лазаревића.

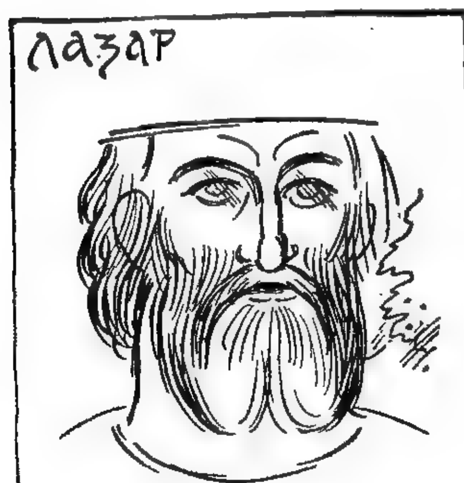

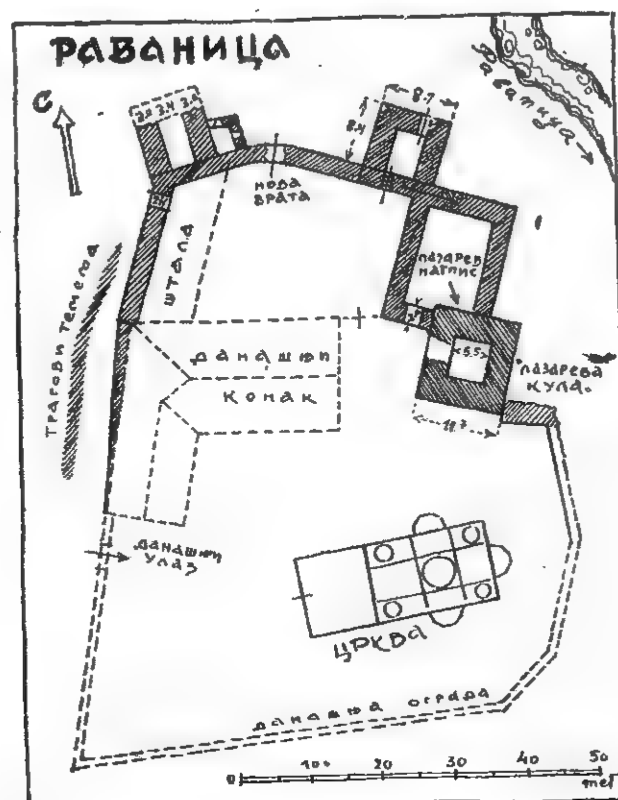

лан, са 11 кула (сл. 130), од којих је донжон („Деспотова кула") нарочито снажан; његов улаз је тек на спрату (сл. 69). За обезбеђење водом додан је граду један „цвингер" са кулом изнад обале речице. Главни улаз у град био је између две куле (сл. 38 и таб. V). Око града био је ров.

Карактеристично је за град што има врло много одбранбених еркера („машикула") и на кулама и на зидовима. На кулама су те машикуле повезане унутарњим ходницима. Сем машикула имале су куле и зупце за

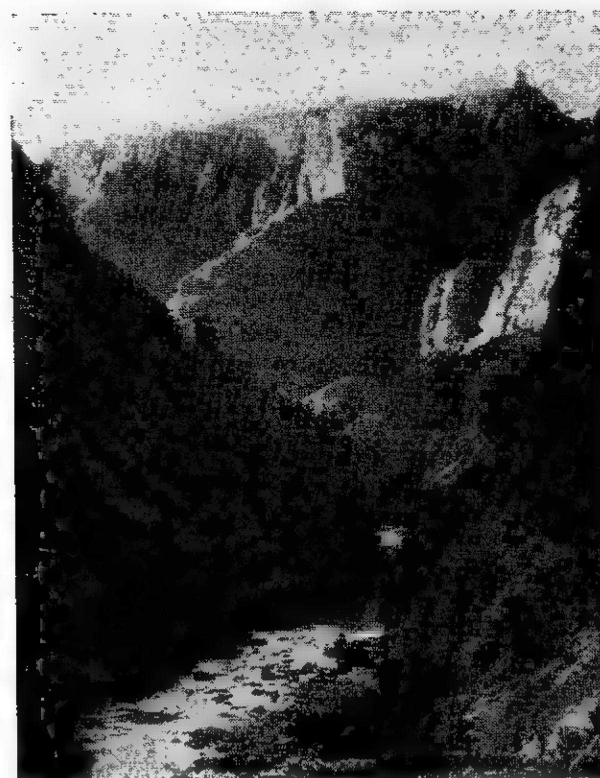

Сл. 133 — Утврђен манастир Раваница, гледан са севера (код стрелице је Лазарев натпис на кули) — фото В. Залески. Сл. 134 — Скица основе (по Ђ. Бошковићу). Лево лик кнеза Лазара, ктитора Раванице.

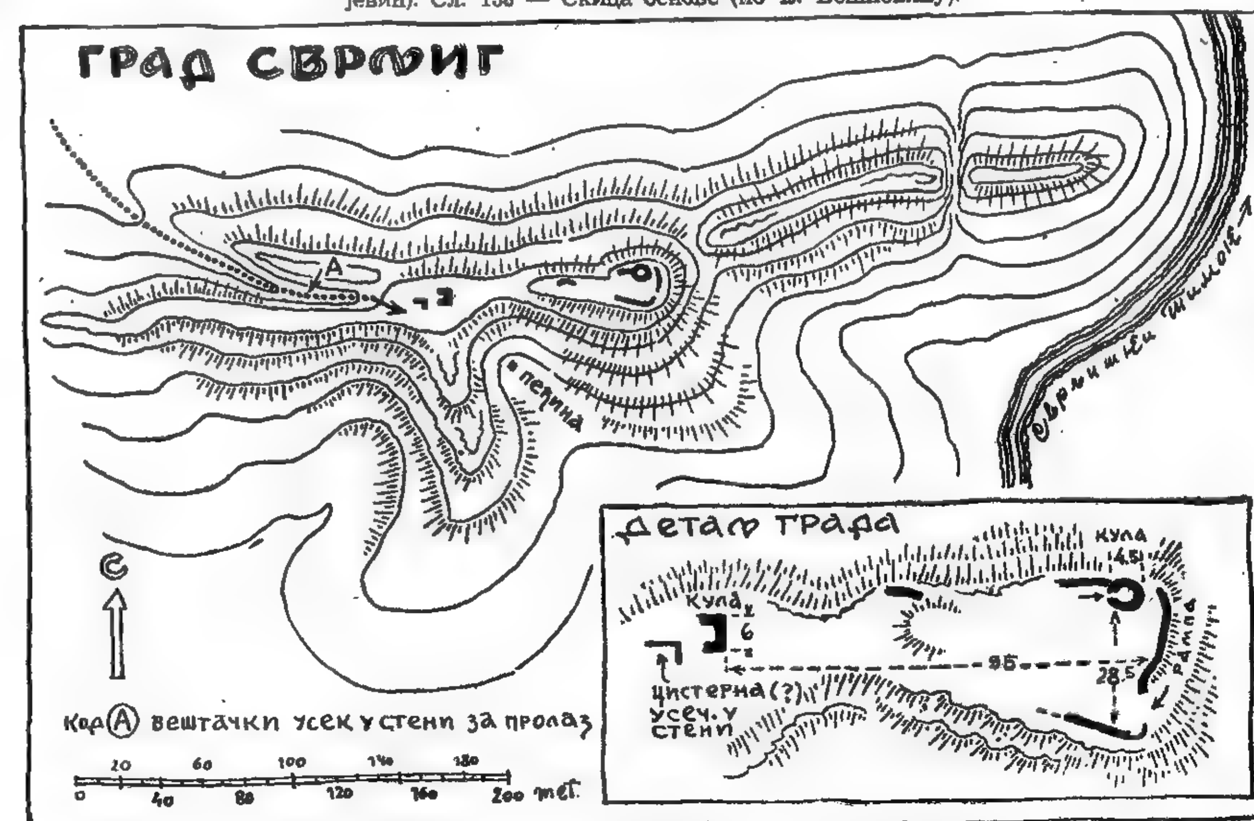

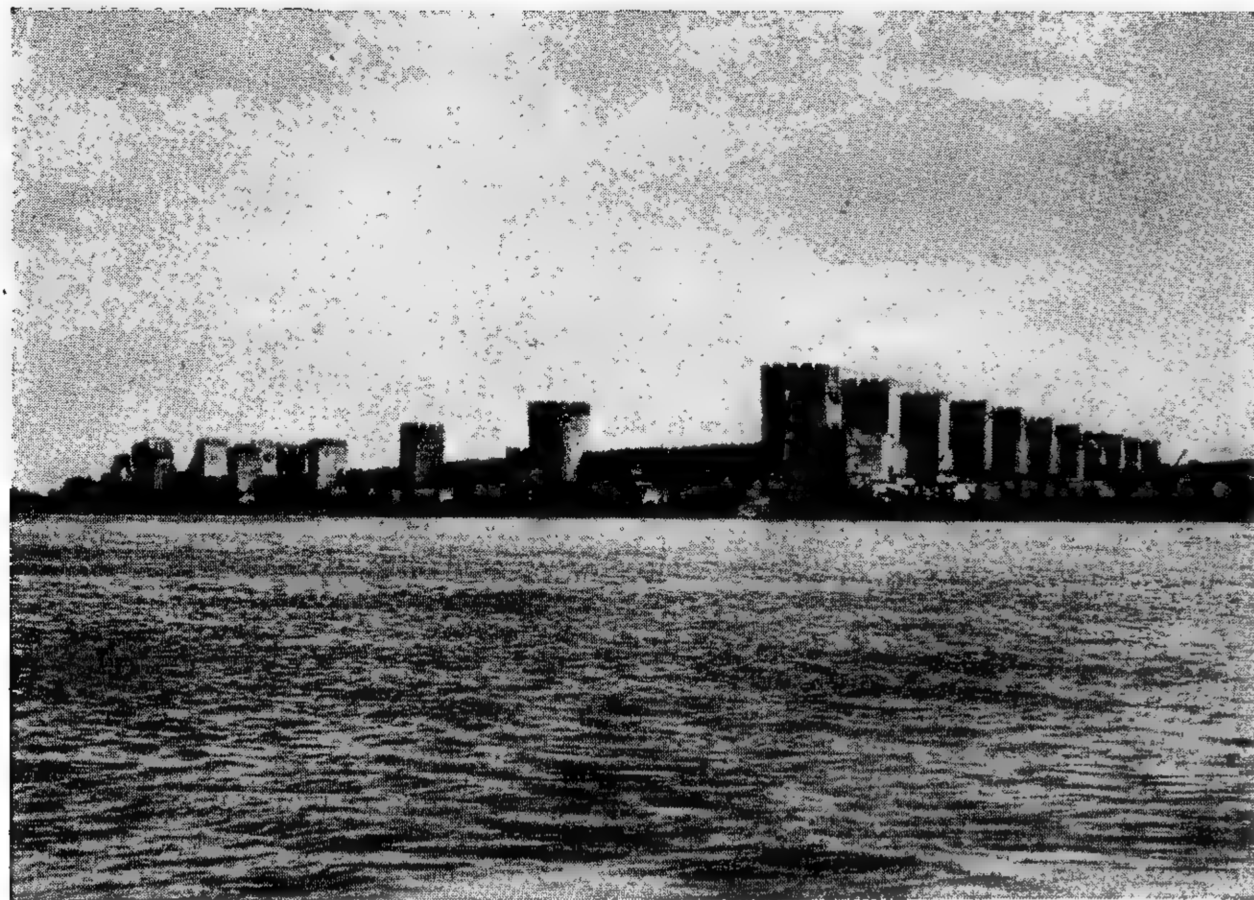

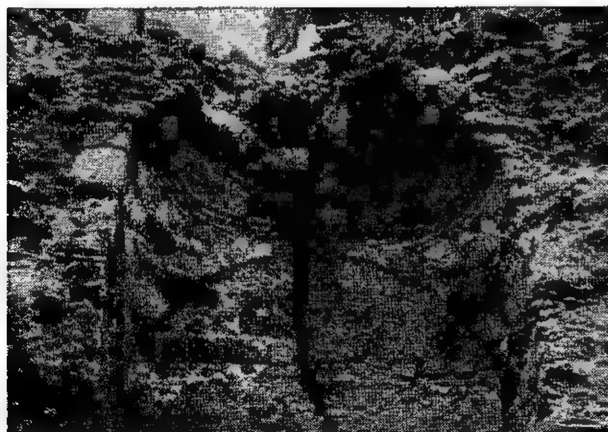

Сл. 136 — Изглед града Сврљига (фото В. Заленски) Сл. 137 — Кула града Сврљита (фото Ђ. Станојевић). Сл. 138 — Скица основе (по Ђ. Бошковићу).

Сл. 139 — Град Смедерево гледан са Дунава, снимљен пре Другог светског рата (фото В. Заленски). Сл. 140 (доле) куполаст свод — кубе (и то т. зв. „описано кубе“ код кога су калота и пандантиви изведени из једне кривине, што је врло ретка конструкција) у донжону „Малог града“ (фото А. Д.).

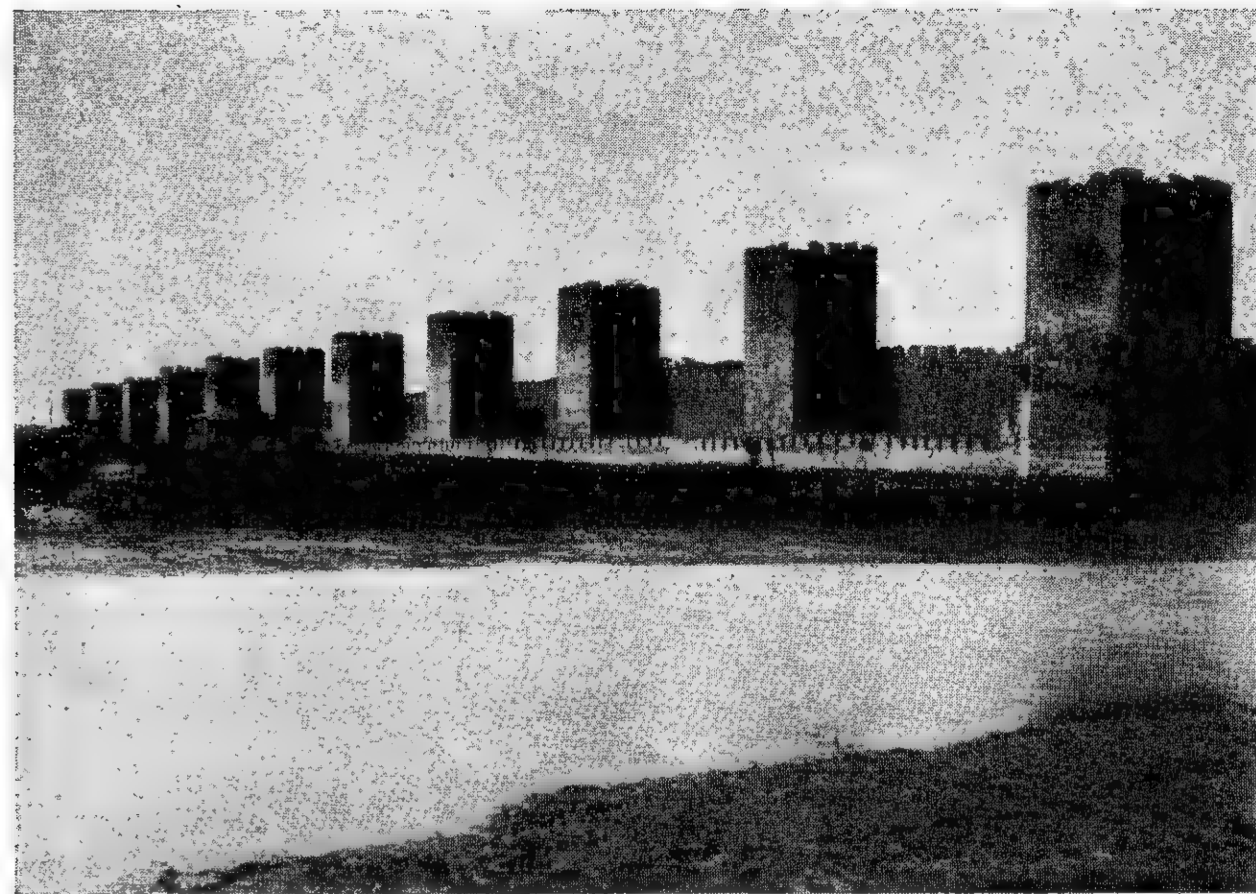
стрелце (сл. 38, 39 и таб. XVIII).

У унутрашњости града, сем цркве, налазе се рушевине велике зграде, вероватно манастирске трпезарије (сл. 60 и 61); крај зидова пак има и других трагова зграда за становање (сл. 62 и 130).

Цео град је један од најбоље очуваних и по изгледу један од најлепших наших старих градова. Неуком оправком накарађене су 1929 г. горње ивице кула (литература: Ђ. Бошковић „Манастир Манасија“, 1928 г.).

РОМАНОВ ГРАД, 28 км с/и од Врање (село Д. Романовце).

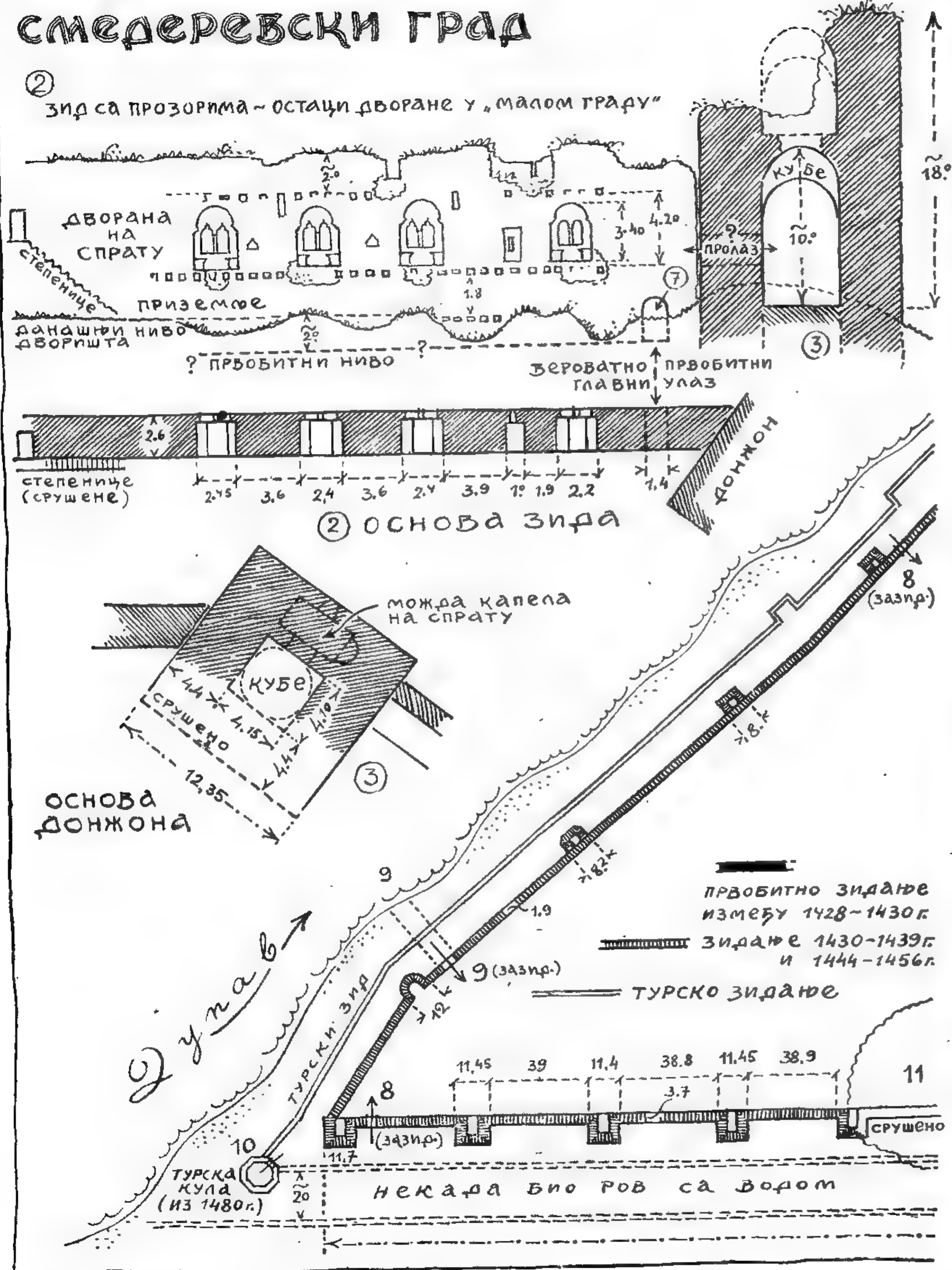

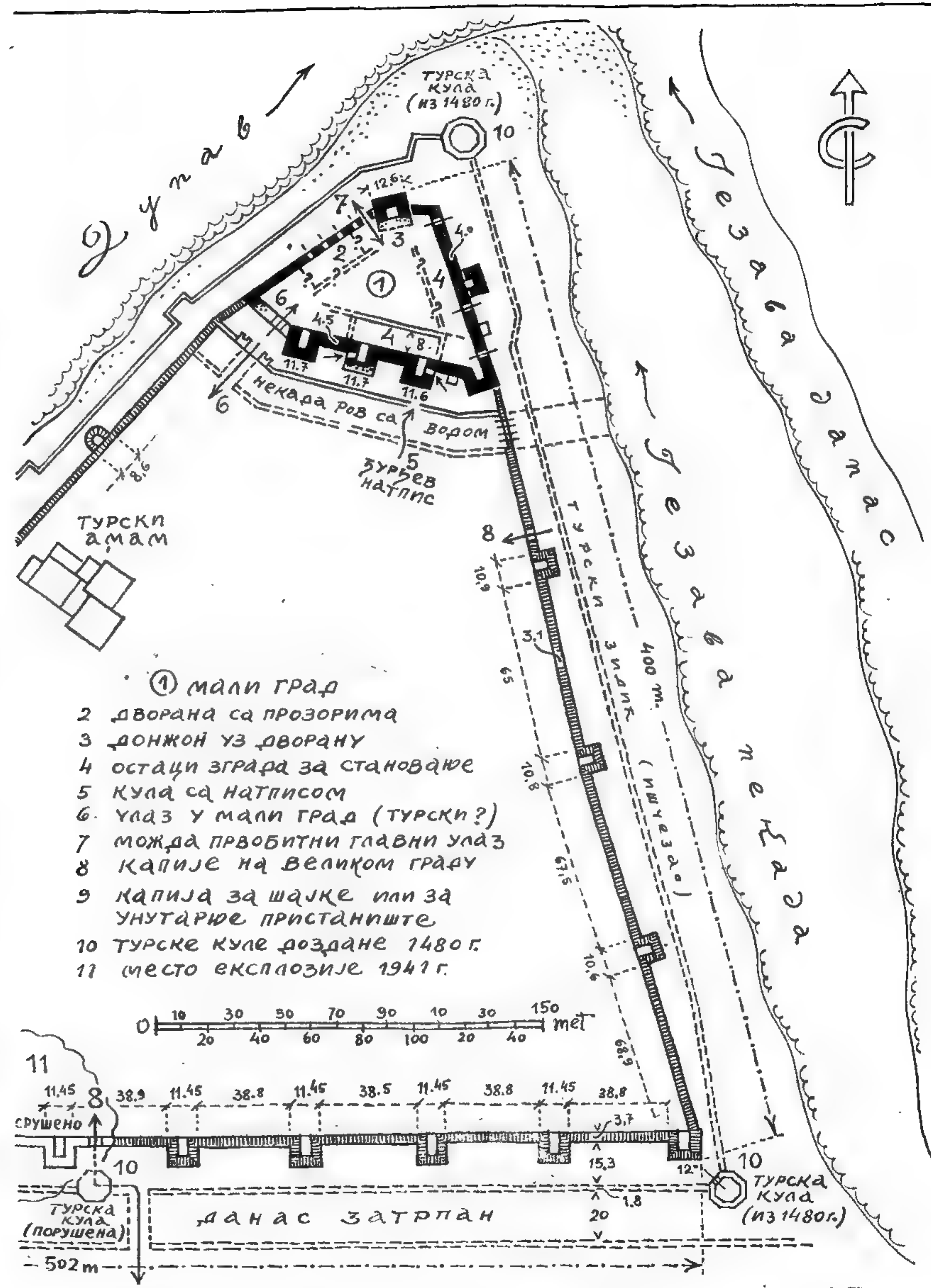

Сл. 141 — Јужно платно Смедеревскога града, снимљено око 1880 год. пре постављања железничке ставице и пре рушења у ратовима 1914—18 и 1941—1945 год. (види слику таб. XV) — фото Ђ. Станојевић

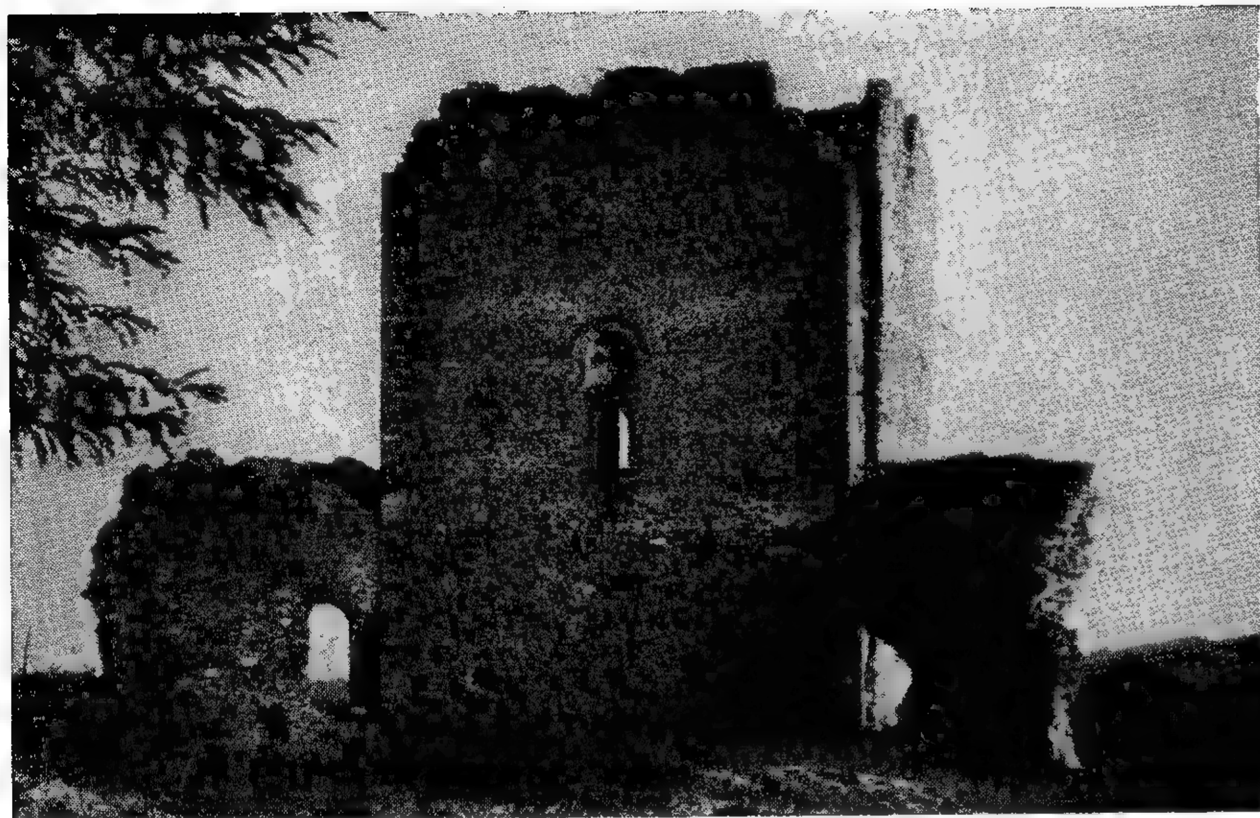
Сл. 142 (доле) — Ликови Ђурђа Бранковића и „Проклете Јерине“.

Сл. 142 — Скица основе Смедеревског града (обе стране чине целину), различито су обележени делови из три разне епохе зидања.

Сл. 144 — (горе) Изглед (остатака) града Сталаћа (лево улаз у град, горе на кули улаз постављен високо ради неприступачности) — фото В. Залевски.

РОМАН СВ., 15 км ист. од Крушевца. Кула на брду изнад манастира.

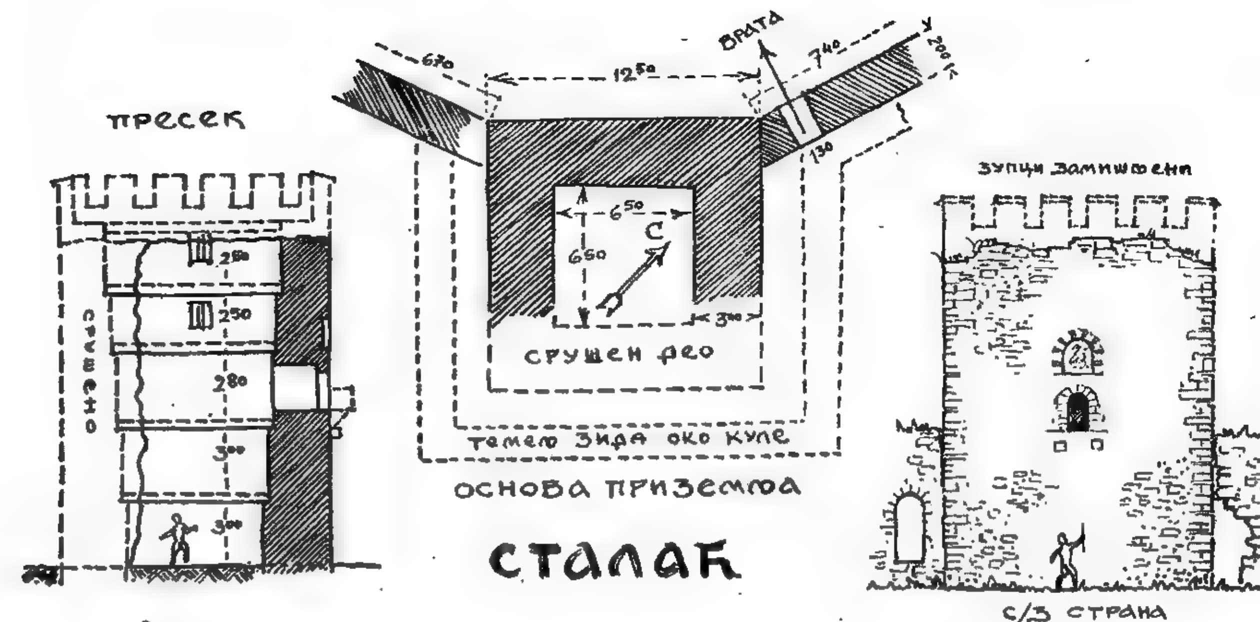
РУДНИК, 13 км сев. од Г. Милановца. Још су Римљани експлоатисали рудник, од чега и данас има већих трагова. Средњевековно рударско место, које помиње Милутин у једноме писму 1282 г. Рудник је 1302 држао Милутин, 1313 Драгутин, 1370 и 1374 Лазар. Год. 1457 у Руднику је умрла или уморена „Проклета Јерина“ жена деспота Ђурђа, чије је име легендом толико везано за зидање старих наших градова. Мишковић је снимио и објавио град квадратне основе са 4 округле куле на угловима (можда из турског времена) сл. 161.

СВРЉИГ, 15 км ј/з од Књажевца. Византиски Сврљиг је разорио Немања 1187 г. Као бугарски град се помиње 1279 а као турски 1413 г. Данашњи незнатни остаци града са једном округлом кулом (сл. 137) налазе се на високој стени и до њих се може доћи само стрмим путем кроз један просек у стени. Испод града је било подграђе (сл. 136 и 138).

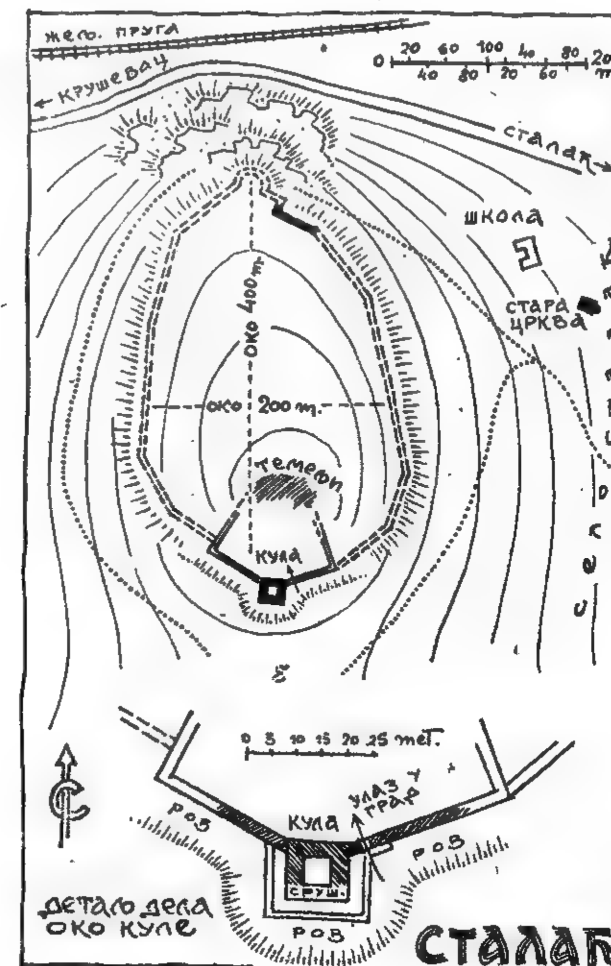
СЛАТИНА, ј/и од Крагујевца. Остаци града.

СЛОВАЦ, 18 км с/и од Ваљева. Остаци града.

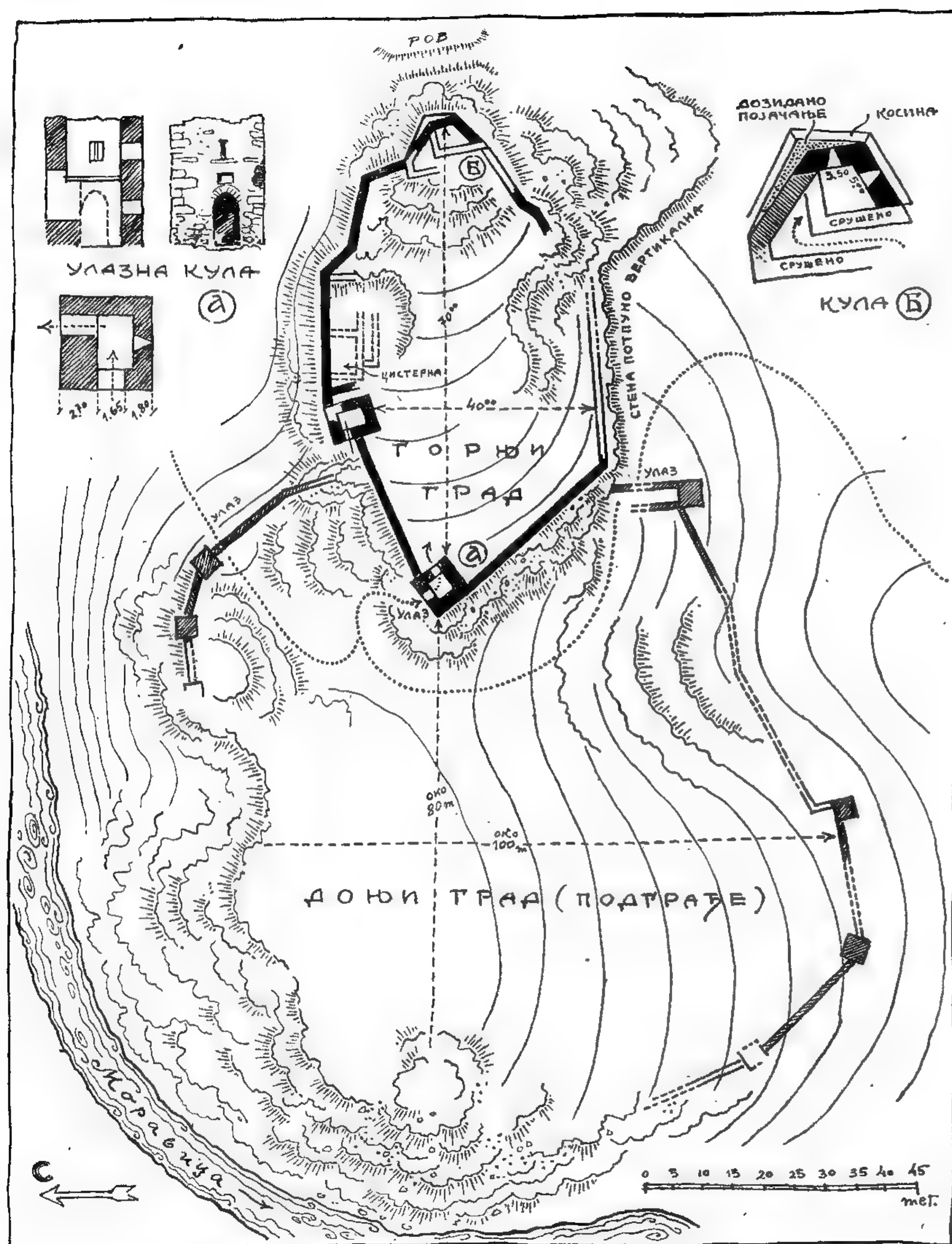

Сл. 145 — (горе) Архитектонска скица „куле Тодора од Сталаћа“.

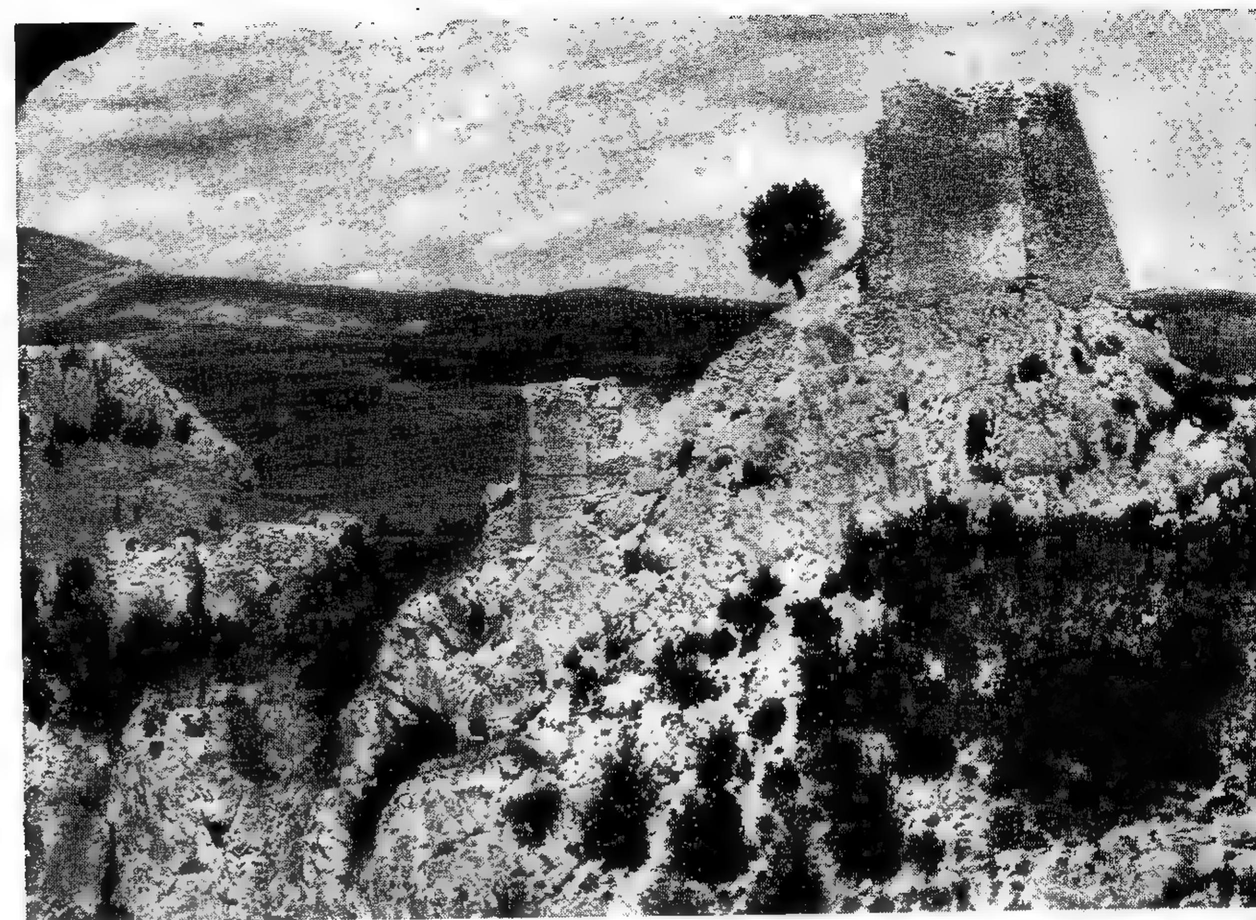

Сл. 146 — (доле) Ситуација града Сталаћа.

Сл. 147 — Скица основе града Соколца (код Сокобање), са подграђем.

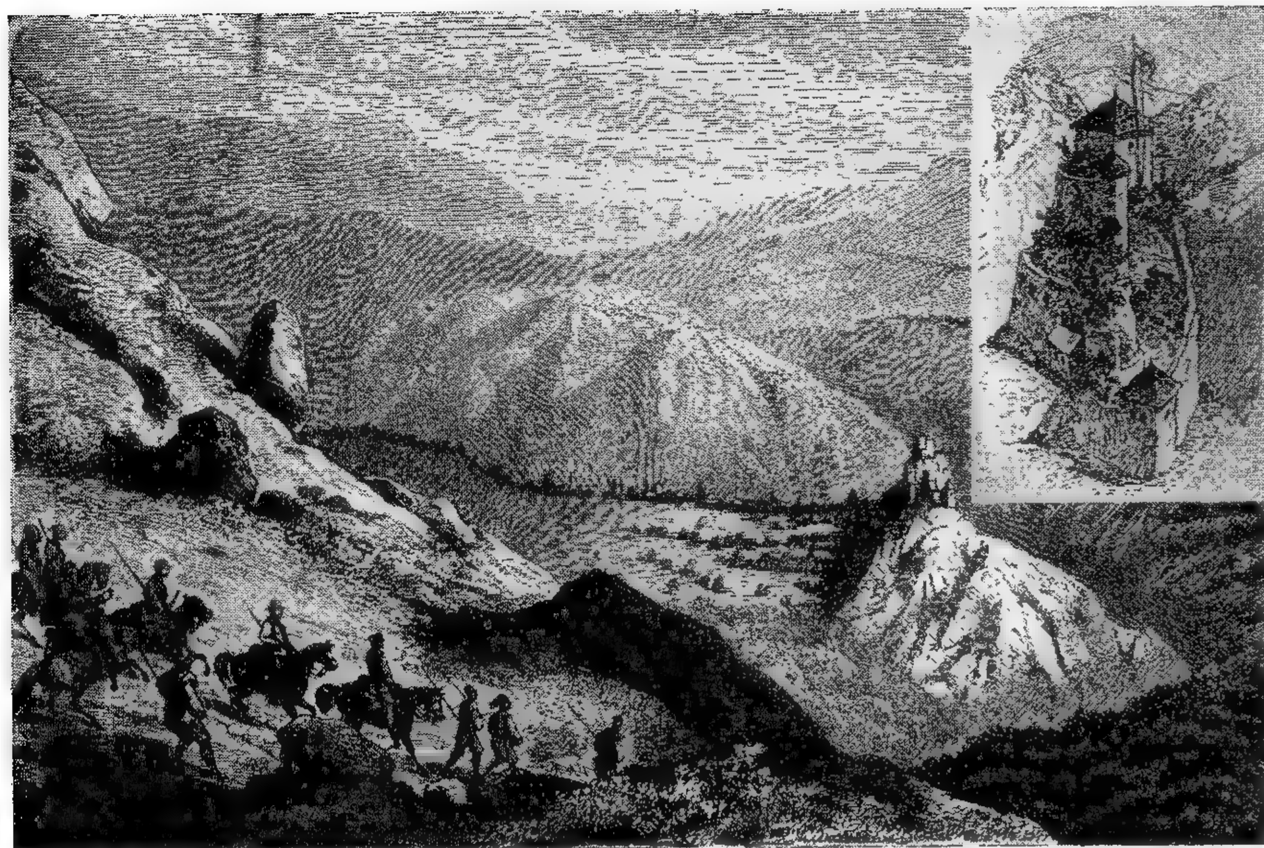

Сл. 148 — Град Соколац (или Соколница) код Сокобање (фото В. Заленски).

СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД саградио је деспот Ђурађ Бранковић 1428—30 г. Турци су град 1439 г. тукли топовима и освојили (због изгладнелости посаде) после три месеца опсаде. 1444 г. по Сегединскоме договору град је враћен Ђурђу. 1453 и 1456 г., у два маха Турци без успеха покушавају да освоје град. Смедерево је дефинитивно пало у турске руке 1459 г., што је уједно и крај средњевековне српске државе; после тога су Смедеревски град нападали још потомци Ђурђеви у угарској служби (Змај-деспот Вук, 1474—6 г.).

Смедеревски град је тзв. „водени град“: у равници је, опкољен је Дунавом, Језавом и ровом између ових, а то је одредило и облик основе. Град је великих димензија, једна од највећих средњевековних тврђава уопште (једна страна 550 м).

Прво је био изграђен тзв. „Мали град“ (1428—30 г.) као засебна тврђава са ровом испред ње, затим је додан остали део — „Велики град“. У „Маломе граду“ је био двор Ђурђев. Уз с/з градско платно била је дворана са великим прозорима према Дунаву (сл. 56—57, таб. X и XI). Уз њу је

Сл. 149 — Град Соко са подграђем, у Подрињу. Цртеж Ф. Каница из 1860 г.

била главна кула-донжон града, засведена у приземљу калотом кубета (сл. 24 и 140). „Мали град“ је имао шест кула. На једној од њих, са лицем ка „Великом граду“, израђен је узиданим опекама познати натпис о зидању града (сл. 78—80 и таб. XIV).

Остали део града има још деветнаест кула. На њему се данас виде пет улаза, два према вароши, један према Језави и два према Дунаву, од којих је један, 5 м широк, вероватно служио као пристаниште за шајке, или као „арсенал“ за њихово извлачење на суво ради оправке. Нису сви ови улази првобитни.

Не само на овим капијама, већ и на самим кулама има украса од узиданих опека (сл. 71, 73 и таб. XII). То су карактеристике византиског начина зидања, а Смедеревски град је у многоме зидан по угледу на византиска утврђења. Куле града су веома јаке и високе (многе су у основи широке преко 11 м, високе су преко 20 м, док им дебљина зида достиже и до 4,5 м). Турци су 1480 г. додали три топовске куле, споља испред углова, и тако појачали цео град (сл. 54 и 143).

Смедеревски град је био један од наших најбоље очуваних средњевековних градова, међутим, он је данас у врло лошем стању. Завод за заштиту споменика културе извео је 1949 г. неке најпотребније радове и конзервирао је натпис на „Деспотовој“ кули (таб. XIII). — Литература: П. Поповић, „Споменица Смедеревског града“, Београд, 1931 г.

Сл. 150 — Град Соко, данас (фото Ђ. Бошковић).

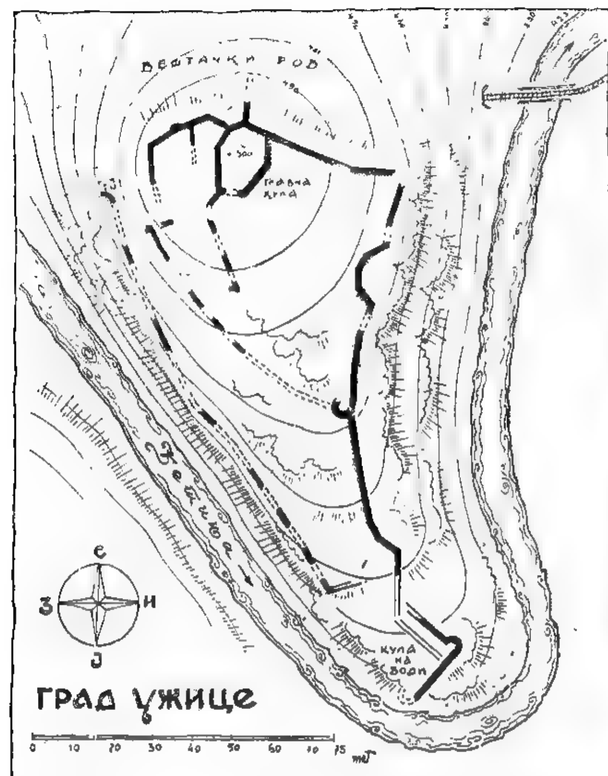

Сл. 151 — Трајанов град на Церу.

СОКОЛАЦ (Соколник, Соколница), 2 км од Сокобање. Спомиње се 1413 г. кад су га држали Турци.

Град је саграђен у једном завијутку Моравице, на стени која се с једне стране надноси чак и преко вертикале (таб. XXVIII). Град има два дела: на највишој тачки је ужа тврђава а испод ове, на платоу, доњи пространији део (сл. 147). У вишу тврђаву улазило се кроз кулу а на другом крају, према брду, израђен је уместо куле висок штитни зид (са отворима за топове) — сл. 148. У томе ужем делу града налази се још очувана цистерна за воду усечена у стени, каменом засведена, а у четири угла виде се керамичке цеви за довод кишнице (сл. 32). Град је прилично добро очуван.

СОКО, 12 км ј/и од Крупња. Можда је то онај град Соко који је добио деспот Стефан од мађарског краља Сигисмунда 1402 г. Иначе, град се помиње само у време Турака, који су ду-

Сл. 152 — Град Ужице (снимак ИНО-а Титово Ужице).

Сл. 153 — Град Ужице, цртеж Ф. Каница из 1860 г.

го у њему држали своју посаду. Град је имао и веће подграђе (сл. 149). Данас једва да има још остатака од зидова зараслих у вегетацију (сл. 150).

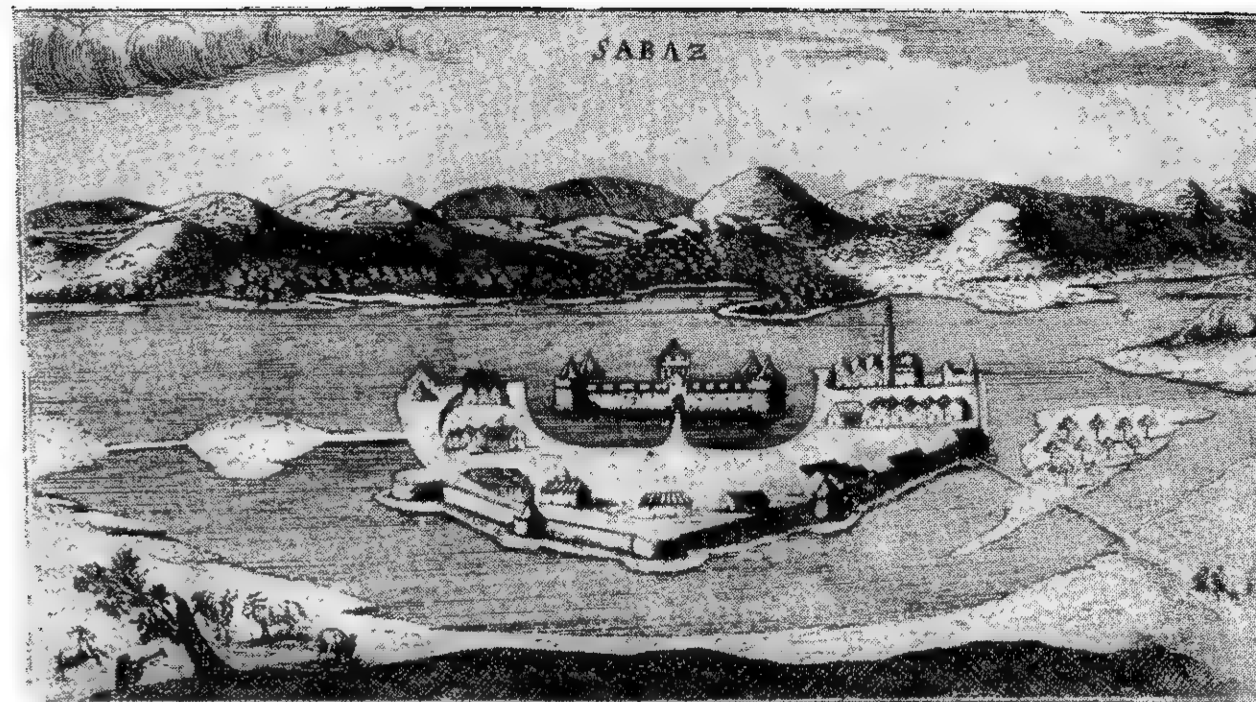
СОЛОТУША, 10 км ј. од Бајине Баште. Зидине правоугаоне основе са остацима одељења за становање.

СРЕБРНИЦА, на зап. страни Рудника, седиште војводе Николе Зојића 1398 г. а и раније. Ишчезла.

СТАЛАЋ, на саставу Јуж. и Зап. Мораве, у средњевековној жупи „Загрлат“. Град се помиње у време Лазарево, кад је под њим био панађур, што значи да је имао и подграђе. Константин „Филозоф“ бележи да је град 1413 г. противу Турака султана Мусе бранио легендарном храброшћу („јелико кто от древних доблјествовав“) неки властелин деспота Стефана, док није заједно са својим људима у њему изгорео (по народној песми то би био војвода Пријезда, док предање везује град и за некога „Тодора од Сталаћа“).

Град је на пространоме платоу, опасаном зидом (који је скоро већ ишчезао) — сл. 146. Сачувала се само главна кула, која је бранила прилаз са најлакше приступачне стране. Кула је типичан донжон, са улазом тек на горњем спрату (сл. 144). Отвор овога улаза је донекле и декоративно о-

Сл. 154 — Стари мађарски бакрорез са изгледом града Шапца (српскога „Заслона“).

брађен, што је иначе ретко код нас (сл. 70 и 144).

СТРАЖА (ГРАДАЦ), 5 км ист. од Д. Милановца. Остаци града.

СТРАЖА, 6 км зап. од Качаника. Остаци града.

СУБЈЕЛ, 5 км ист. од Косјерића. Незнатни остаци.

СУГУБИНА, 15 км запад. од Светозарева.

СУТЕСКА, код Светозарева (село Грабовци). Остаци града.

ТАТОМИРОВ ГРАД, ј/з од Сокобање. Остаци града.

ТЕМАЦ, сев. од Пирота. Помиње се као бугарски град 1409 год. Остаци града.

ТОЛИСАВАЦ, код Крупња. Остаци града.

ТРАЈАНОВ ГРАД, на Церу. Остаци града (сл. 151).

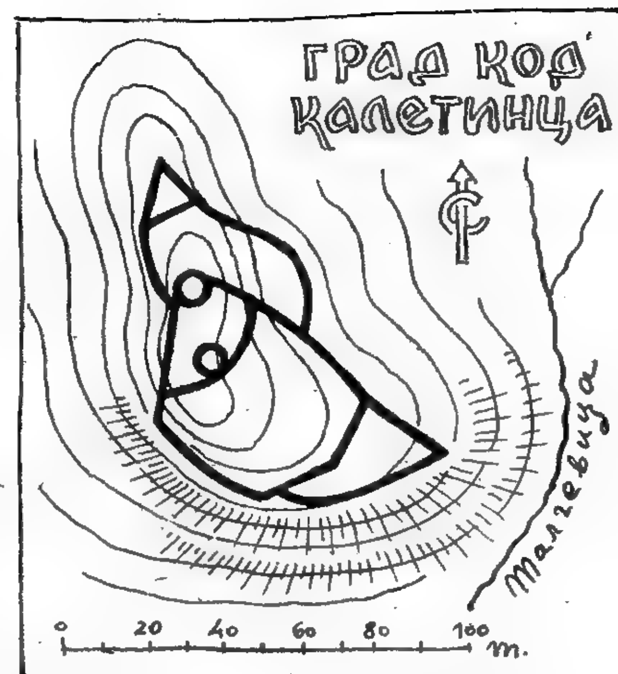
ТРЕСКА, код Рудника. Остаци града.

ТРЕШЊИЦА (Доња), 12 км ист. од Љубовије. Остаци на врху „Мали град“.

УЖИЧКИ ГРАД, западно од Титовог Ужица. Помиње се кад су 1374 г. кнез Лазар и Твртко, уз помоћ 1000 коњаника мађарског краља Лајоша, победили у њему Николу Алтомановића, ухватили га и ослепили (стари текст каже: „разби кнез Лазар Николу жупана од Ужица и ослепи га“). Турци су град узели 1455 г.

Природан одбранбени положај града је погодан: висока стена коју са три стране обилази Ђетиња, једино северна страна је приступачна и ту је

Сл. 155 и 156 — Градови код Драшкове Кутине и код Калетинца-Малчевице (оба ј/и од Ниша).

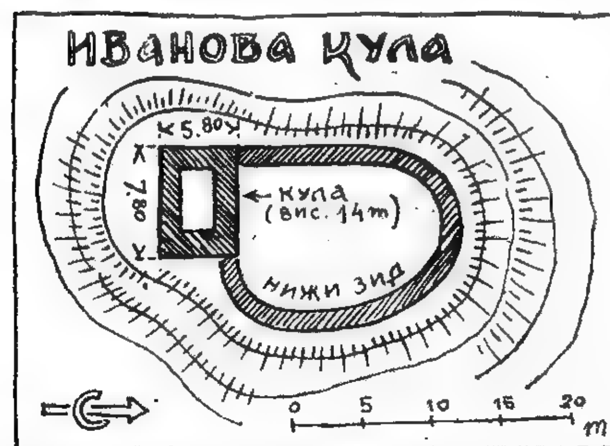
израђен велики полигоналан донжон и око њега горњи, ужи део града. Да би пак посади била осигурана вода, саграђен је и доњи део града, низа стену до изнад саме речице.

Град је данас највећим делом у рушевинама (сл. 152, 153 и таб. XIX).

ХЕРЧЕГЕ, југ. од Ивањице.

ЧЕСТИН, 15 км ј/з од Крагујевца. Српски град који су 1389 г. заузимали Мађари. Данас скоро ишчезао.

ШАБАЧКИ ГРАД (средњевековни српски „ЗАСЛОН“, док Турци помињу

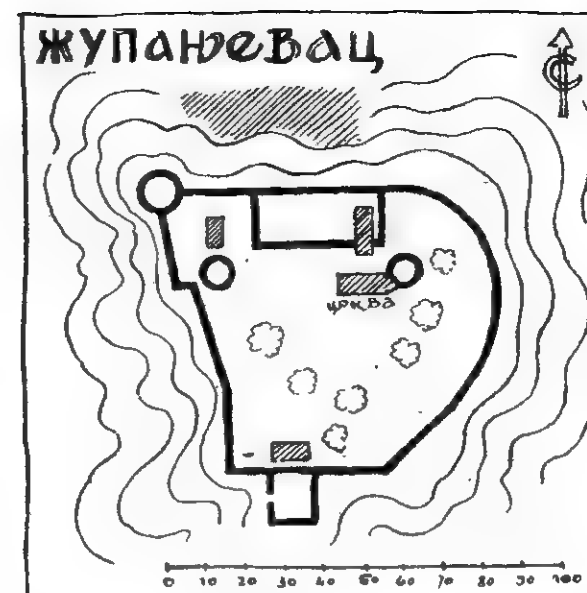

Сл. 157 — Скица основе градића „Иванова кула“, јужно од Куршумлије.

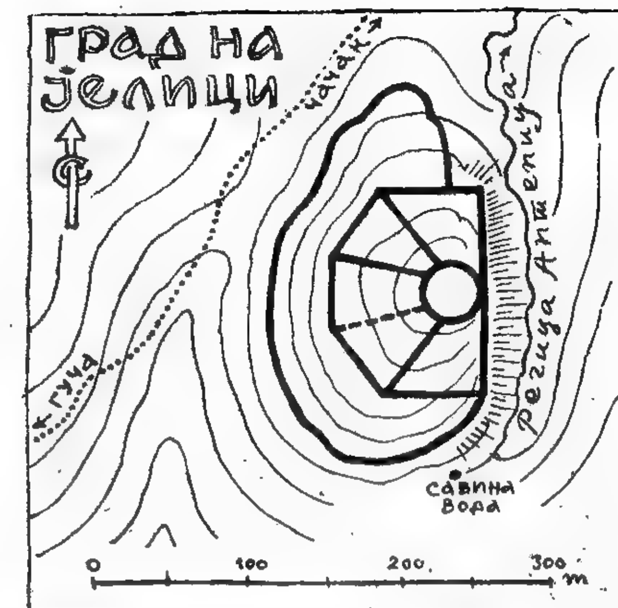

Сл. 159 — Скица остатака тзв. „Милошеве куле“, јужно од Доњег Милановца.

НЕКЕ КАНИЦОВЕ СКИЦЕ ГРАДОВА У СРБИЈИ

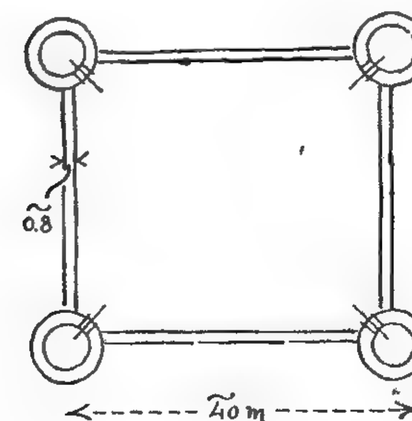

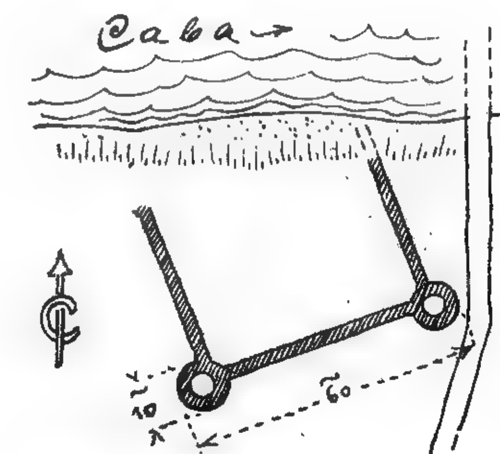

Сл. 159 и 160 — Скице основа града Жупањевца (јужно од Крагујевца) и„ Градине“ на планини Јелици (Обе по ф. Каницу).

такође и град „САВУ“ на истоме месту). Садашњи град подигао је Исабег Исаковић 1471 г. и назвао га „Бигирделен“ („пробијач слабине — бока“). Мађари га узимају 1476 г. (посаду је затим чинило 100 Срба Шајкаша). Турци су град поново узели 1521 г.; појачали су га и широким ровом спровели око њега Саву (сл. 154 и 162).

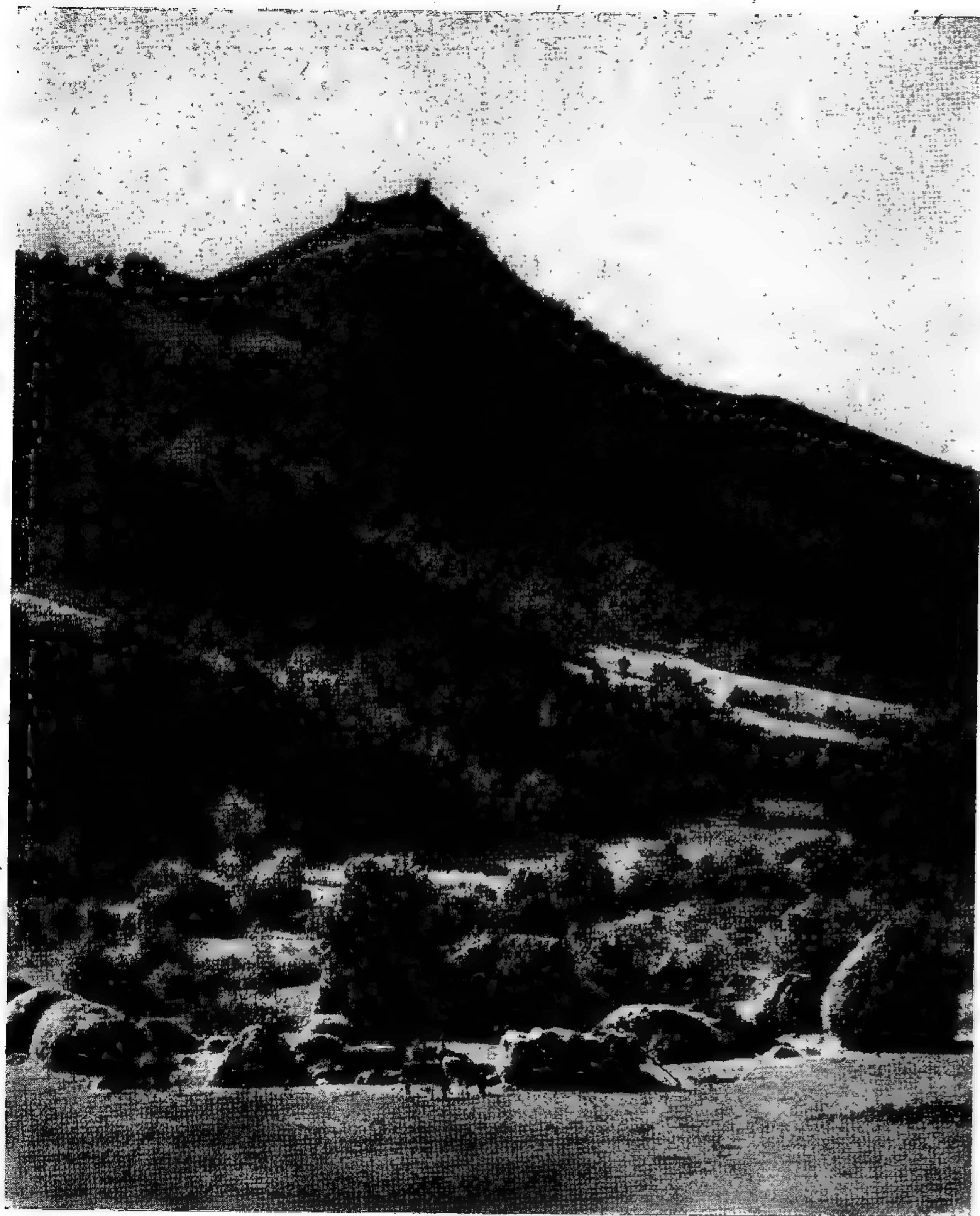
Град је имао основу четвороугаоног облика и округле куле на угловима. Данас је упола ишчезао. Држе се још две округле куле, остале две однела је Сава.

Сл. 161 — Скица основе града на Руднику (по Мишковићу).

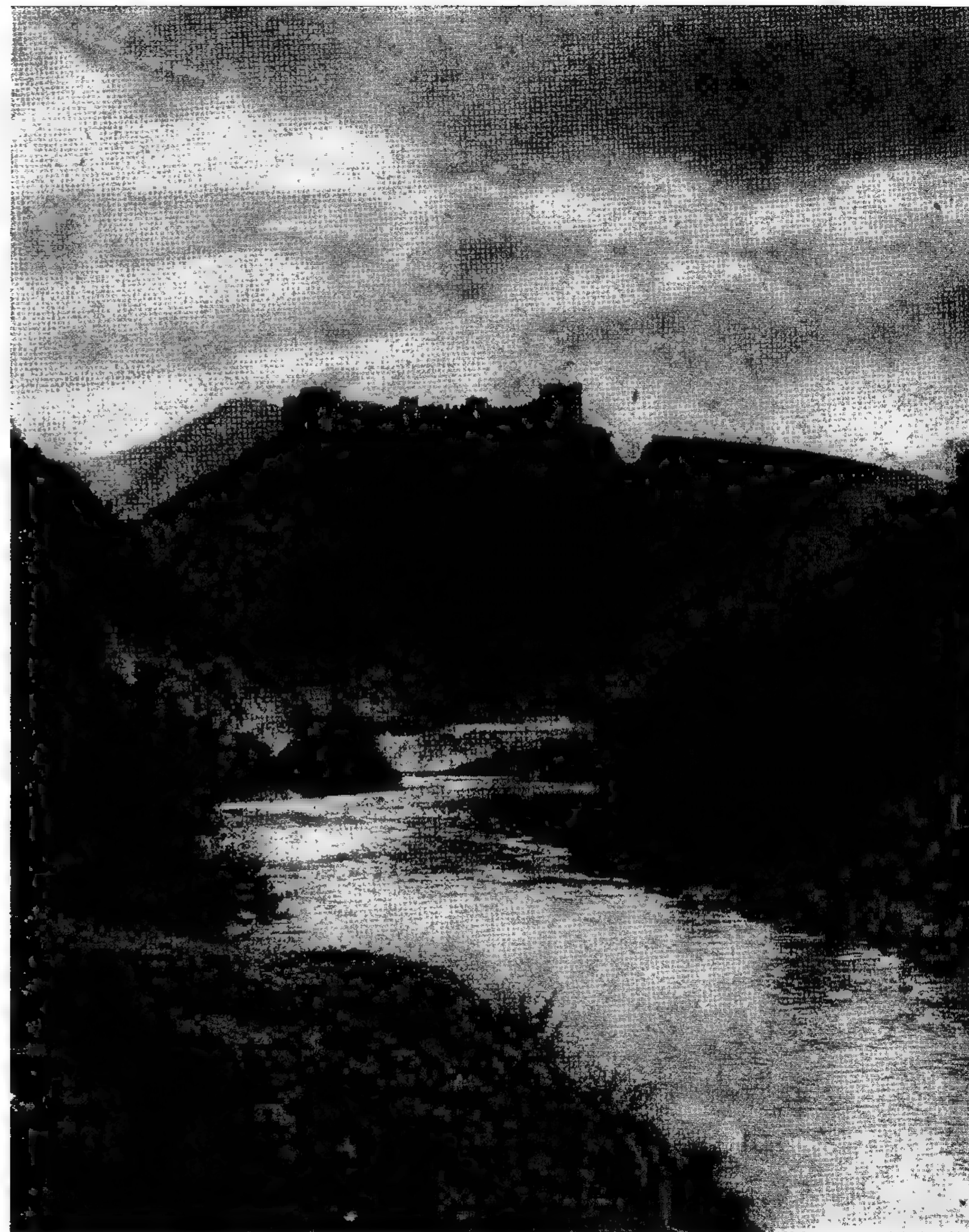

Сл. 162 — Скица данашњих остатака града Шапца, чију је једну целу страну већ однела Сава.

Таб. XVI **ГРАД КОЗНИК** (фото В. Заленски)

Типичан жупски град, изнад плодне долине Расине. Град је везан за име великог челника Радича Поступовића (из почетка XV века).

Таб. XVII (Фото Б. Бугарчић)

ГРАД МАГЛИЧ

Изнад реке Ибра, господари главним путем кроз клисуру. У XIV веку припадао је архиепископу Данилу II.

Таб. XVIII „ДЕСПОТОВА КУЛА“ У РЕСАВИ. (Фото Уметн. музеј)
Главна кула града Ресаве. Горе су одбранбени балкони, „машикуле“, из којих се може тући нападач који допре већ и под саму кулу.

* * *

Б) СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ У ВОЈВОДИНИ

(О средњевековним градовима у Војводини види опширније литературу: Ђ. Бошковић—Р. Шмит, „Војводина“ I, 1939 г. Овде су дати само најистакнутији споменици.)

БАЧ, 20 км ист. од Вуковара. Мађарски град из XIV века. Пример за град у равници опкољен водом. Полигон са пет кула. У рушевинама је (сл. 20).

БЕЧЕЈ, мађарски град, који је припадао и деспотима Стефану и Ђурђу. Град „воденога“ типа на Тиси. Данас до темеља у рушевинама.

БЕРКАСОВО, („ДЕСПОТОВАЦ“), град који је држао последњи српски деспот Јован 1486 г. Турци су Б. заузели 1526 г. Данас се познаје само место.

ВРДНИК, 15 км јуж. од Новог Сада. Мађарски град REDNAK или REDNUK, помиње се први пут 1315 г. Од града су остали само кула-донжон, остаци још једне мање куле и нешто зида (сл. 163

ВРШАЧКА КУЛА, више Вршца. Град из XV века од кога је остала само кула-донжон (сл. 169).

ЗЕМУНСКИ ГРАД. Првобитно мађарски град из времена борбе са Византинцима (око 1124 г., 1154 г. и 1163 г.). У XV веку припада деспотима

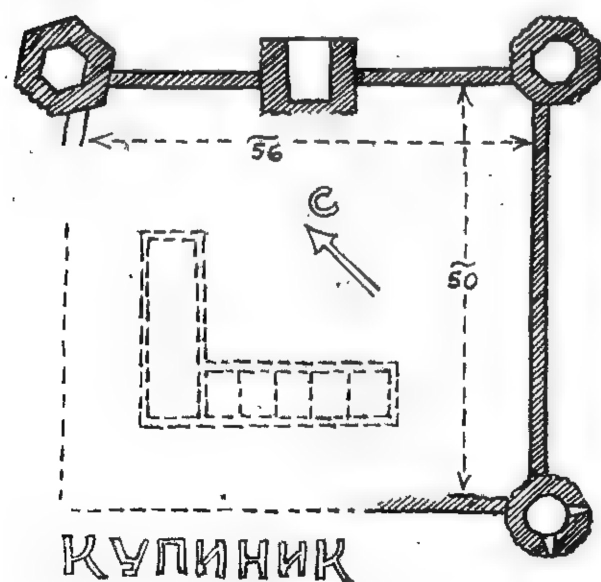

Сл. 163 — Врдничка кула на Фрушкој Гори. Сл. 164— Остаци града Сланкамена на Дунаву (припадао деспотима Стефану и Ђурђу). Оба фото Ђ. Бошковић.

Сл. 165 — Остаци града Купиника крај Саве (фото В. Заленски). Сл. 166 (доле) — основа града (по Ђ. Бошковићу).

прво Стефану (1411) затим Ђурђу (1441). Турци су га први пут разорили 1397 г. 1521 г. Земун је од Турака бранио Марко Скоблић све док са посадом није био исечен. Земунска тврђава је имала четвороугаону основу са округлим кулама на угловима (све озидано опеком) — сл. 170.

ИЛОК, 40 км зап. од Новог Сада. Већи мађарски град из XV века, који су држали и последњи српски деспоти (Јован 1496 г.).

КУПИНИК („КУПИНИЈ“), код данашњег Купинова 13 км с/з од Обреновца. Мађарски град KELPEN из 1388. Краљ Сигисмунд га је дао вел. челнику Радичу Поступовићу. Затим град држе деспот Стефан (1411), Ђурађ (где га је 1455 г. заробио Мађар Силађи) и Змај-огњени Вук. Ту је 1521 г. становала деспотица Јелена. Тада су Турци град разорили.

Данас су остале зидине града правоугаоне основе са полигоналним кулама на угловима, све од опеке (сл. 165 и 166).

МОРОВИЋ, на Босуту код ушћа Дрине у Саву. Мађарски град из 1154 г. који је био својина и деспота Ђурђа. Незнатни остаци.

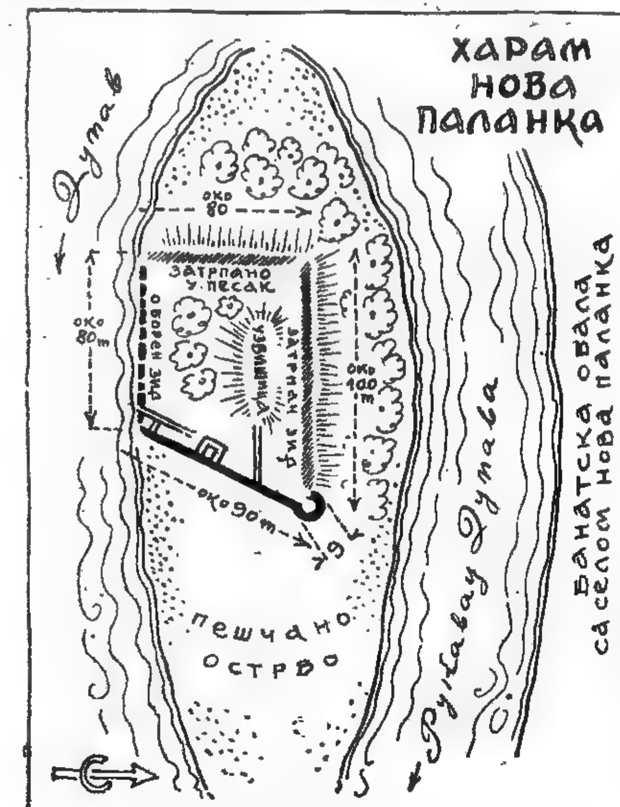
ПЕТРОВАРАДИН. Град католичког манастира, који су потпуно преправили Аустријанци 1690 г.

СЛАНКАМЕН. Мађарски град који су 1425 г. Мађари дали деспоту Стефану, а који су држали и потоњи деспоти. 1521 г. су Турци узели Сланкамен. Од града су данас остале само рушевине зидова и једне куле (сл. 166).

ТИТЕЛ, град можда из XIII века, који је био својина и деспота Ђурђа. Данас у рушевинама.

Сл. 167 и 168 — Остаци града Харама на Дунаву (фото А. Д.). и ситуациони план града.

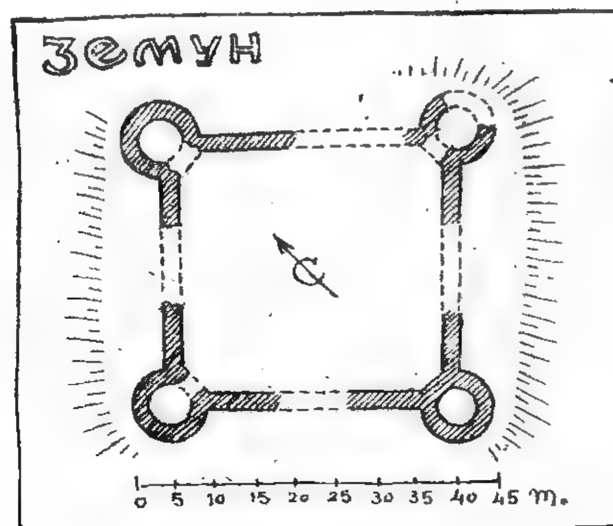

Сл. 169 — Вршачка кула (донжон са улазом на спрату).

ХАРАМ (мађарски UJ-PALANKA, турски ЈЕНИ ХАРАМ), 10 км ј/з од Беле Цркве. Мађарски град саграђен на пешчаној ади на Дунаву. Четвороугаоно утврђење са округлим кулама на угловима, које је до половине однео Дунав (сл. 167 и 168).

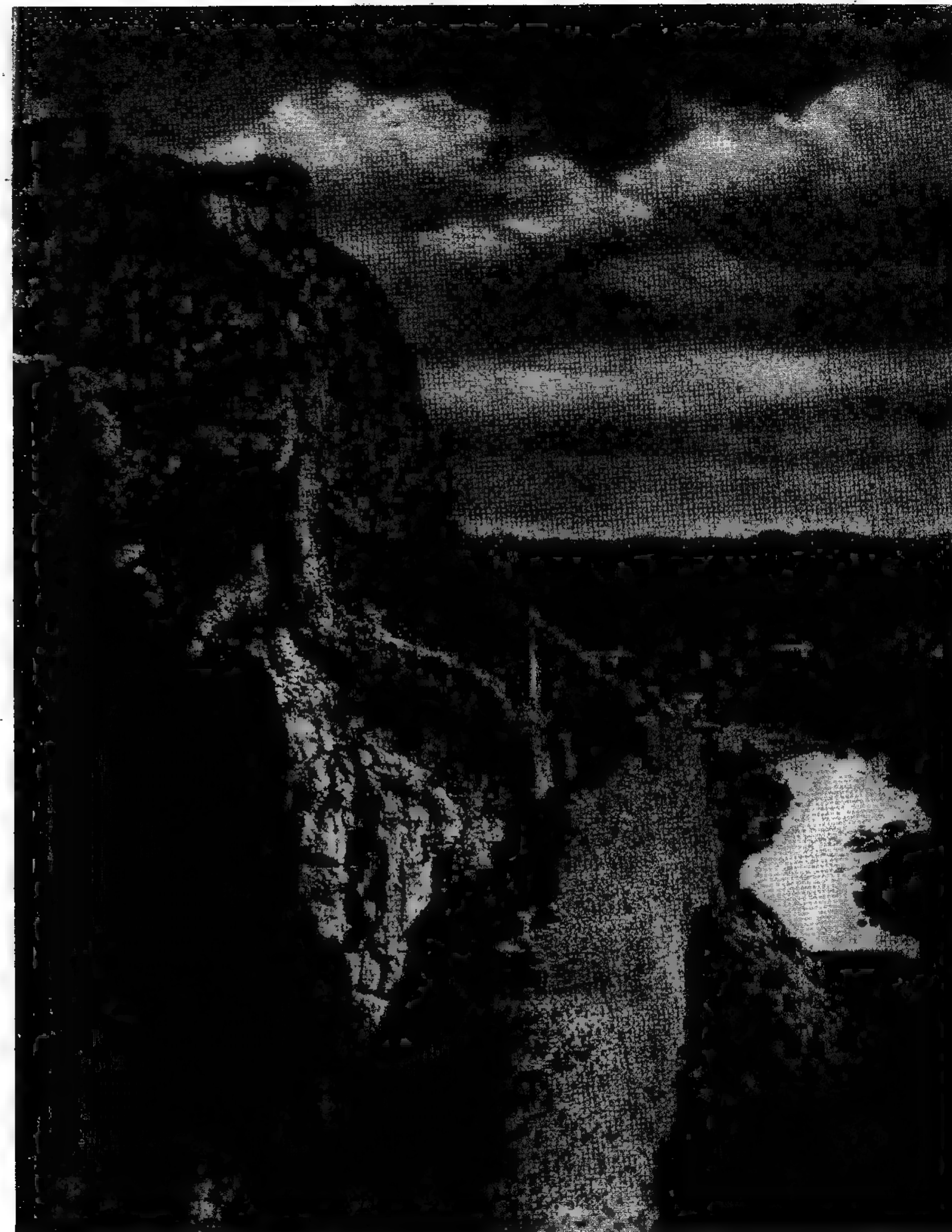
ШАРЕНГРАД, 25 км ј/и од Вуковара. Град из XIV века. Сачувана само још једна кула, и део зида, у рушевинама.

Сл. 170 — Основа града Земуна

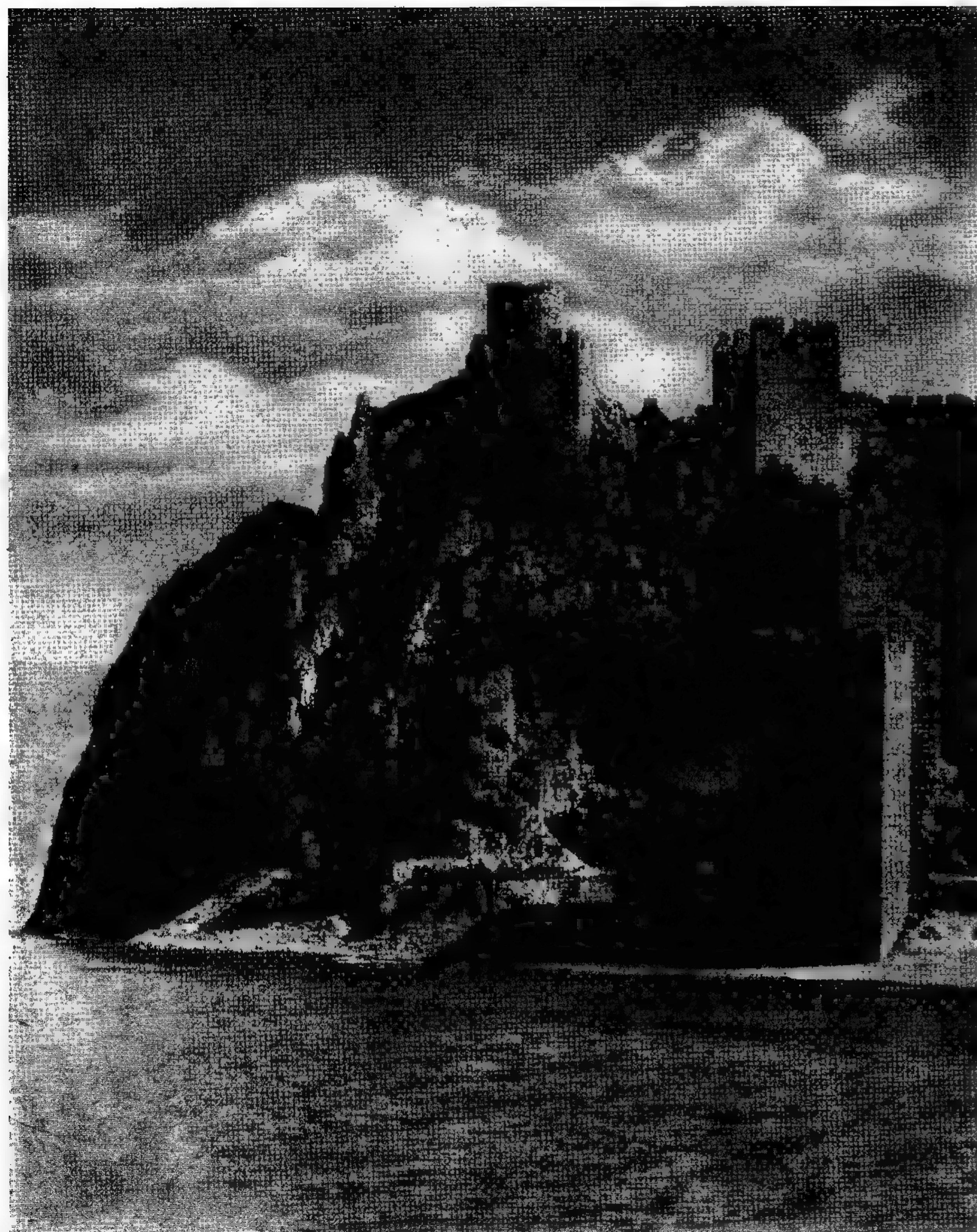
(по снимку Ђ. Бошковића).

Таб. XIX УЖИЧКИ ГРАД (Фото Ђ. Станојевић)

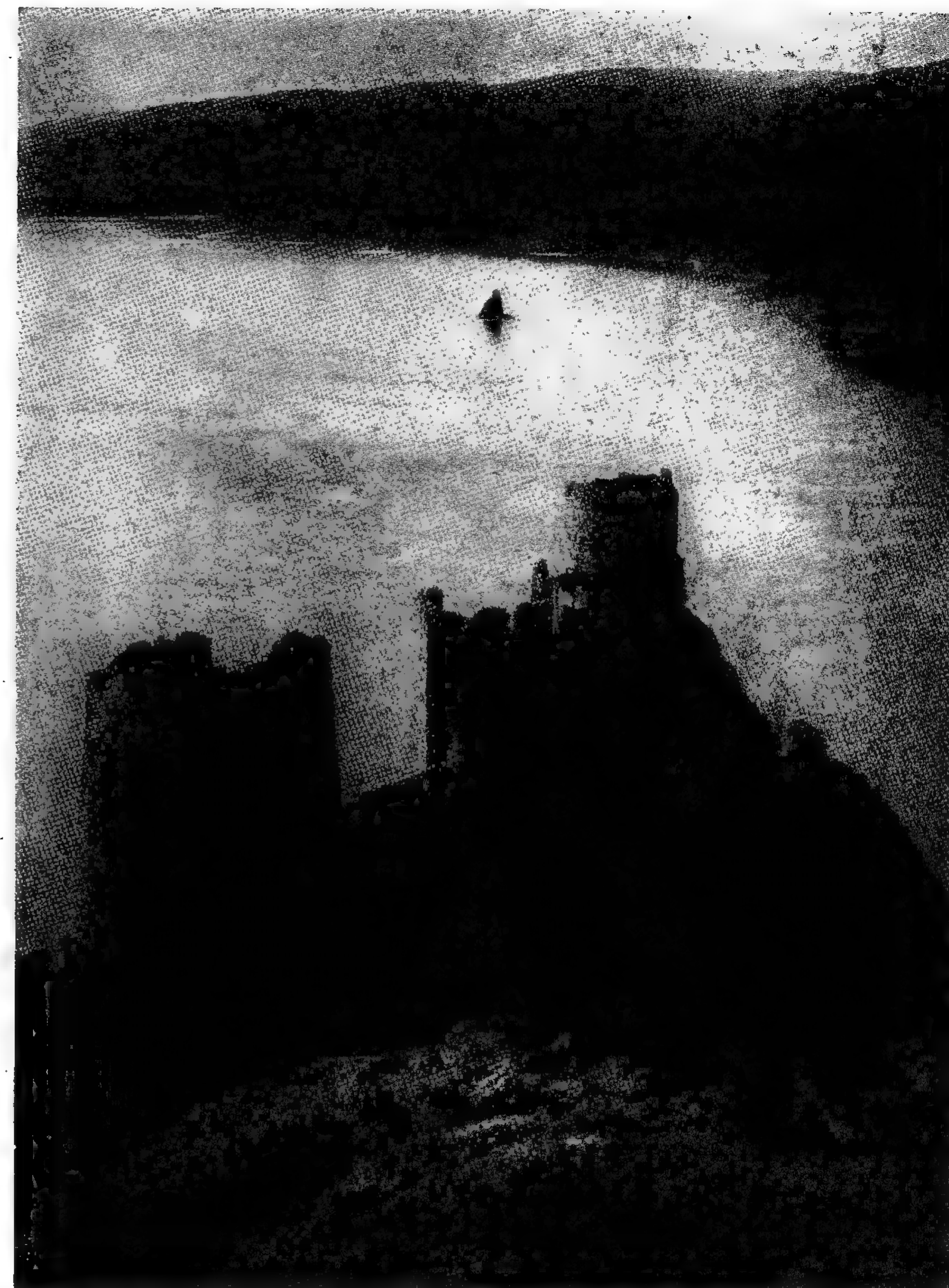
Град Николе Алтомановића, затим кнеза Лазара у XIV веку. Данашња варош Титово Ужице постала је доцније од подграђа старога града.

Таб. XX — ГОЛУБАЦ — (Фото В. Заленски)

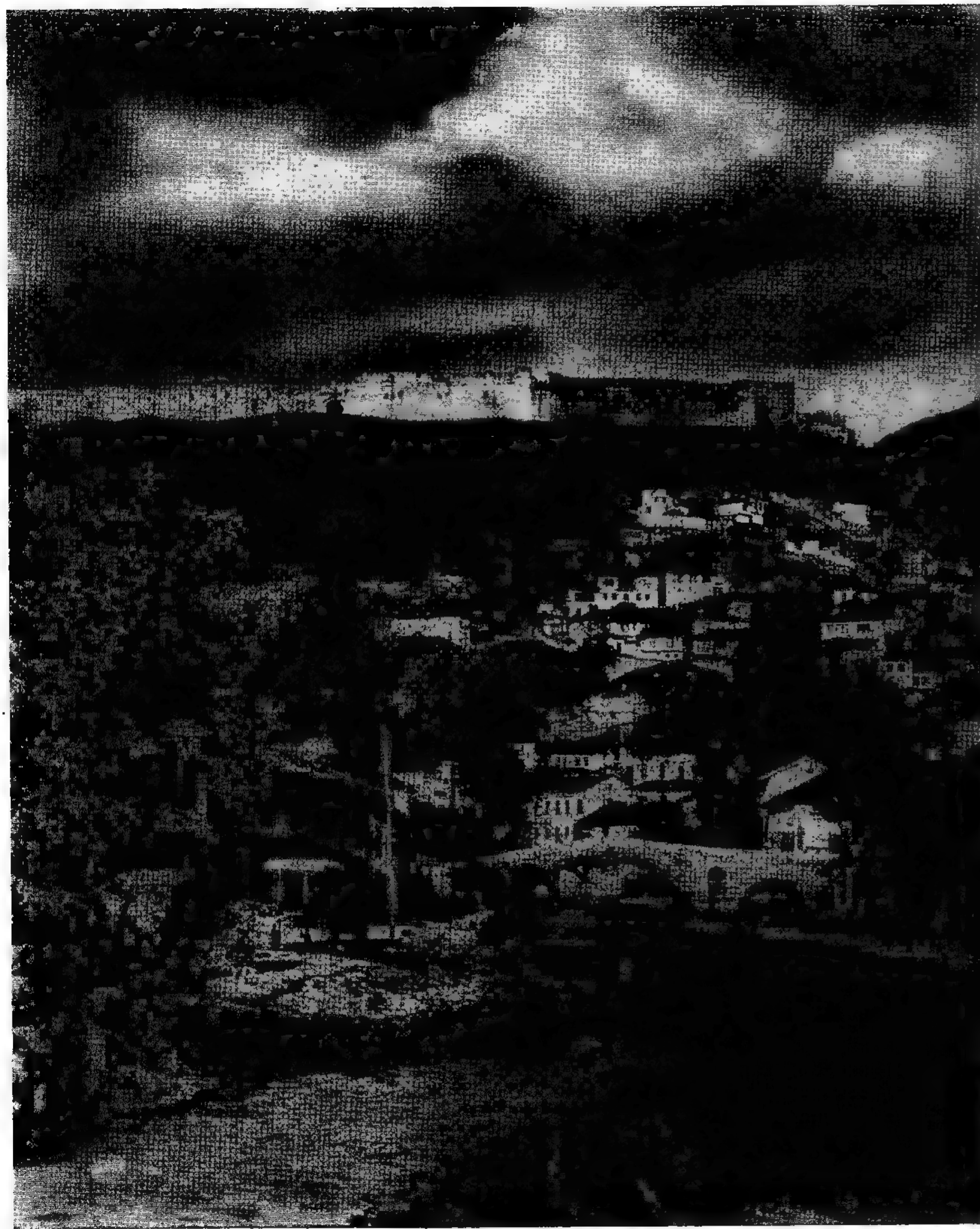
Град је саграђен на високој стени изнад Дунава. Био је добро очуван до 1930 год. када је оштећен провођењем друма кроз куле и зидове.

Таб.XXI — ГОЛУБАЦ — (Фото В. Заленски)

Поглед на Дунав и стену Бабакај, на месту одакле је град господарио прелазом реке и улазом у Ђердапску клисуру. Град је припадао деспоту Стефану у XV веку.

Таб. XX — ПРИЗРЕНСКИ ГРАД (Фото В. Заленски)

Стари град, више подграђа и трга у Призрену, где је била једна од престоница Душанове државе у XIV веку.

* * *

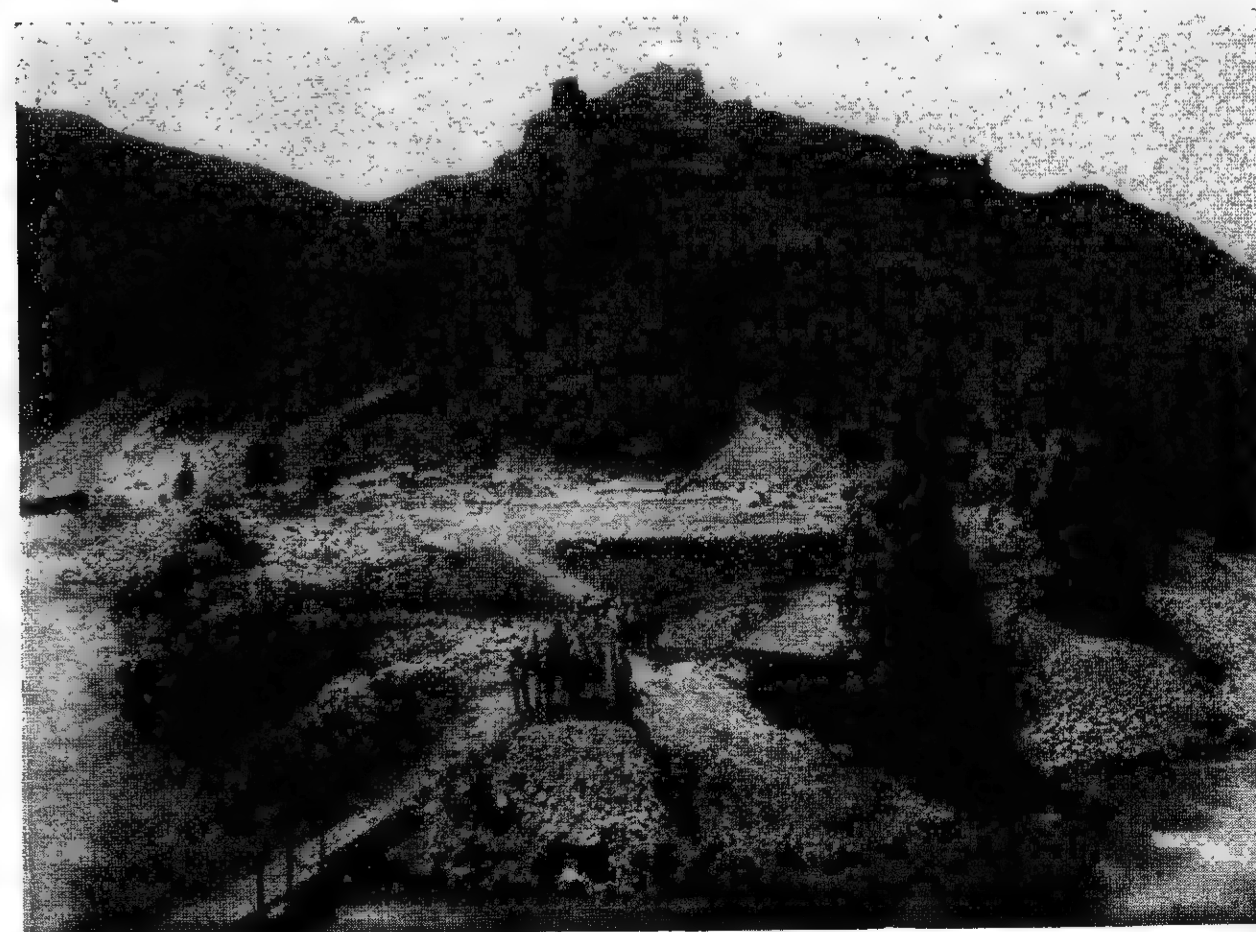
В) СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА КОСОВУ И У МЕТОХИЈИ

БОРАЧ, 25 км зап. од Приштине. Град севастократора Бранка, оца Вука Бранковића (из времена око 1336—7 г.).

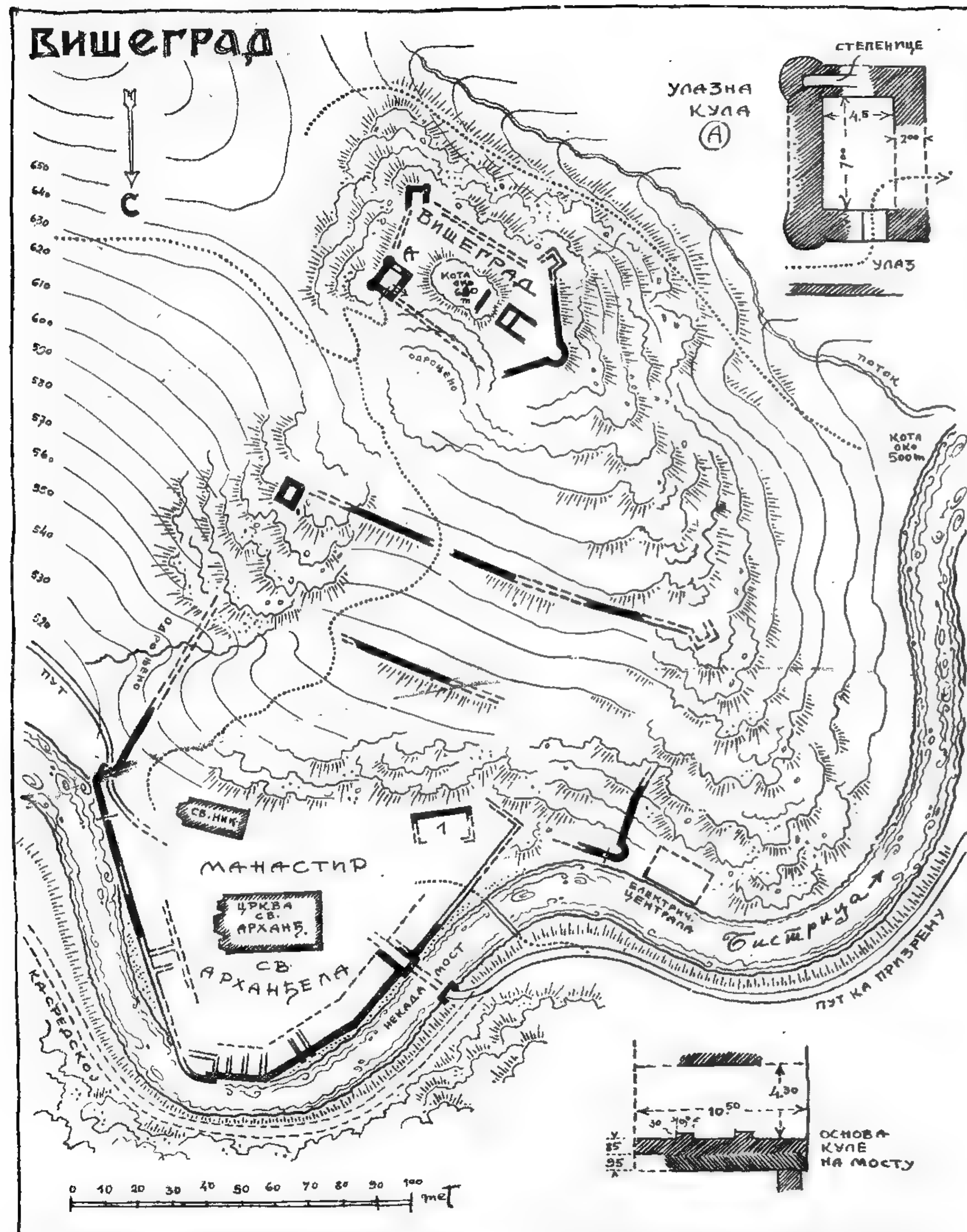
ВИШЕГРАД, 3 км од Призрена. Утврђен манастир Св. Арханђела (који је саградио Душан 1348—1352 г.).

Део града изнад манастира је можда постојао и у раније време као византиска тврђавица, јер је забележено да је још Милутин поклонио епископу призренском „горњи град Вишеград“, а да је Душан тај град предао манастиру Св. Арханђела. Утврђени манастир се помиње 1372 г. кад су се у њега склањали дубровачки трговци бежећи из Призрена пред Николом Алтомановићем. Забележено је да су манастирске цркве биле у рушевинама већ у другој четвртини XV века, па вероватно и њихов град. Турци су овај крај узели 1455 г.

Манастирски град се састоји из два дела: „Горњи град“, „Вишеград“ или

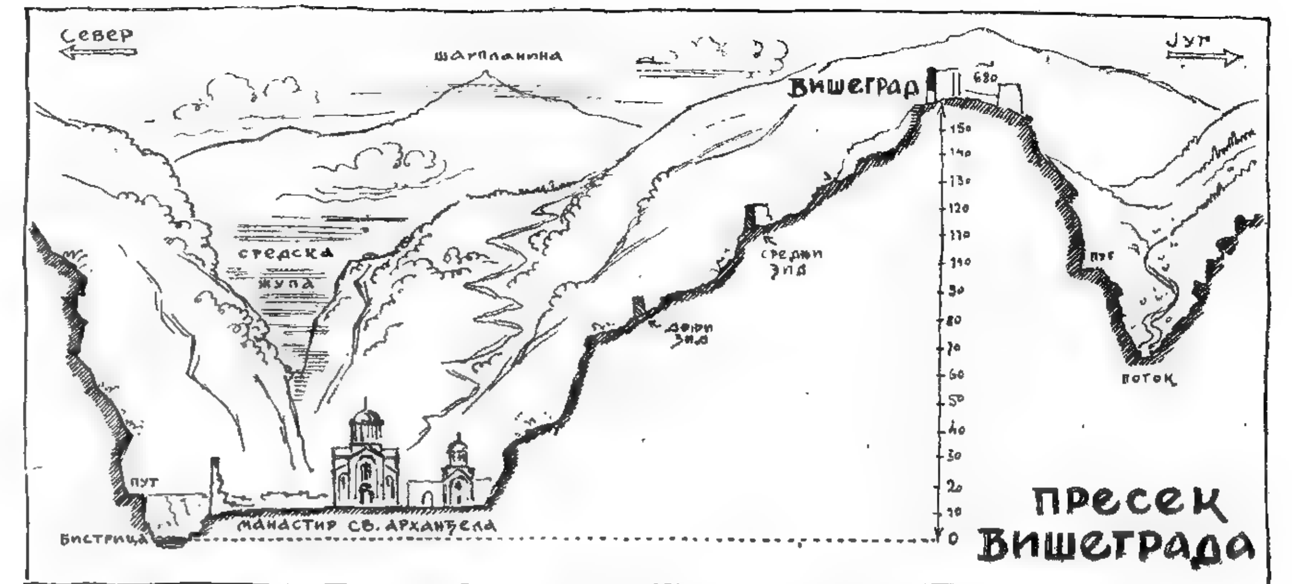

Сл. 171 — На брду остаци града Вишеграда, код Призрена. Под градом су рушевине утврђеног Душановог манастира Св. Арханђела (фото В. Заленски).

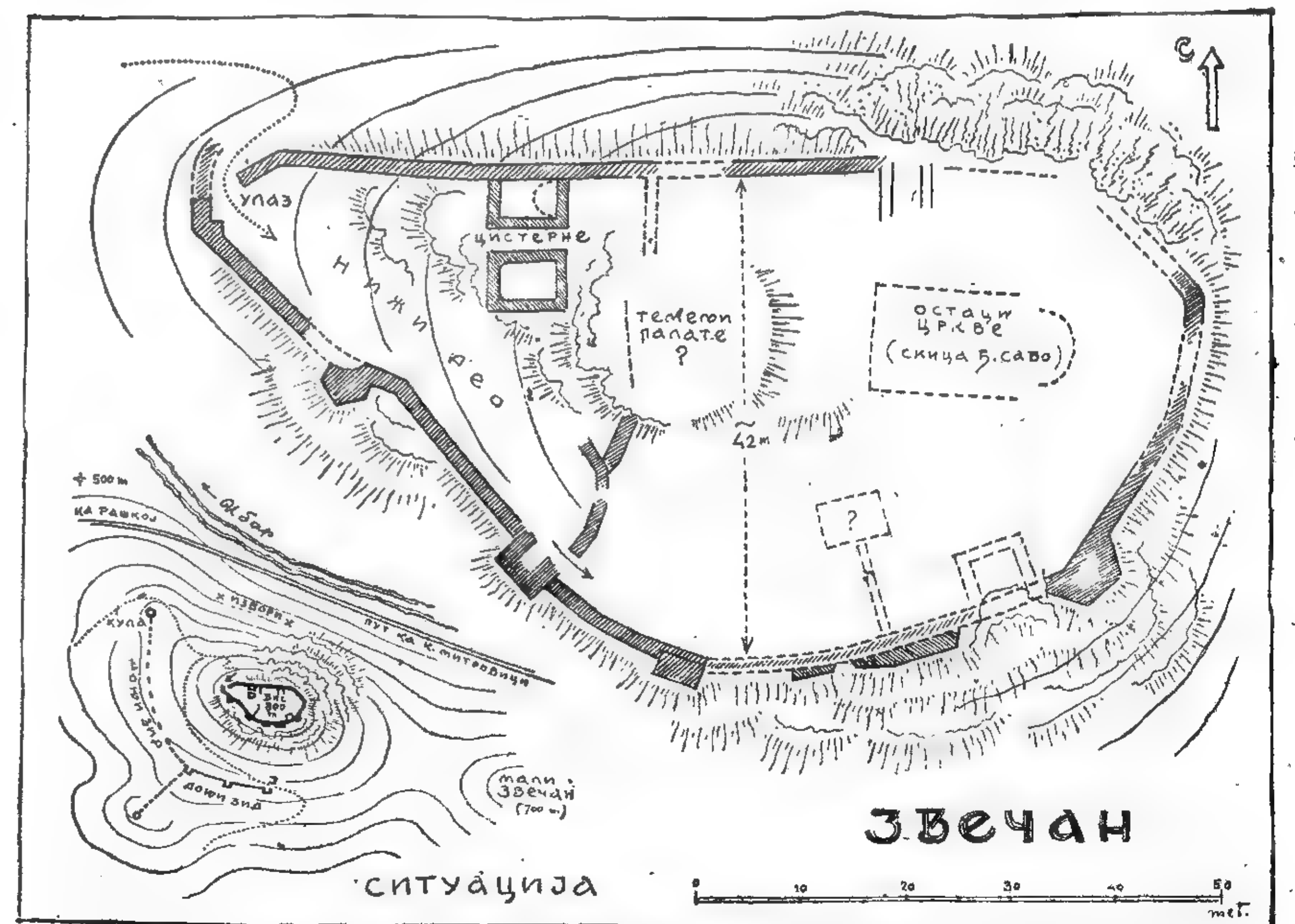

Сл. 172 — Ситуација Вишеграда, у окуци реке је манастир опасан зидовима, на брду више њега је град Вишеград.

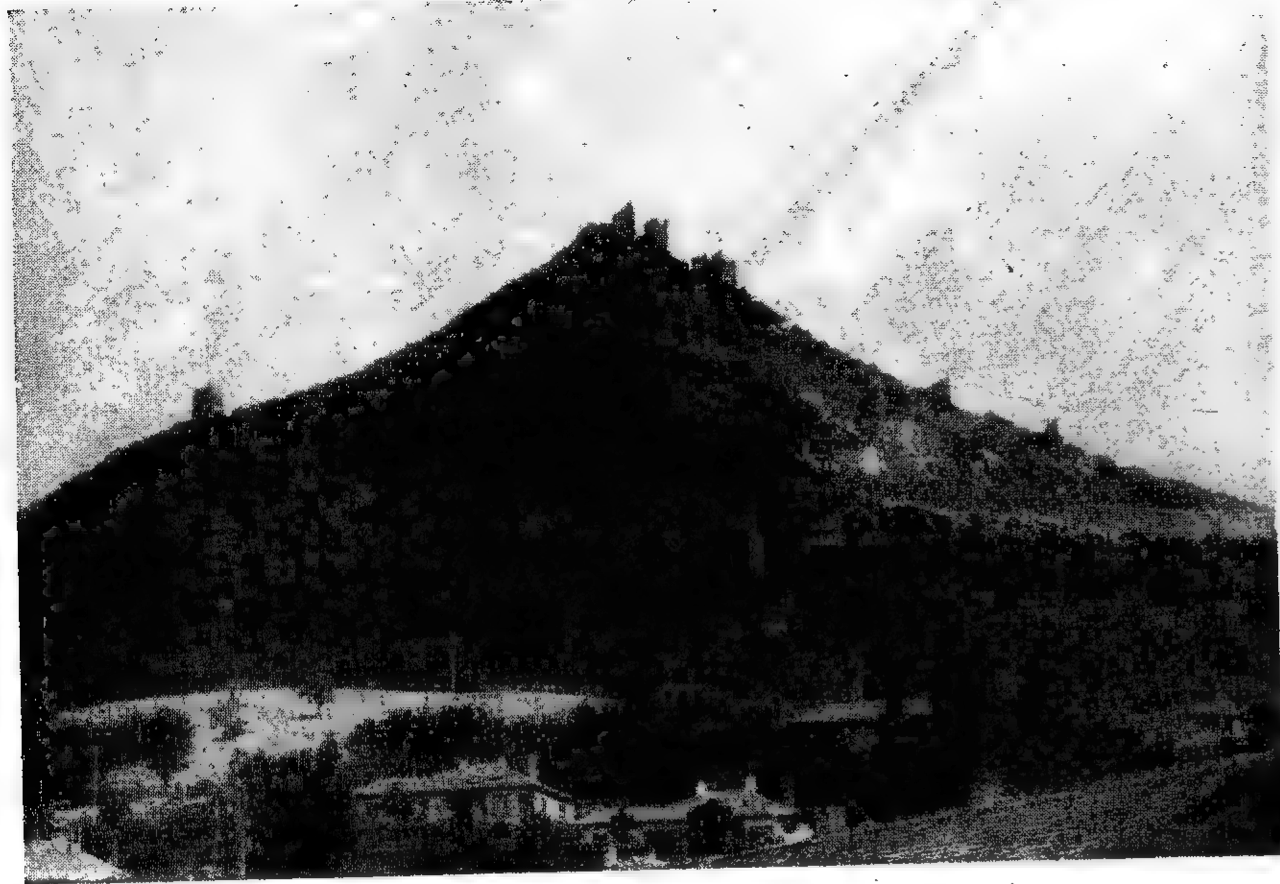

Сл. 173 — Архитектонски вертикални пресек кроз град Вишеград и манастир исгод њега.

Сл. 174 — Скица основе града Звечана (више Кос. Митровице), лево доле је скица ситуације са плато-ом где је било подграђе.

Сл. 175 — Изглед града Звечана са ј/з, лево усамљена кула, десно камени мајдан који је уништио све остатке старога подграђа (фото А. Д.).

„Призренац", који се налази на стеновитоме брду изнад манастира (чије две цркве леже поред Бистрице) и доњих зидова уз речицу око самог манастира. Оба дела су спојена зидовима низ литице (сл. 171—172).

Горњи град је мали, у њега се улазило кроз кулу, која се делом држи, остало је у рушевинама. Доњи град је опасивао манастир нарочито солидним бедемом у самој води. Преко воде био је мост, а преко овог се у град улазило кроз једну кулу. Можда је тај пут кроз манастир био једини пут Призрен —Шарпланина (данас постоји и спољни обилазни пут).

У доњем граду, око цркава (чије је темеље откопао др. Р. Грујић 1927 г.) има уза зидове остатака конака. Нарочито је значајна вишеспратна зграда обележена са 1 у сл. 172.

Данас је цео комплекс потпуно у рушевинама.

ВРХЛАБ, сев. од Приштине у изворном делу Лаба (код села Беласице). Неутврђен двор Милутинов који се помиње 1302 г. (ишчезао).

ВУЧИТРН, некада двор Ђурђа Бранковића, где је он издавао повеље нарочито оне 1405—1419 г. („in curia magnifici domini Georgi quondam Vulchi"). У једној средњевековној повељи име се пише „Влчји трн". Ами Буе помиње још у Вучитрну „развалине градића из Душановог доба", а Гиљфердинг „стару тврђаву са неколико кула, усред вароши". Данас у В. постоји још само тзв. „Кула Војиновића", која је можда последњи траг свега тога.

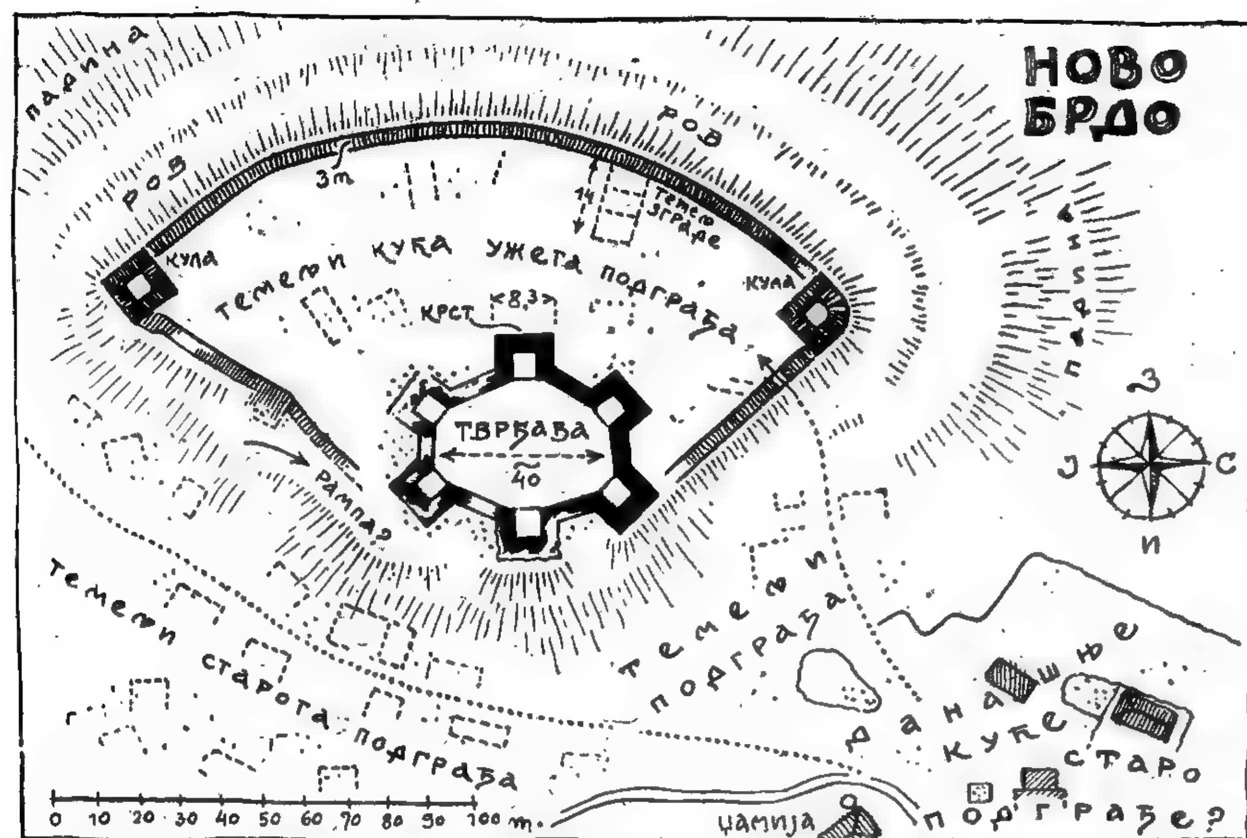
ДРВЕНГРАД, 5 км ист. од Призрена, у клисури Бистрице. Помиње се у повељи краља Драгутина (између 1276 —82 г.). Данас ишчезао.

ЗВЕЧАН, изнад К. Митровице. Пред крај XI века помиње се као рашка погранична тврђава према Византинцима, под којом је ове победио 1093 г. жупан Вукан, а такође и 1172 г. Немања (код Пантина). У Зв. је 1331 г. заточио Душан Дечанског. 1363 г. град је припадао Лазаревом челнику Муси, који га је дао захумскоме кнезу Војиславу у замену за Брвеник на Ибру. После 1389 г. Звечан узимају Турци и дуго затим у њему држе своју посаду (кефалија Фериз) — сл. 174—176.

Звечан има импозантан положај (таб. XXIII). Град је саграђен на високој и тешко приступачној купи и затварао је важне путеве: босански (Косово—Босна), ибарски пут и пут за Метохију. Доцније он је бранио оближњи рудник Трепчу. Облик основе града је неправилан и прилагођен је самоме врху. Град се састоји из простора опасаног зи-

Сл. 176 — Остаци кула на југозападној страни града Звечана (фото А. Д.).

Сл. 177 — Скица основе града Ново Брдо. Доњи, звездаст део је тврђава, док је горњи, лепезаст део обухватио уже подграђе (по снимку И. Здравковића).

дом који је појачан кулама. Улаз је на западу; из њега се долази у мањи и нижи део, у коме је уза северни зид цистерна, а у другом већем делу је руски научник Гиљфердинг видео 1859 г. још „остатке дворца на два спрата озиданог опеком", од кога се данас једва назиру неки темељи. Други путник Ами Буе је 1840 г. видео остатке цркве (за коју се зна да је саградио Немања пред крај XII века). И од ове се друге грађевине једва разазнаје траг темеља (сл. 168).

На јужној падини било је подграђе, брањено једним лакшим зидом, а са северне стране града се, испод земље, спуштао лагум чак доле до извора у подножју брда, да би снабдевао град водом (то је „вода од Звечана" из народне песме) — сл. 33 и 34.

Данас је град у највећем степену у рушевинама. Он је систематски рушен и од његовог камена су Турци саградили касарну у Митровици.

КАЧАНИК, југ. од Качаника. Остаци турског града из XVI века.

КНИНАЦ, 28 км ист. од Пећи. Данас Јеринин град или Јериње. Помиње се за Драгутина. Тај крај је припадао и Вуку Бранковићу.

КЛОПОТНИК, 11 км зап. од К. Митровице. Незнатни остаци.

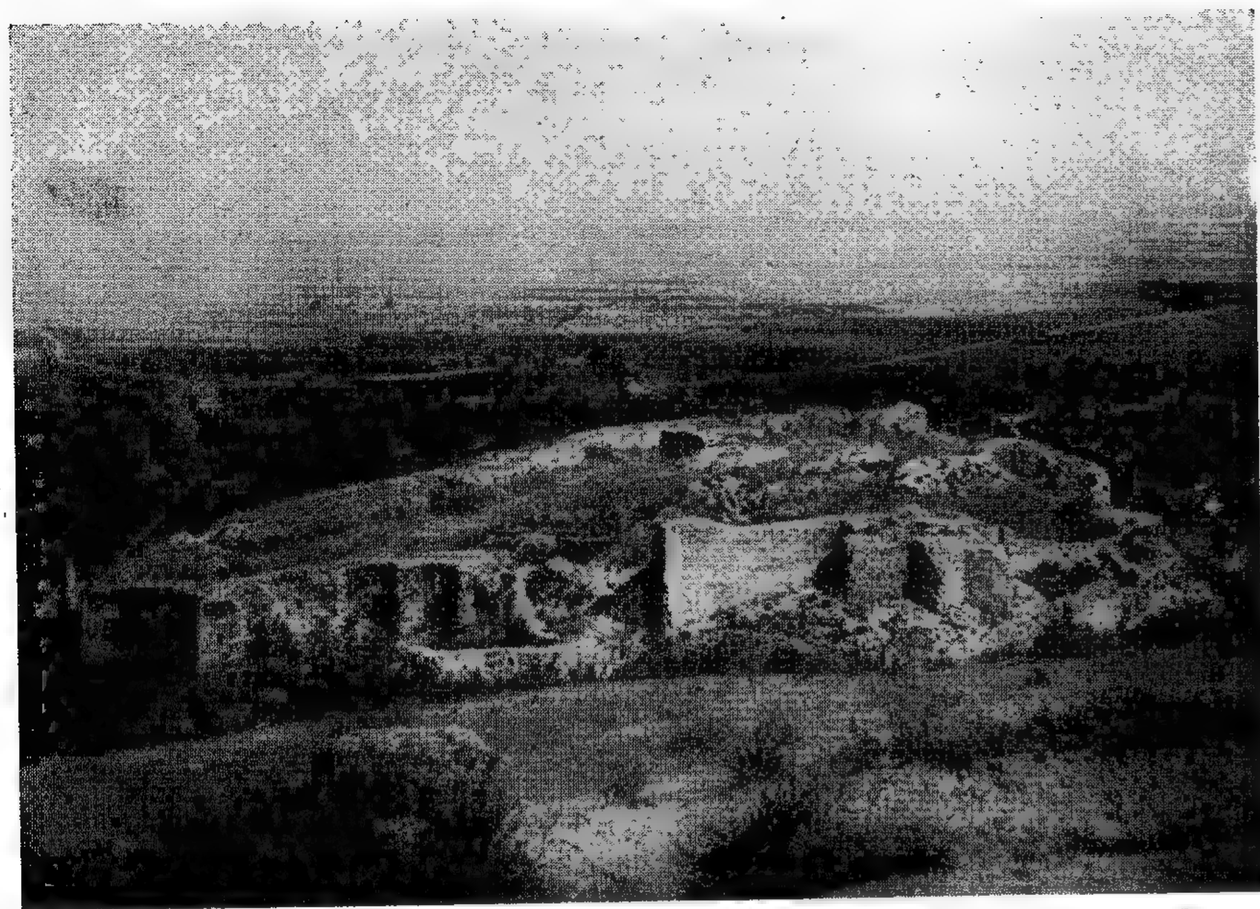

Сл. 178 — Авионски снимак Новога Брда. У средини је град, око кога се свуда назиру темељи старога насеља. Десно доле је данашње село.

НЕРОДИМЉА, 5 км зап. од Урошевца. Неутврђен двор Милутинов (који је ту и умро 1321 г.) и Дечанскога (кога је ту напао а затим у оближњем Петрчу заробио Душан 1331 год.).

НОВО БРДО, 20 км ист. од Приштине.

Рудник гвожђа, олова, сребра и злата, имао је утврђен град и подграђе испод овог. У граду је био извор. Помиње се први пут у време краља Милутина али се нарочито развило у другој половини XIV и у првој половини XV века. Ново Брдо је припадало и Лазаревој држави а и деспот Стефан се у њему бавио и издавао повеље. Деспоту Ђурђу је рудник доносио годишњи приход, и то по једној верзији 50 000, по другој 120 000 а по трећој 200 000 златних дуката. Ново Брдо је имало свој градски статут, т.зв. „закон Новог Брда". У њему је кован и сребрн новац (1349 г. — „grossi di Novaberda"). Ту је био и велики трг, а по паду Призрена ту је била и главна дубровачка колонија. Забележене су 1413 год. утакмице у гађању циља стрелом. Странци су бележели Ново Брдо као Novus Mons, Novomonte, Monte Novo, Nyeberghe и Novaberde.

Сл. 179 — Изглед Призренскога града, са запада (позади варош Призрен). — Фото И. Здравковић.

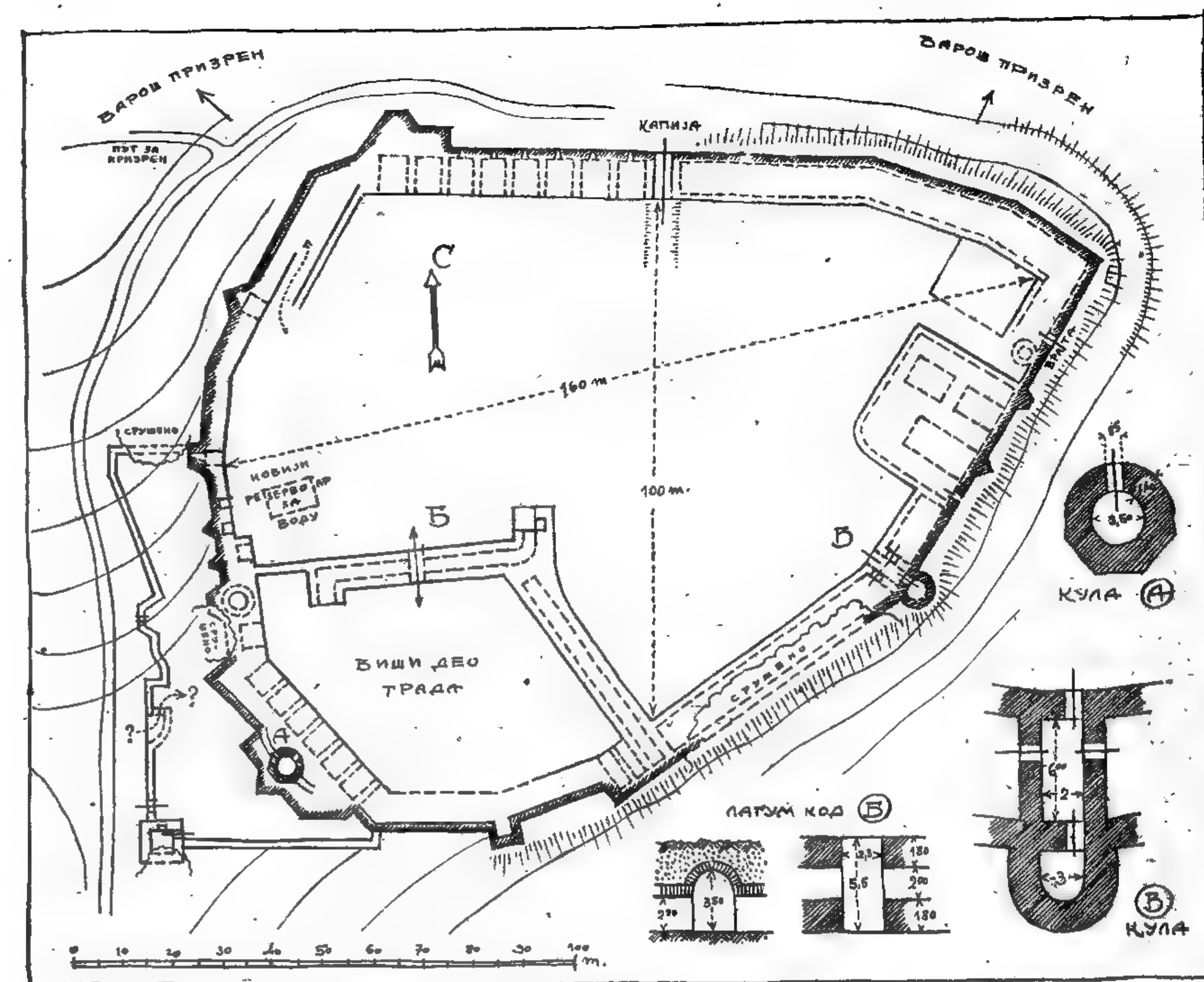
Турци су град безуспешно нападали 1413 год. Заузели су га први пут 1441 г. после опсаде која је трајала пуне две године, затим су га изгубили 1444 г. а дефинитивно су га освојили 1455 г. Рудник су затим експлоатисали све до 1650 г. када су га напустили.

Ново Брдо се налази на планини (1124 м вис.), на чијем је врху тврђава (таб. XXIV) полигоналног облика, са ширим доњим градом лепезасте основе (сл. 177). Око града био је ров. Подграђа су била на источној а нарочито на североисточној страни града, где, на платоу крај данашњих кућа, има врло много старих камених темеља (сл. 178).

Тврђавица је имала шест кула. Не види се где је могао бити улаз. У лепезастом, нижем делу, који је имао куле на угловима, био је свакако средишни део насеља (у њему је све до земље порушено).

Н. Брдо је било „најјачи рашки град“, како пише Јован Капистран, 1455 г. кад су га Турци узели. Уз главну тврђаву били су у околини још и градићи Прилепац и Призренац, данас ишчезли.

Сл. 180 — Скица основе града Призрена (уза зидове су казамати).

Цео комплекс је потпуно у рушевинама. Благодарећи томе што је остао пуст сачувани су бар темељи. Археолошко откопавање би могло дати драгоцене податке за познавање једног старог српског насеља.

ПАУНИ, код Урошевца (село Лугово и Жегово). Неутврђен дворац из 1314—1371 г. Данас ишчезао.

ПЕТРЧ, 10 км ј/з од Урошевца. Градић изнад Неродимље, средњевековног летњиковца српских владара у XIV веку. Помиње се у историји када је у њему 1331 г. Душан заробио Дечанског.

„Велика калеја“ је на врх брда. Има издужену овалну основу, са великим кружним донжоном у унутрашњости (сл. 183). У рушевинама је. Испод ове постоји и „Мала калеја“, са мањим остацима рушевина.

ПРИЗРЕНСКИ ГРАД. Призрен се помиње већ у XI веку, у време устанка македонских Словена и борбе Бодинове са Византинцима. У XIII веку изгледа да га је држао Првовенчани

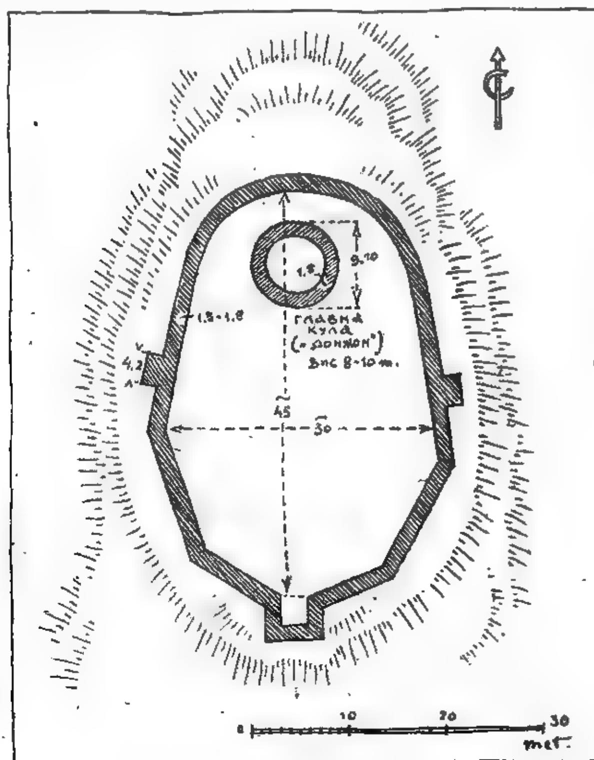

Сл. 181 и 182 — Имена Дечанског и његовог сина Душана везана су за градове Петрч и Звечан (Душан је изненада напао Дечанског у летњиковцу Неродимљи, заробио га је у оближњем граду Петрчу а затим затворио у град Звечан, где је овај одмах потом и умро).

јер се зна да је архиепископ Сава у Призрену поставио српског епископа. Од времена Милутинова (крај XIII века), а нарочито за време Душана, Призрен је значајно место државе. И Вукашин га држи и у њему кује и свој новац. Најзад су га држали Балшићи (од 1372 г.), но тада је значај Призрена већ нагло био опао. Турци су га узели 1455 г.

У Призрену је био у XIV веку чувен трг, који је путем преко Скадра

Сл. 183 — Скица основе града Петрча (по снимку И. Здравковића).

Град је више неутврђеног летњиковца Неродимље, из XIV века.

био везан са Приморјем. Тврђава је припадала прво српском призренском епископу, затим старешини манастира Св. Арханђела, а 1332 г. траже дубровачки трговци да краљ град повери њима на чување.

Град је изграђен одмах изнад насеља и трга, како би га бранио (таб. XXII). У њему се издваја један јаче утврђен део према превоју брда одакле је напад најлакши. Дуж унутрашње стране његових бедема, као и на другим деловима осталога пространога дела града, израђени су казамати за посаду а можда и за склањање становништва (казамати нису обично грађени у доба хладног већ тек у доба ватреног оружја) — сл. 180. Један лагум је водио низ брдо до извора над Бистрицом. На зидовима и кулама види се докле су некада били рушени и надзиђивани.

У граду су Турци вековима држали своју посаду; они су га и преправљали тако да су средњевековне куле скоро нестале. После 1912 г. град је напуштен. Данас је у рушевинама (сл. 179).

• ПРИЗРЕНАЦ, код Новог Брда. Ишчезао.

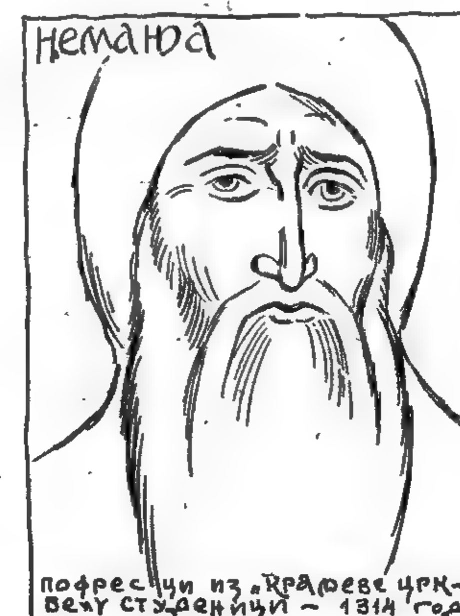
• ПРИЛЕПАЦ, код Новог Брда. Ишчезао.

ПРИШТИНА. У њој је био двор краља Милутина, Душана, цара Уроша (1365 г.), Вука Бранковића (1387—92 г.) и деспота Стефана. Крај њега су приређивани и витешки турнири (помен из 1435 г). Међутим, никаквог трага данас више нема од свега тога.

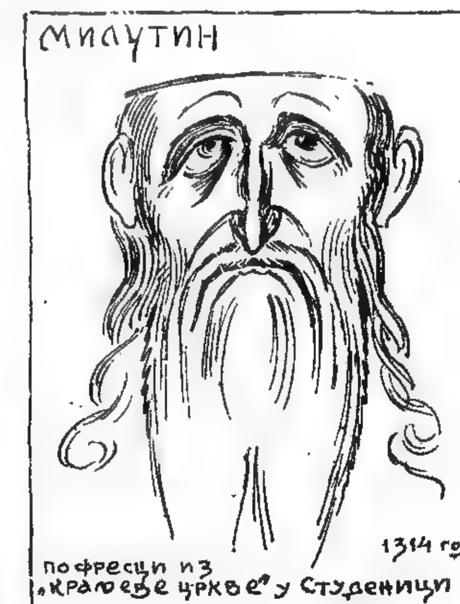
• РИБНИК, 7 км с/з од Призрена. Неутврђен летњиковац Душана и Уроша (код села Ношец). Данас потпуно ишчезао.

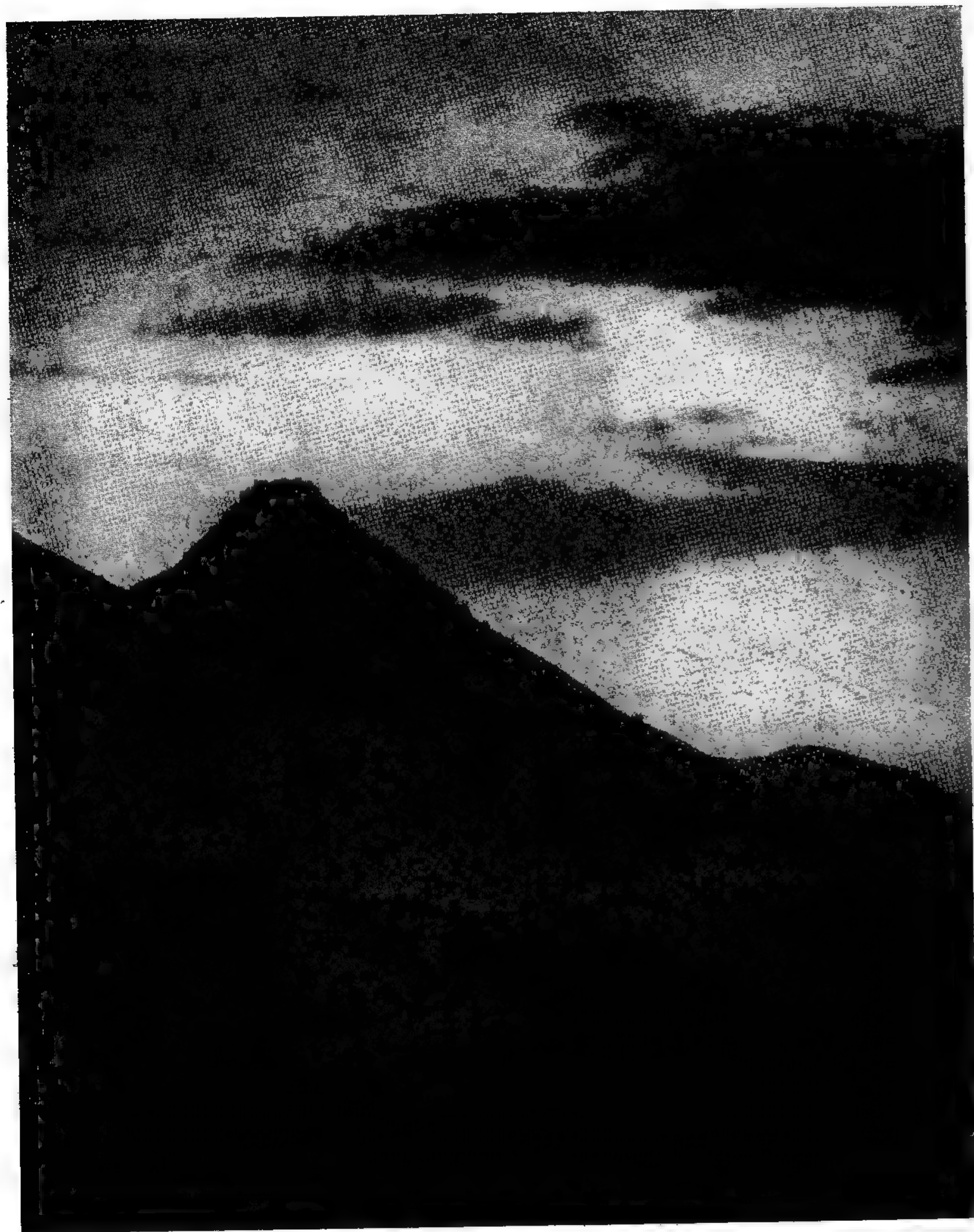
• СВРЧИН, сев. од Урошевца (код села Сврчина или код села Сарајишта — ?). Неутврђен дворац из времена Милутина, Дечанског и Душана (1314—1371 г.). Потпуно је ишчезао.

ЂУТЕТ, 5 км ист. од К. Митровице. Мали град који је бранио рудник Трепчу са источне стране. Саграђен је на стеновитом врху. Данас је потпуно у рушевинама.

Сл. 184 и 185 — Ликови Немање и Милутина. Имена ова два владара везана су за многе градове на Косову и Метохији. Ови српски владари саградили су такође и утврђен манастир Хиландар на Атосу.

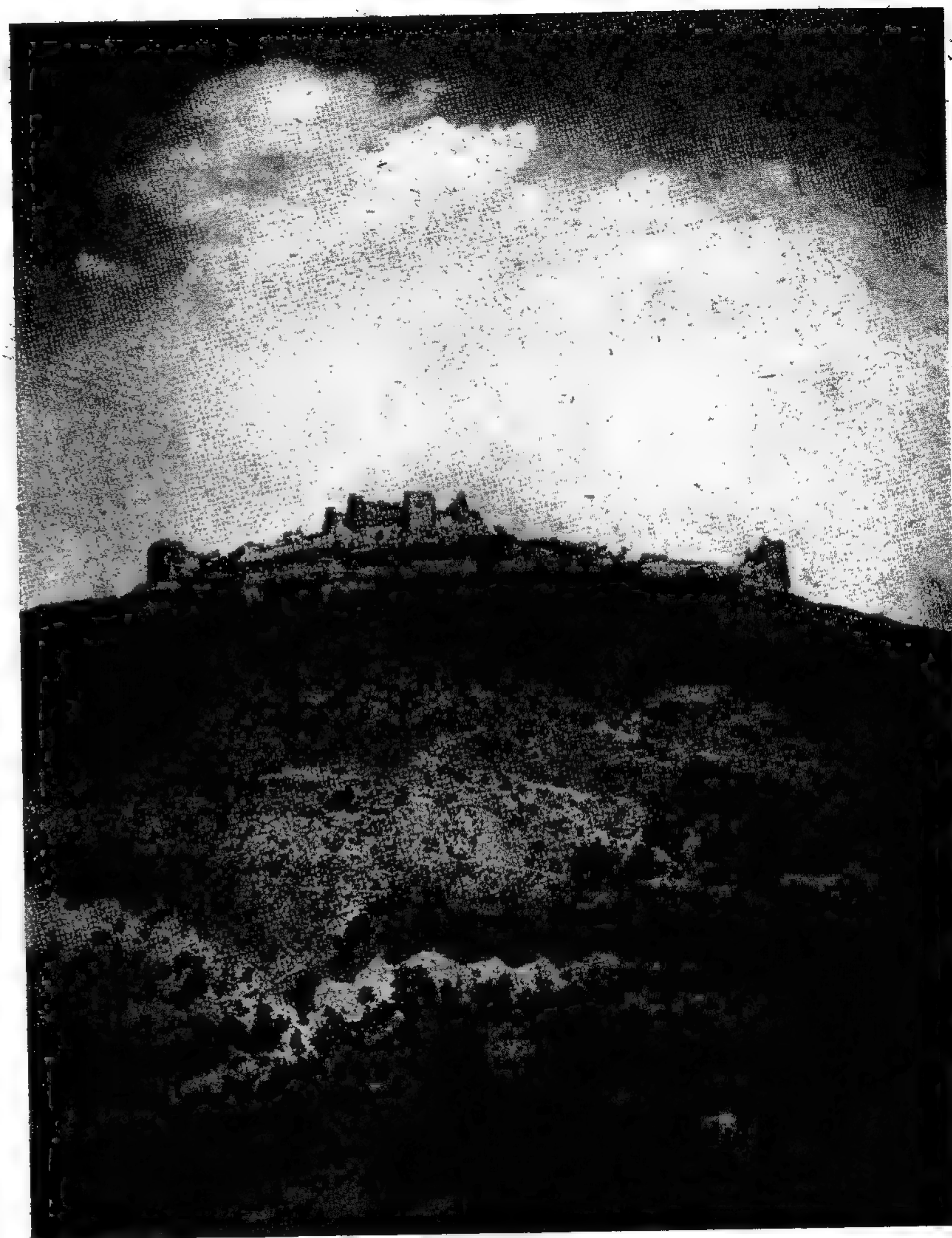
Таб XXIII

ГРАД ЗВЕЧАН

(Фото В. Залвнски)

Више Косовске Митровице, рашка погранична тврђава према Византинцима, из времена борбе за независну државу у XI и XII веку.

Таб. XXIV

НОВО БРДО

(Фото Б. Б/ арчић)

Рудник сребра, злата и олова, са градом, подграђем и тргом. Најзначајније место српске државе у XIV и XV веку. Данас напуштено и у рушевинама (близу Јањева крај Косова).

Таб. XXV **БРСКОВО** (Фото А. Д.)

Рудник са градом, подграђем и тргом. Једно од најзначајнијих места државе у XIII веку, где је кован и први српски новац. Данас лежи у рушевинама зараслим у шуму (крај Мојковца).

* * *

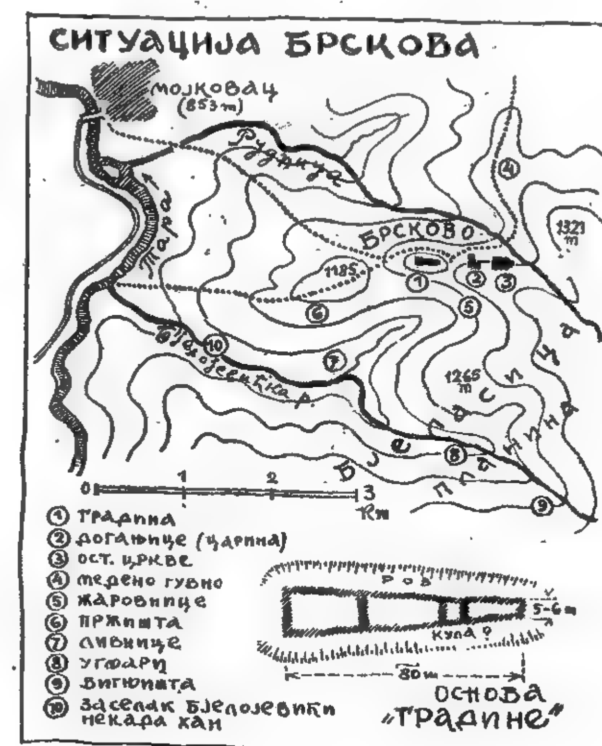
2 — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ НР ЦРНЕ ГОРЕ

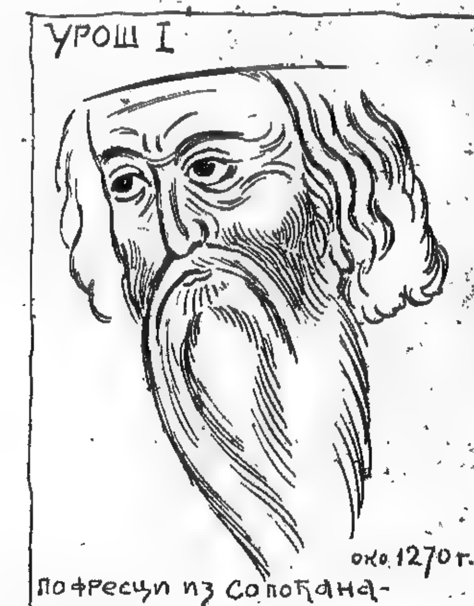
БАР, на копну, 5 км од данашњег пристаништа. Стари Antibaris. Основан од староседелаца вероватно по досељењу Словена. У XI веку Бар је престоница слободне зетске државе (кнеза Војислава и краља Михајла), где је од 1067 г. и седиште самосталне зетске католичке архиепископије. Бар 1181 год. заузима Немања и одтада он признаје власт свих потоњих Немањића, затим Балшића и најзад деспота Стефана и Ђурђа. Бронзани новац Бара носио је ознаку „d'Antibar". 1441 год. Бар узимају прво Млечани а затим, 1571 год. Турци.

Бар је данас велика напуштена варош, у рушевинама, са тврђавом више ове, такође у рушевинама (сл. 188).

БИХОР, 10 км сев. од Берана. Оближњу жупу Будимљу држао је Дечански још за владе Милутинове. Турци су узели Б. 1455 г. Град се налазио на високој стрмој планини изнад Лима (сл. 189). Од њега су остали само темељи (сл. 190).

БРСКОВО, 6 км ист. од Мојковца. Стари чувени рудник и трг, који се помиње још за Првовенчанога и Уроша I, а који је био једно од најзначајнијих места, између 1250 и 1350 г. У Б. је кован први новац пре 1277 г. ту је било и средиште дубровачке колоније.

Сл. 186 — (лево) План рудника и града Брскова.
Сл. 187 — (десно) Лик краља Уроша I, чије је име везано за развој Брскова.

Сл. 188 — Напуштен средњевековни град Стари Бар (фото В. Залевски).

После 1350 г. Брсково прво нагло опада, а затим бива напуштено. Турци су га узели 1399 г.

Данас је од Брскова остала тврђавица сасвим порушена у великој шуми (таб. XXV). Облик основе је јако издужен. Од трга и рудника, као и од „сашке" цркве, има само темеља заразлих у честар (сл. 186).

БУДВА, античка Butua и Butoba. У средњем веку су је држали Византинци. Словени су је називали Будва или Стари-град. Од 1181 Будва признаје власт Немање и Немањића, а од друге половине XIV века Будву су држали Балшићи и Црнојевићи. Од почетка XV века узимају је Млечани. Будва је редак пример тврђавице на острвцу у мору, које је уском превлаком спојено са копном. Град је очуван (сл. 192).

ЖАБЉАК, на ушћу Мораче у Скадарско Језеро. Град Црнојевића, који је држао и деспот Ђурађ (1453 г.). Град је на стеновитом острвцу усред воде (сл. 191).

КЛОБУК, између Никшића и Требиња. Остаци града, који се помиње у XV веку, у борби Босанаца са Турцима (1431—38 г.).

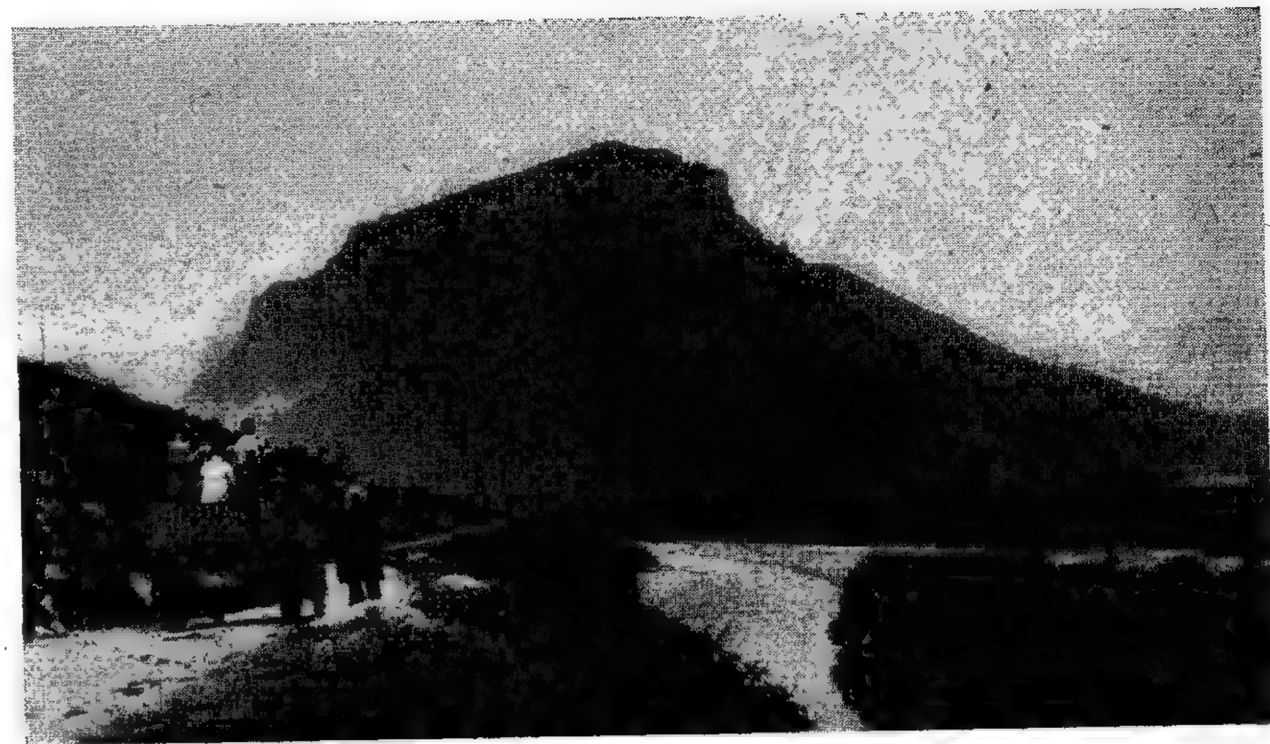
КОМ, на острвцу на Скадарском Језеру. Град Црнојевића (у XV веку).

КОТОР, антички Acruvium а средњевековна (византиска) Dekatera. У XI веку држао га је зетски краљ Михајло. Немања (кога један которски документ назива „domini nostri Nemanne"), га заузима 1181 г. Котор је затим признавао власт свих Немањића, све до 1370 г. када га узима прво, мађарски краљ Лудвиг, затим Твртко босански и најзад, 1420 г. Млечани.

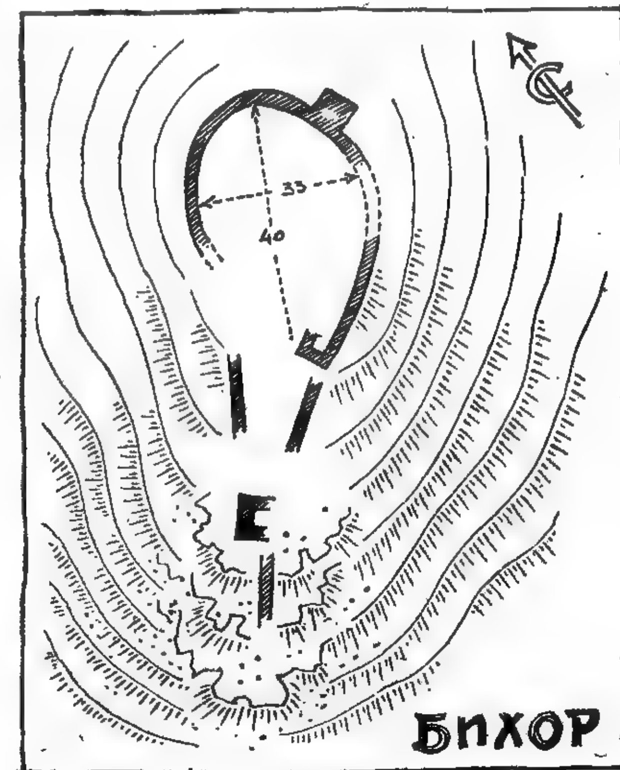
Град је на стени изнад вароши и пристаништа, са зидовима који их опасују. Очуван је (сл. 193).

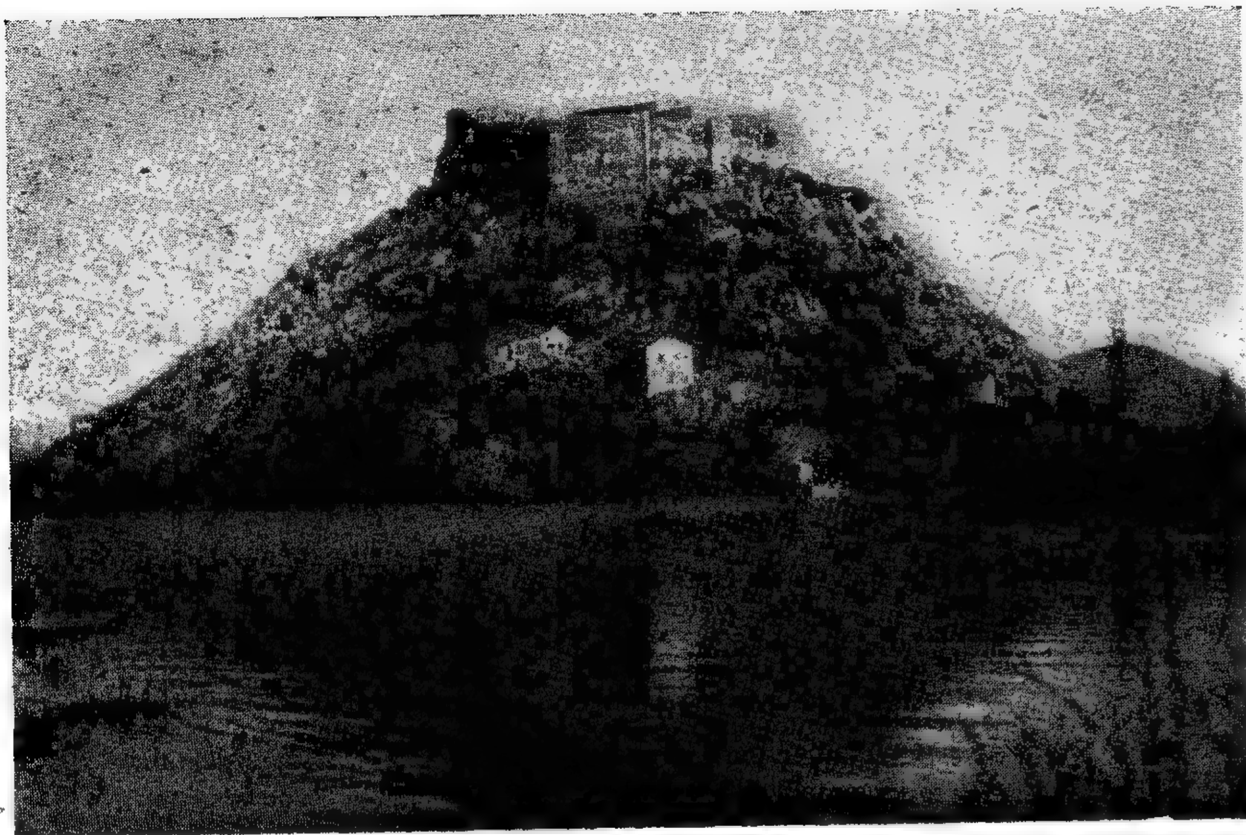
МЕДУН, 10 км ист. од Титограда. Стари илирски Medeon, затим средњевековни град. Милош Биомужевић, војвода деспота Ђурђа бранио је 1452 г. град од Млечана, а 1467 г. предао га је Турцима. Данас незнатне рушевине.

НИКШИЋ, илирски град, доцнији зетски ОНОГОШТ, крајем XIV века

Сл. 189 — Град Бихор на Лиму (фото А. Д.), сл. 190 (доле) — скица основе града (по снимку Ђ. Бошковића)

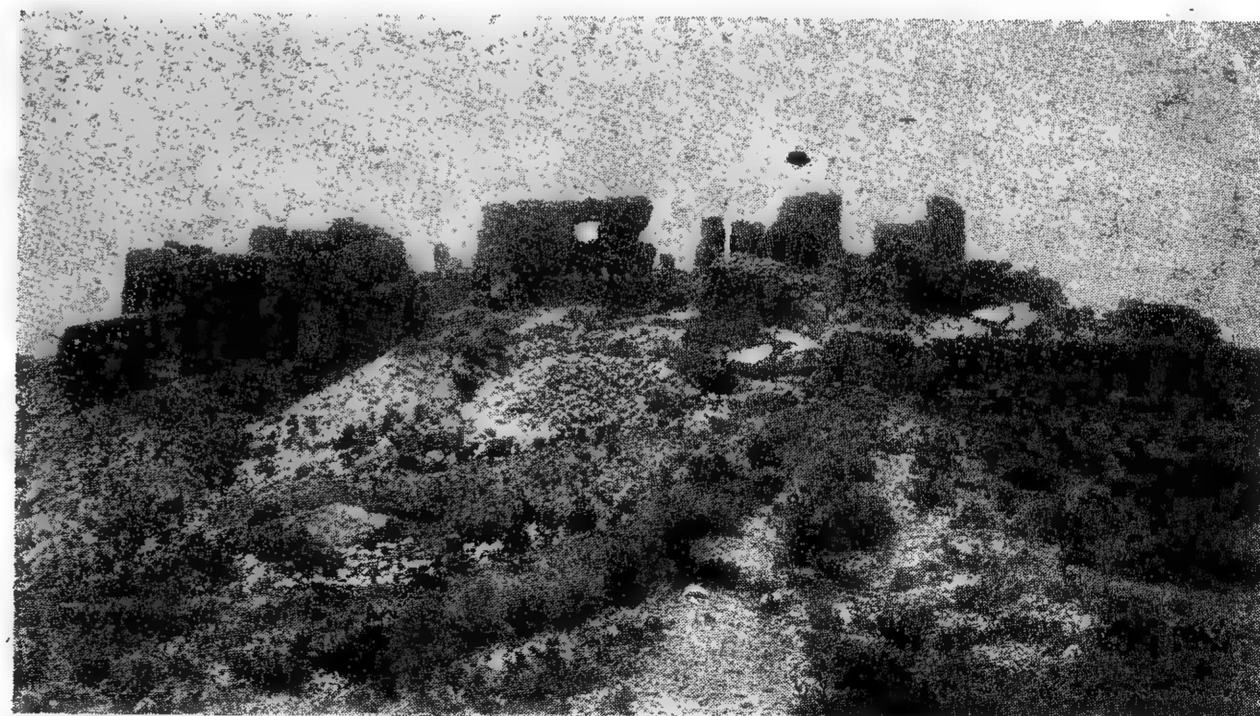
Сл. 191 (горе) Град Жабљак. Сл. 192 (доле) Град Будва (фото В. Заленски).

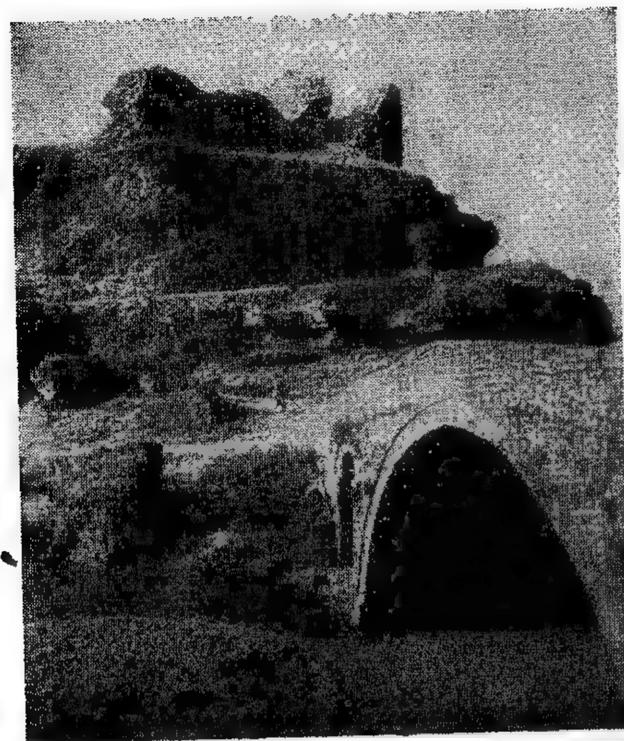

Сл. 193 (горе) Тврђава Котора. Сл. 194 (доле) Утврђен манастир Ратец, код Бара.

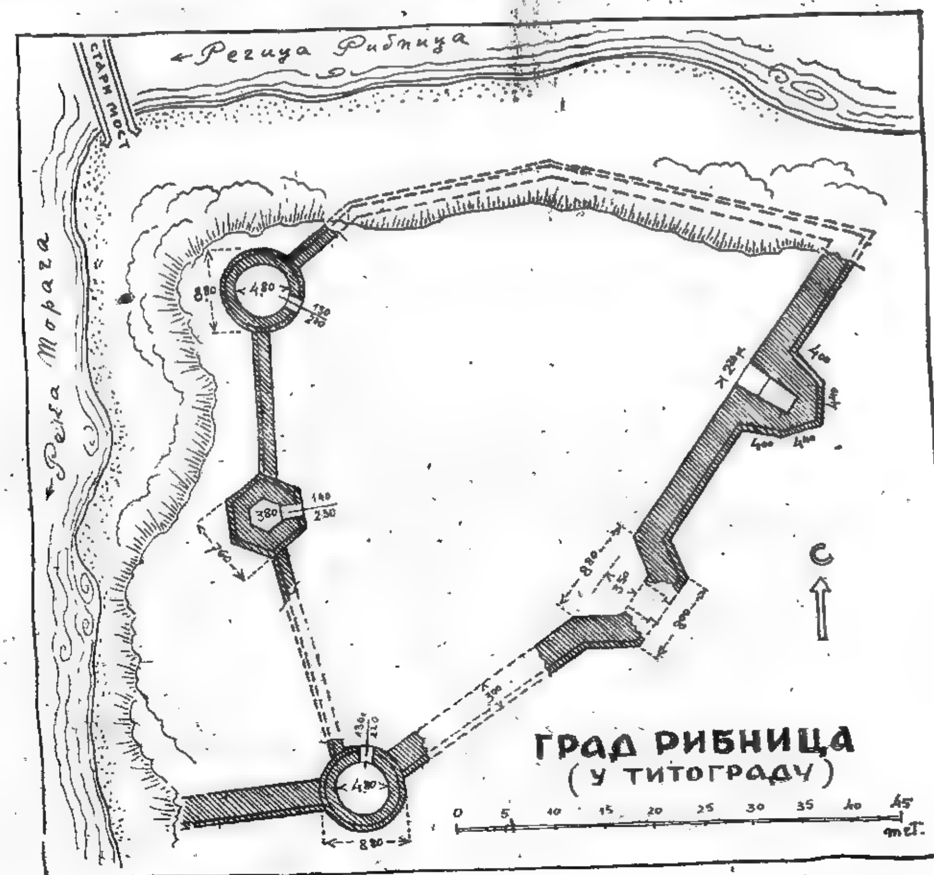

Сл. 195 — Данашњи изглед остатака града Рибнице (у Титограду), напред је стари мост преко Рибнице. У Рибници се родио Стеван Немања.

Сл. 196 — Једна од кула града (све фото Уметн. музеј).

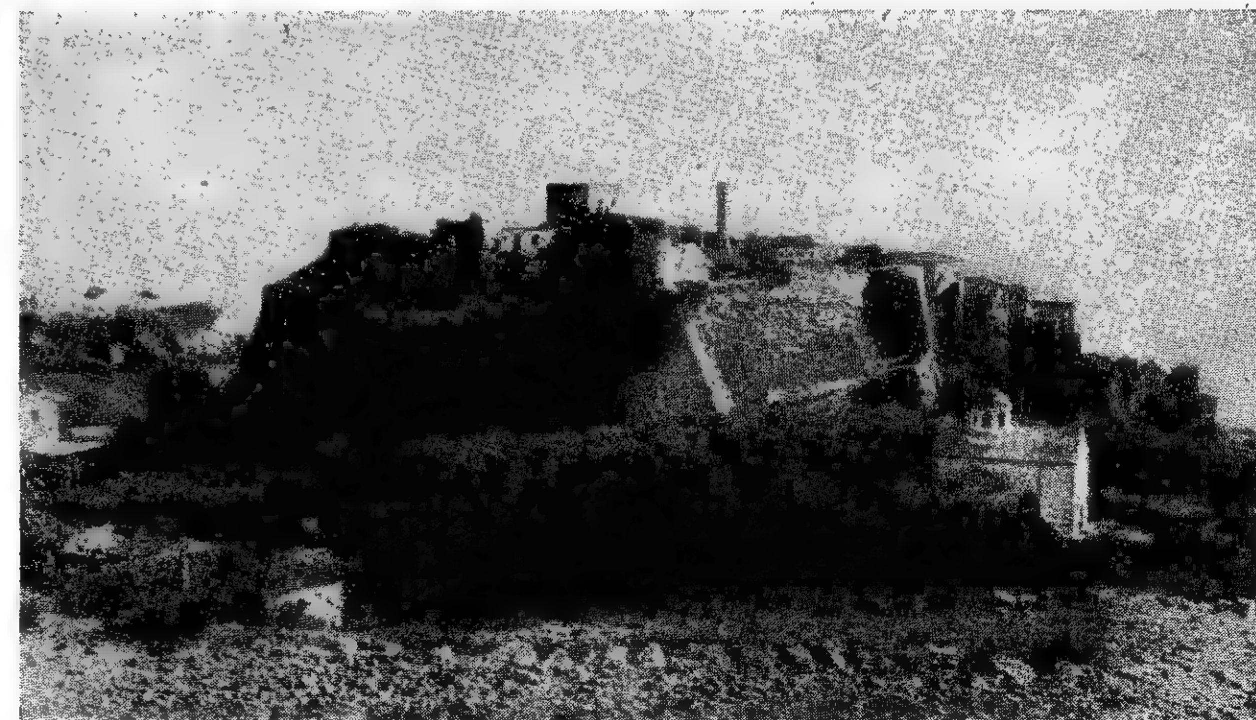
Сл. 197 (доле) — основа града (по архитектонском снимку архит. Ч. Божовића). Средњевековни град Рибница, преправљан је под Турцима, тако да се данас не може тачно издвојити шта је остало од првобитне тврђаве.

Сл. 198 (горе) Град Спуж. — Сл. 199 (доле) Град Улцињ (фото В. Заленски).

припадао је Босанцима а најзад и Турцима. Данас је у рушевинама.

РАТЕЦ, 5 км зап. од Бара, утврђен манастир Јелене, жене Уроша I, из времена са краја XIII века. Ратец су држали Балшићи (1379 г.) — сл. 199.

РИБНИЦА, град на ушћу Рибнице у Морачу код Титограда, некадашње Рибнице у којој се родио Немања. Недалеко од остатака античке Docle-е. Средњевековни град полигоналне основе са четири куле; преправили су га Турци. Данас у рушевинама (сл. 195—197).

СВАЧ (ШАС), 11 км. ист. од Улциња. Рушевине првобитно византиског затим, од XI века, града католичког епископа. Свач је заузео Немања 1181 г. Монголи су град разорили 1241 г. а становништво поубијали. Свач су држали затим Немањићи све до XV века када је остао напуштен. Град је ковао и свој новац (с натписом „Sovacii civitas“). Од свега је данас остало на пространој кршевитој заравни мало темеља старога насеља, међу којима се уздижу још само зидине неких цркава, све зарасло у жбуње, а више овога, на издуженој узвишици изнад једног језера, била је тврђавица, која је данас такође потпуно у рушевинама;

СПУЖ, 10 км с/з од Титограда. Помиње се 1380—82 год. када је припадао Твртку босанском. Данас рушевине већега града на једноме ћувику изнад равнице (сл. 190).

УЛЦИЊ, антички Ulcinum а византиски Елкинион. У XI веку је припадао зетској држави. Немања га је заузео 1181 г. и отада Улцињ признаје власт свих Немањића. Град је ковао новац, са натписом „m(oneta) de Dulcino“. Почетком XV в. узимају га Млечани а 1571 г Турци.

Данашњи град обухвата својим оронулим зидовима старо подграђе на стеновитоме платоу изнад мора (сл. 199).

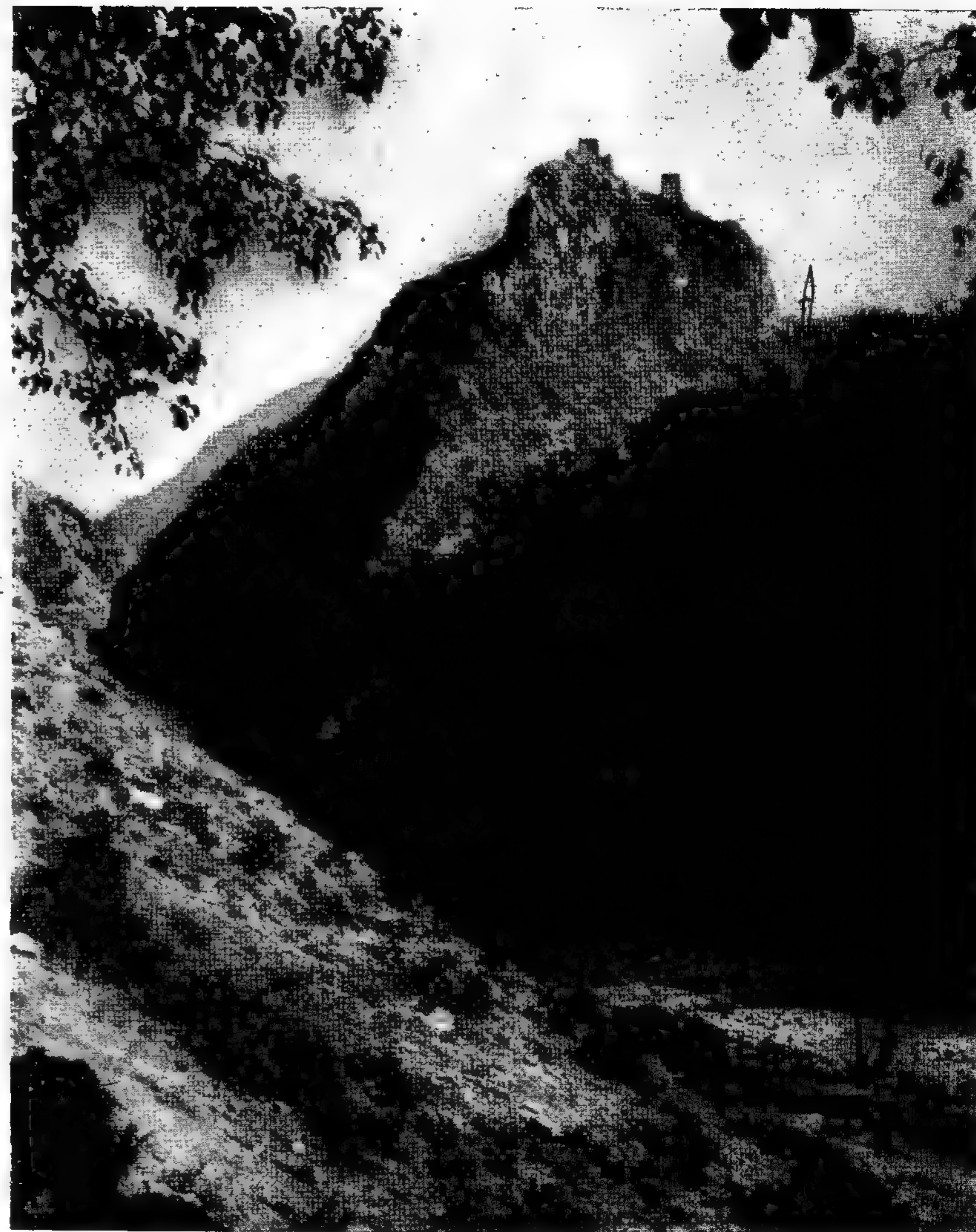
ХАЈ-НЕХАЈ, 8 км с/з од Бара. Рушевине већег града на високој стени, из непознатога доба.

ХЕРЦЕГ НОВИ, у Боки. Саградио га је босански краљ Твртко после 1381 г. а припадао је затим Сандаљу Хранићу и херцегу Степану (1452). Остаци мањега града на стени крај мора, под данашњом вароши.

ШЋЕПАН-ГРАД („Сокол“), на стени изнад састава Пиве и Таре. Град Сандаља Хранића и херцега Степана Косаче (XV век). У рушевинама је.

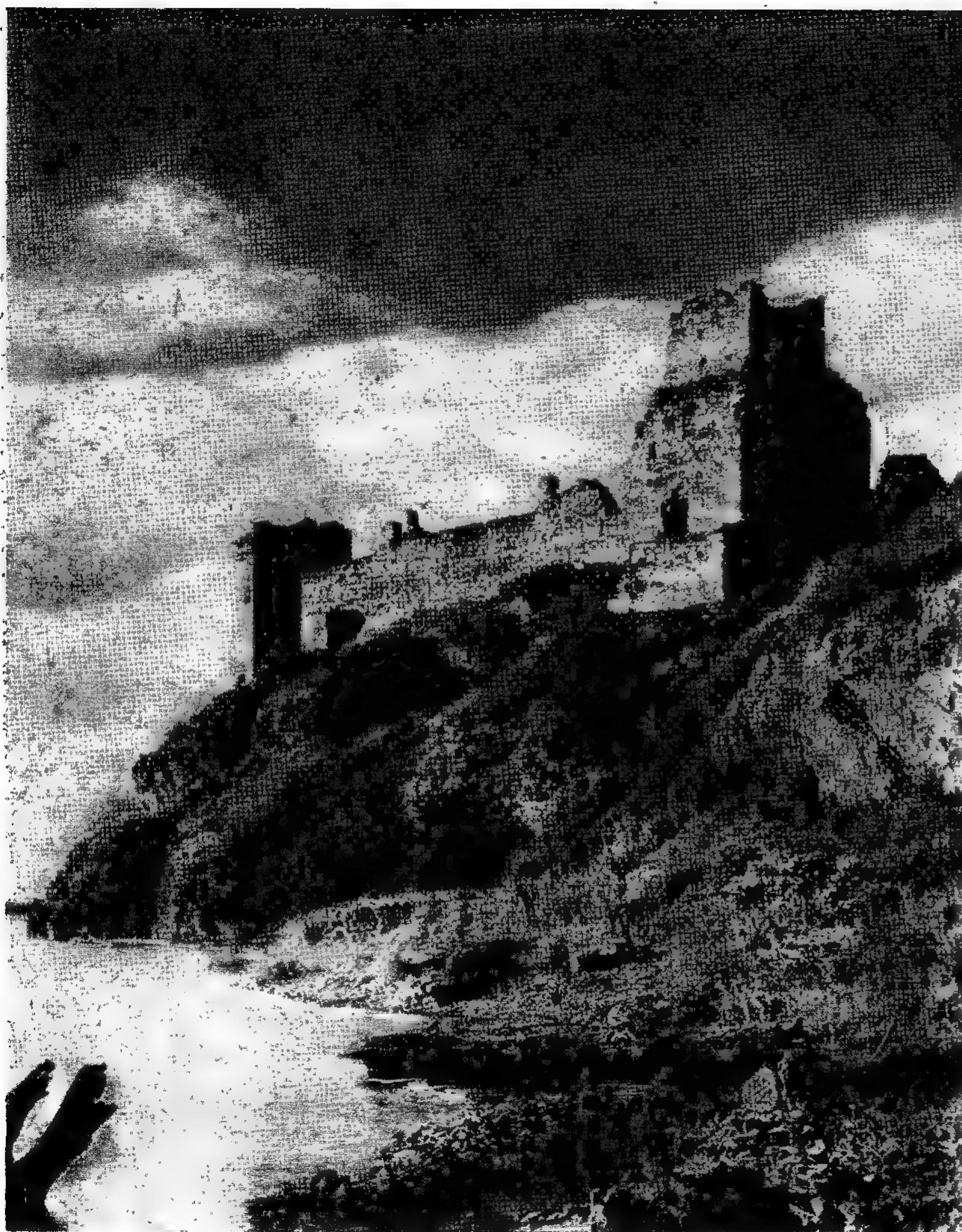

Таб. XXVI ГРАД МИЛЕШЕВАЦ (фото А. Д.)

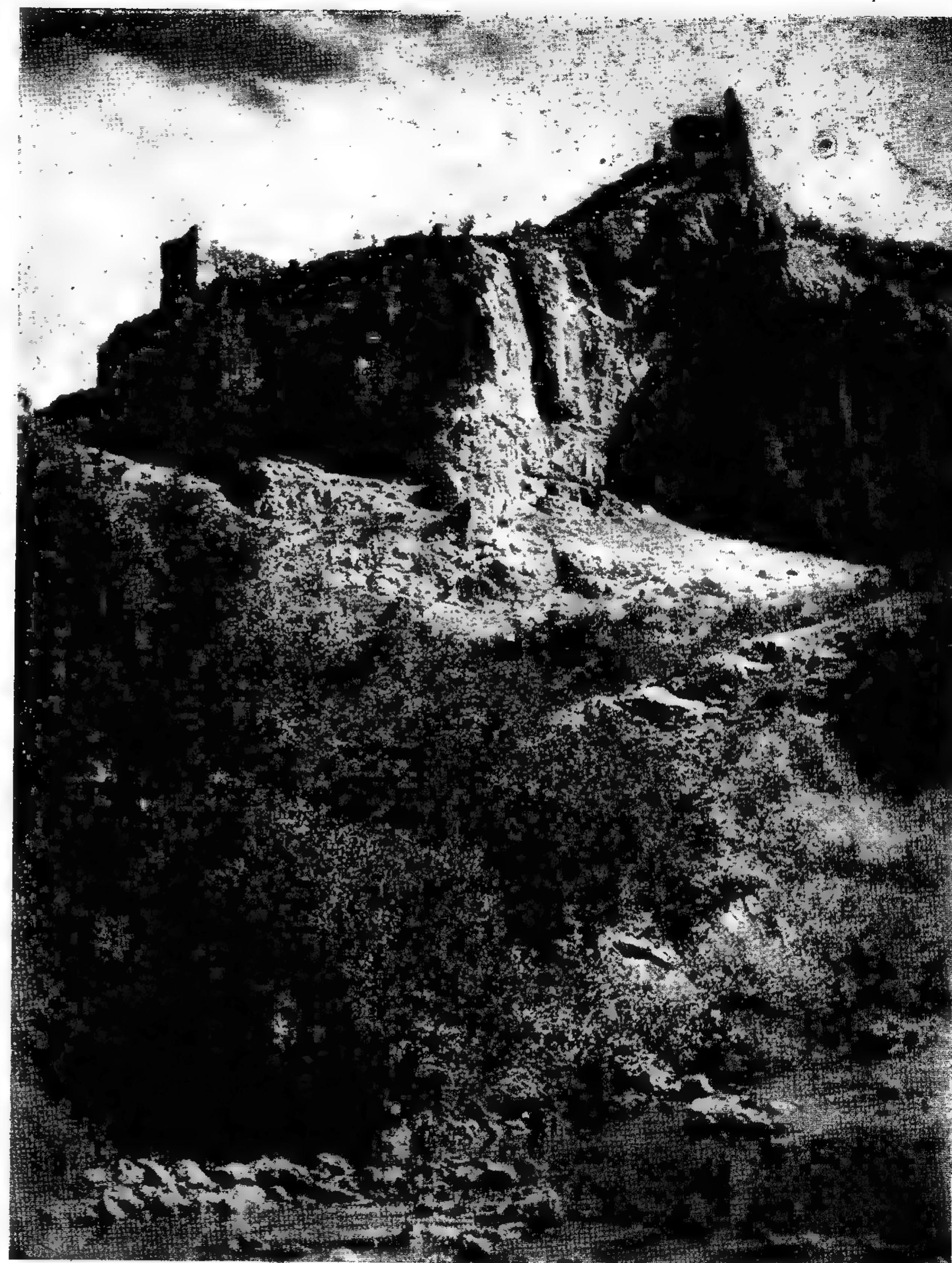
Град лежи више манастира Милешева у средњевековној жупи „Црна стена“, на важноме старом путу између Косова и Босне.

Таб. XXVII ГРАД РАМ НА ДУНАВУ (Фото В. Залевски)

Изглед града са запада. Рам је вероватно турска грађевина са краја XV века (турски извори га приписују Бајазиту II). Десно је улазна кула.

Таб. XXVIII ГРАД СОКОЛАЦ (Фото В. Залевски)

Овај град (код данашње Сокобање) помиње се у време борбе са Турцима у почетку XV века.

Таб. XXIX **МАРКОВ ГРАД** (Фото Б. Бугарчић)

Македонски град који је припадао цару Самуилу, у XIV веку држали су га краљ Вукашин и његов син Марко. Крај подграђа овога града развила се данашња варош Прилеп.

* * *

3 — СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ НА ТЕРИТОРИЈИ НР МАКЕДОНИЈЕ

БУЧИН, 20 км ј/з од Прилепа. Незнатни остаци тврђавице, са траговима подграђа. У писаним поменима забележен је 1330 год. кад су га Византинци заузели од Стефана Дечанског.

ВЕЛЕС, стара БЕЙЛАЗОРА, био је главни град Пеоније. У средњем веку припадао је македонскоме цару Самуилу, затим наизменично Византинцима, Калојану, Стрезу, Асену II и епирском деспоту Михајлу. Од Византинаца узео га је Стеван Дечански. Деспот Оливер се помиње у Велесу 1342 год. Турци узимају ове крајеве Македоније пред крај XIV века, после смрти краља Марка. Остаци старога Велеса постоје још изнад данашње вароши.

ДЕВИНА КУЛА, код Јужног Брода.

ЖЕЛЕЗНЕЦ (SIDEROCASTRON), 18 км ј/з од Крушева (село Железник). Помиње се за Дечанског 1330 г.

ЗРЗЕ, 20 км с/з од Прилепа. „Кула краља Вукашина" у манастиру и рушевине тврђавице изнад овог.

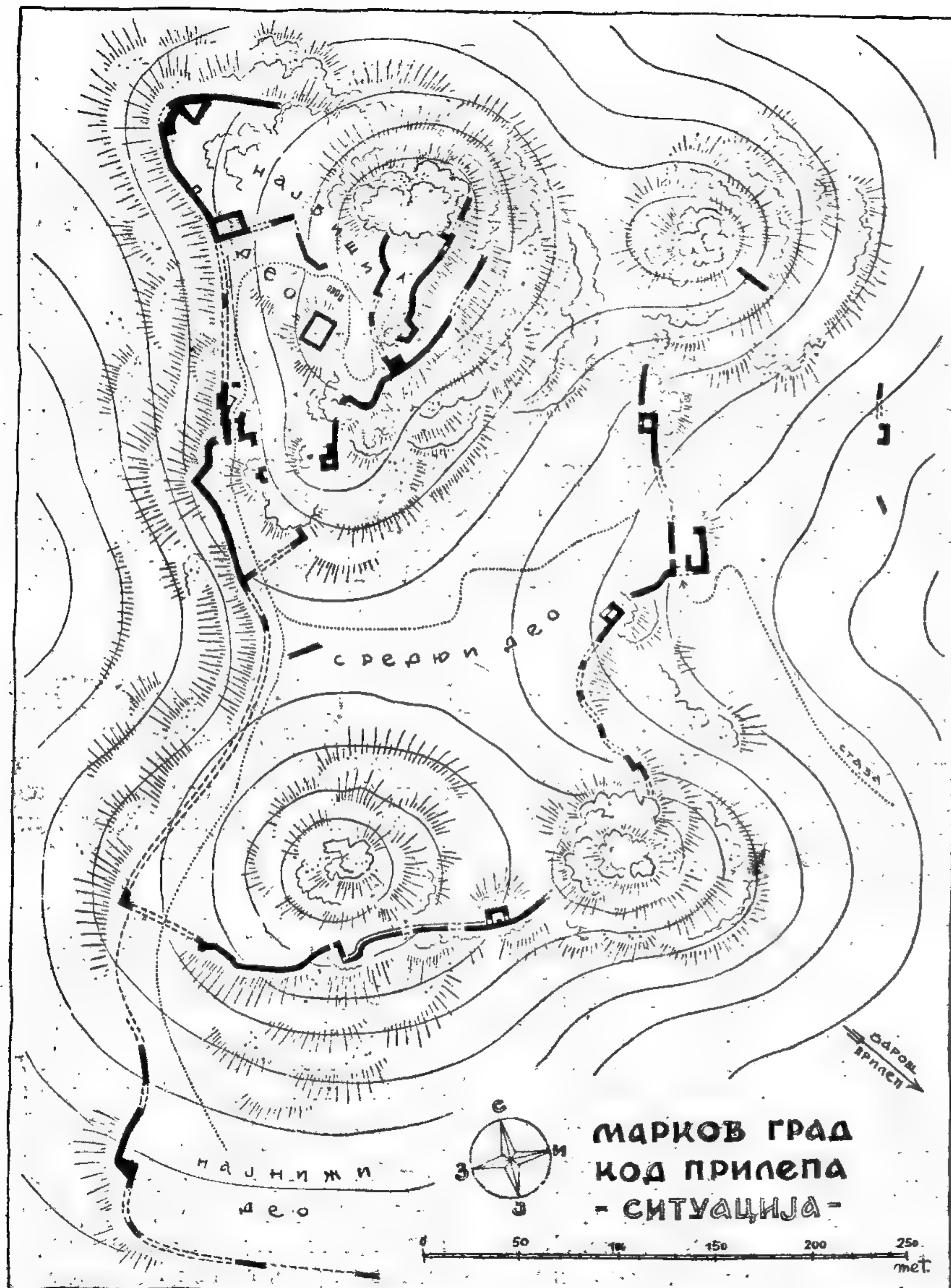
КОЖЉЕ, 25 км ј/и од Скопља. Незнатни остаци.

ЛЕШАК, 10 км сев. од Тетова. Византиски град који је Немања разорио 1190 г. Рушевине града са три округле и једном четвртастом кулом.

МАРКОВ ГРАД, сев. од Прилепа. Град се назива и „Маркови кули" а у једној повељи и „Кула прилепска".

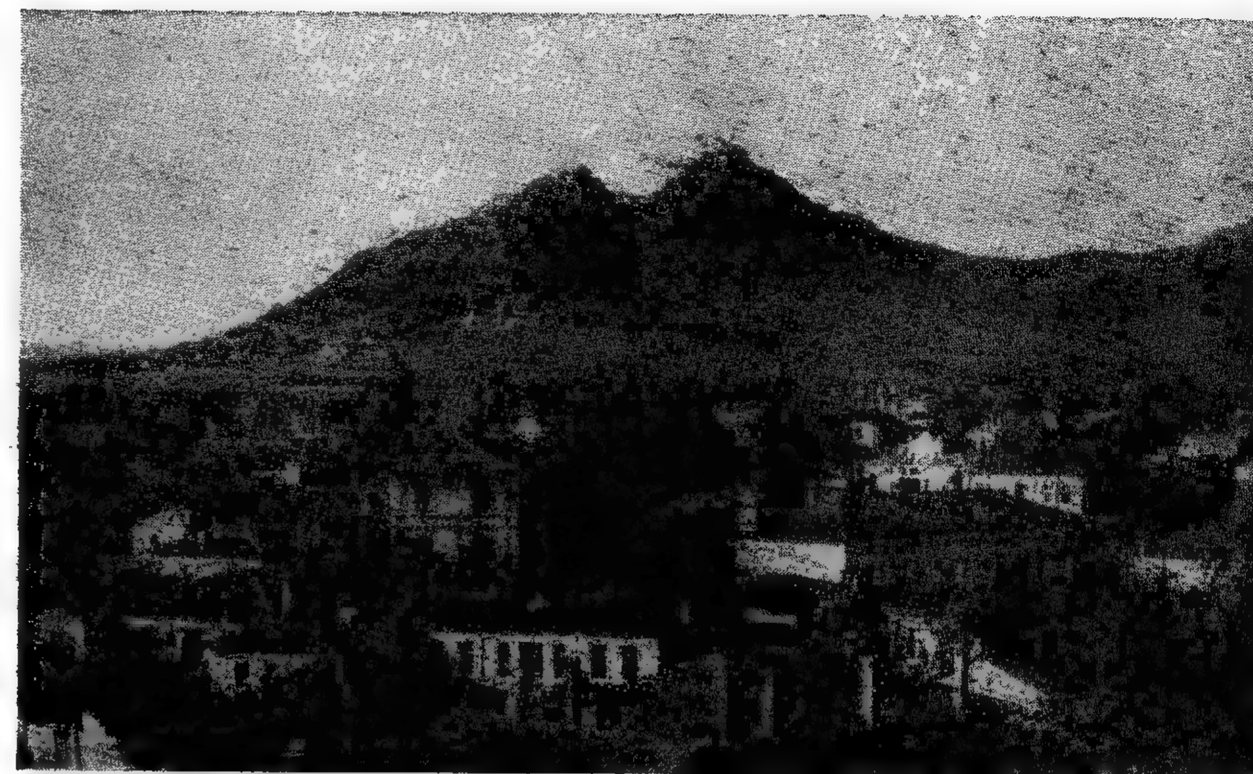
У X веку Прилеп је био византиски град, који једно време држе и Бугари. Македонски цар Самуило држао је такође Прилеп (у њему је и умро 1014 год. после пораза на Беласици). Затим је град наизменично био под византиском, бугарском и епирском влашћу. Од Византинаца га узима краљ Милутин 1322 год. Душан назива Прилеп „великославним градом", ту је он имао и „двор царски" а 1350 год. држао је град његов жупан Вукашин, који се 1366 год. прогласио за краља и постао господар целога краја, заједно са Скопљем и Призреном. Од 1371 до 1395 г. Прилепски град држао је Вукашинов син Марко, већ као турски вазал. По смрти Марковој Турци су узели Прилеп 1395 г.

Град се налази на врх високе стене (сл. 201). Та стена има четири врха, два већа и два мања; на највишем од њих се налази ужа, главна тврђава, други нижи врх као и она остала два обухва-

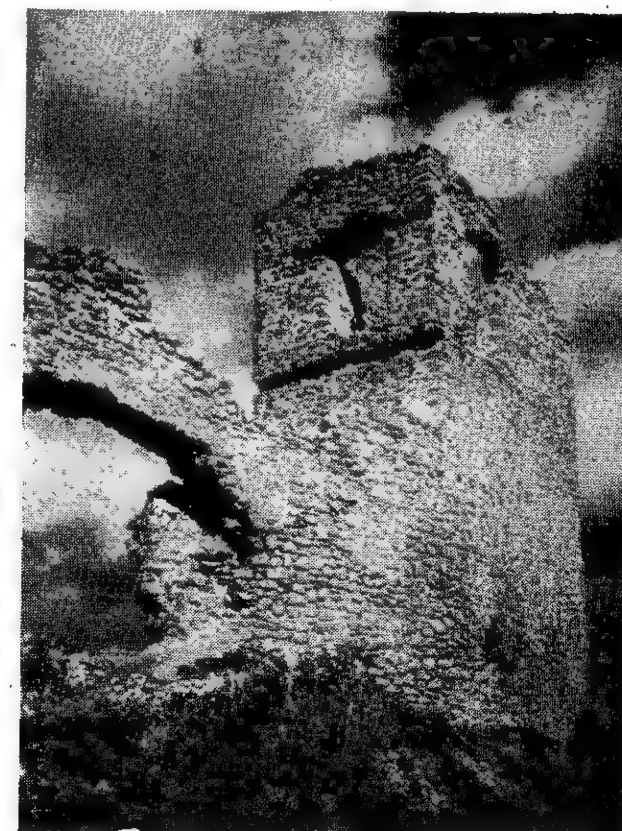

Сл. 200 — Ситуација града Прилепа (према снимку Ђ. Бошковића).

Сл. 201, 202 и 203 — Изгледи града Прилепа (фото В. Заленски и Св. Радојчић).

Сл. 204 — Изглед „Горњег Сараја" гледаног од стране „Горне порте" у Охриду.

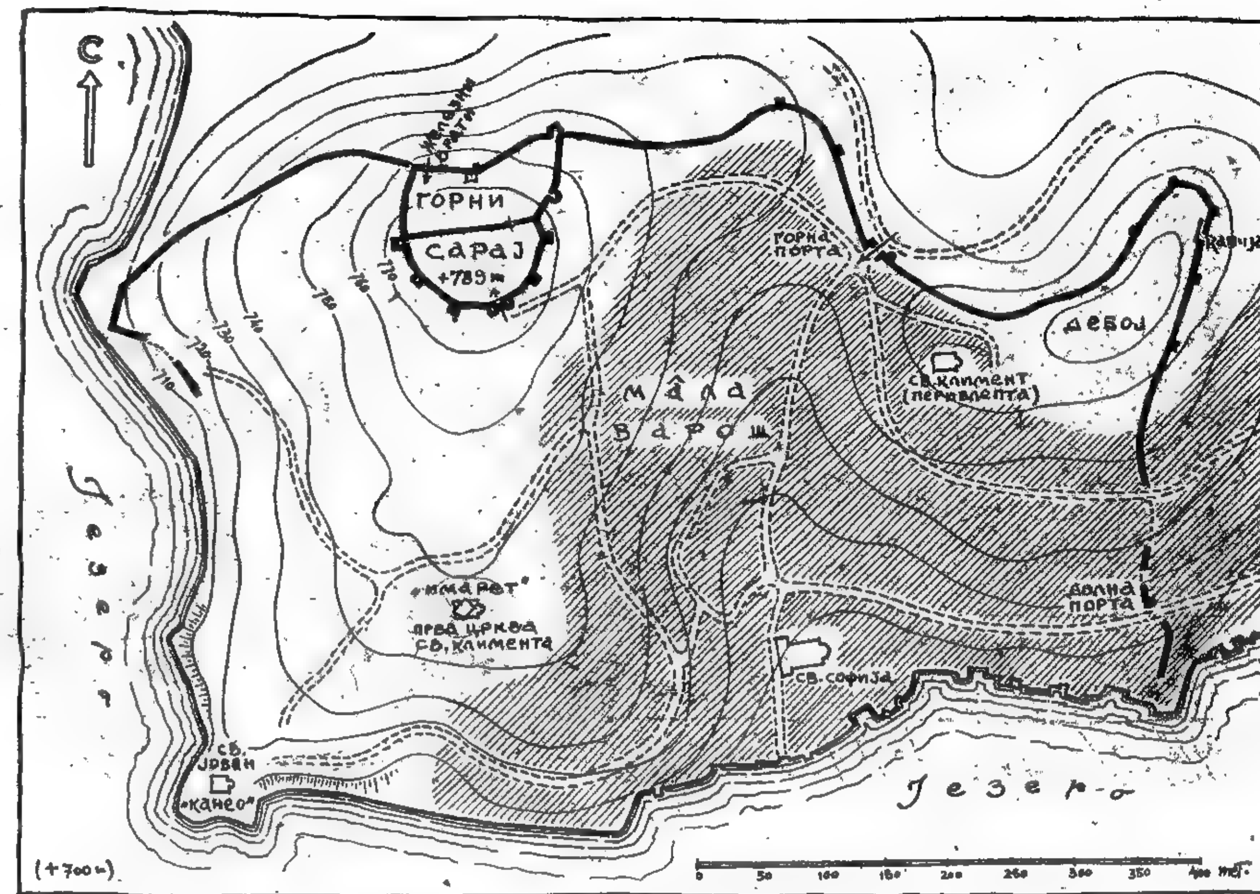
ђени су једним спољним зидом (у коме је можда било какво уже подграђе — док је главно подграђе лежало ј/и у подножју целога масива — данас „Варош"). Врхови брда (нарочито највиши) су образовани од огромних издвојених блокова стене, градитељ их је повезао зидовима и појачао кулама, тако да све то чини саставни део неприступачне одбране, што је јединствен пример у нашим крајевима (сл. 202).

Прилепски град спада међ најпространије старе тврђаве. Данас се налази у рушевинама; држи се још око десетак кула (сл. 200 и таб. XXIX); у унутрашњости града има и остатака зграде за становање.

МАРКОВ ГРАД, на Треску, више манастира Св. Андреје. Остаци града.

ОХРИДСКИ ГРАД. Антички LIHNIDOS, на важноме путу Via Egnatia између Драча и Солуна. Словени су га назвали Охрид. У IX и X веку био је у саставу бугарске државе Бориса и Симеона. Нарочито значајан центар словенске културе постаје Охрид у време рада религиозних мисионара Климента и Наума. Од 976 до 1014 год. Охрид је био главни град Самуилове македонске царевине. Затим га држе Византинци, са кратким прекидима

Сл. 205 — Ситуација града у Охриду и градског зида око вароши (по Б. Чипану).

норманске и бугарске власти. 1334 г. Охрид заузима цар Душан, а затим градом редом управљају властела Бранко Младеновић, кесар Гргур и Остоја Рајаковић, деспот Оливер и Андреја Гропа. Турци су Охрид узели око 1395 г.

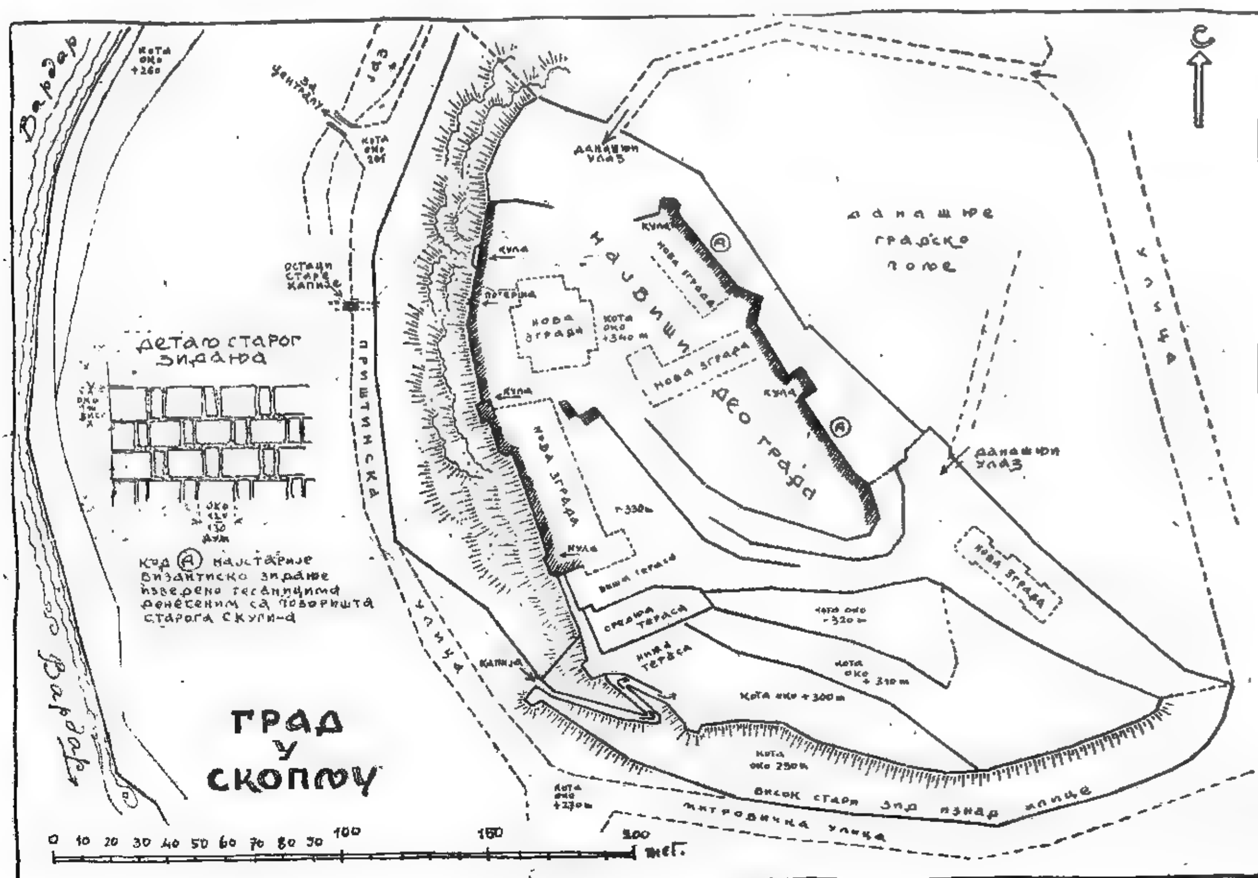
Стара тврђава (т. зв. „Горњи Сарај") налази се на брду изнад данашње вароши, која се развила из старога подграђа, чији заштитни зид још постоји (сл. 204). Њен први помен забележен је у историји 479 год. Данашњи зидови и куле су вероватно највећим делом из Самуиловог времена.

Импозантан је главни улаз у „Горњи Сарај", са двема заобљеним кулама (сл. 40). На зиду око подграђа држи се још капија звана „Горна порта", док је „Долна порта" ишчезла међу новијим варошким кућама (сл. 205). Зидови града високи су још око 6—10 м. Укупно има 18 кула а на зидовима још 4 одржане капије. Цео град је озидан каменом а данас се налази у рушевинама.

ПРОСЕК, град на кршу изнад клисуре Демир-капије на Вардару. Византиско утврђење које се спомиње

Сл. 206 и 207 — Град у Скопљу (напред тзв. „Душанов мост“) — фото В. Заленски. Доле, скица основе.

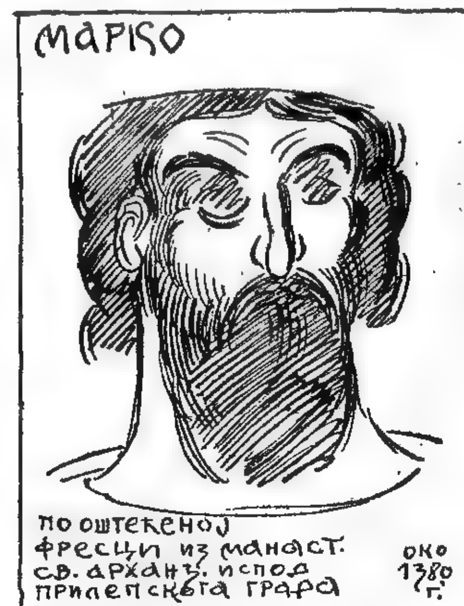

Сл. 208 — Град „Маркови кули“, на Хисару више Штипа (фото Б. Вуловић).

1018 г. у време борбе македонскога цара Самуила са Василијем II. Око 1198 г. Просек је држао неки властелин Хрс а око 1215 г. Стрез. Тада се у граду спомиње као неко позориште, са кога је овај сурови властелин дао бацати људе у провалију. У Просек је тада долазио и Немањин син Сава, као

Сл. 209 и сл. 210 — Ликови Вукашина и Марка: Вукашин је био Душанов жупан у Скопљу, а по смрти овога (1366 г.) прогласио се за краља. Његов син популарни „Краљевић Марко“ био је господар града Прилепа (до своје смрти 1395 г.)

монах, да би придобио Стреза. 1328 год. Просек је заузео Дечански. Данас је град сасвим у рушевинама.

РАВЕНСКО КАЛЕ, 5 км зап. од Гостивара. Остаци града.

СКОПЉАНСКИ ГРАД. Античко SCUPIS или SCUPI, било је у равници с/з од данашње вароши. Тврђава која и данас постоји саграђена је први пут вероватно после великог земљотреса 518 год., у Јустинијаново доба (неки историчари мисле да је то JUSTINIANA PRIMA). Скопље је припадало Самуиловој македонској царевини а 1004 год. га повраћају Византинци, но 1073 год. га војвода Петрило поново заузима са македонским устаницима. Немања је Скопље узимао 1190 г. а Урош I 1258 г. Милутин га је задржао од 1282 г. Душан је у Скопљу имао своју престоницу, ту се прогласио за цара и ту 1359 г. објавио и свој чувени Законик. Тада је град имао „з'д градски, облу пиргу, водену пиргу, велика врата, водена врата, с црквама, палатама и дворовима". Цар Урош га назива „славни царски град". Скопље је 1376 г. имало „градског" (варошког) и „кулског" (тврђавског) кефалију. Скопље је затим држао Вукашин а 1377 г. Вук Бранковић. Скопље су Турци узели 1391 г.

Сама тврђава је прастара. Има на њој зидова саграђених од великих тесаника, донесених са позоришта старога Scupi вероватно још за Јустинијанов град. Са ј/з стране, на обронку изнад Вардара, јасно се види доњи део средњевековних зидова и кула, изнад којих су озго надзидане новије касарне. Остали виши делови зидова, као и све куле, одавно су ишчезли. У скопскоме пољу постоји још византиски аквадукт, који је доводио воду до града (сл. 206 и 207).

СОБИРСКО КАЛЕ, 10 км и. од Тетова. Остаци града.

ТАОР, 18 км ј/и од Скопља (ишчезао).

ХИСАР, 2 км. зап. од Тетова. Остаци града.

ЧАЈЛЕ, 3 км ист. од Гостивара. Једна кула.

ЧЕМРЕН, византиски град, који се у XIV в. помиње на Црној реци.

ШТИПСКИ ГРАД, (Хисар, Маркови Кули). Антички ASTIBO или STIPON. У средњем веку Штип је припадао Самуиловој македонској царевини, затим га држе Византинци и Бугари. Дечански га добија после битке на Велбужду. Град затим држе редом властела Оливер, Хреља и Константин Дејановић. Турци га узимају 1382 г.

Данас од града још постоје остаци зидова и кула на издуженоме брду изнад вароши (сл. 208).

* * *

Таб. XXX (Снимак Југословенског ратног ваздухопловства)

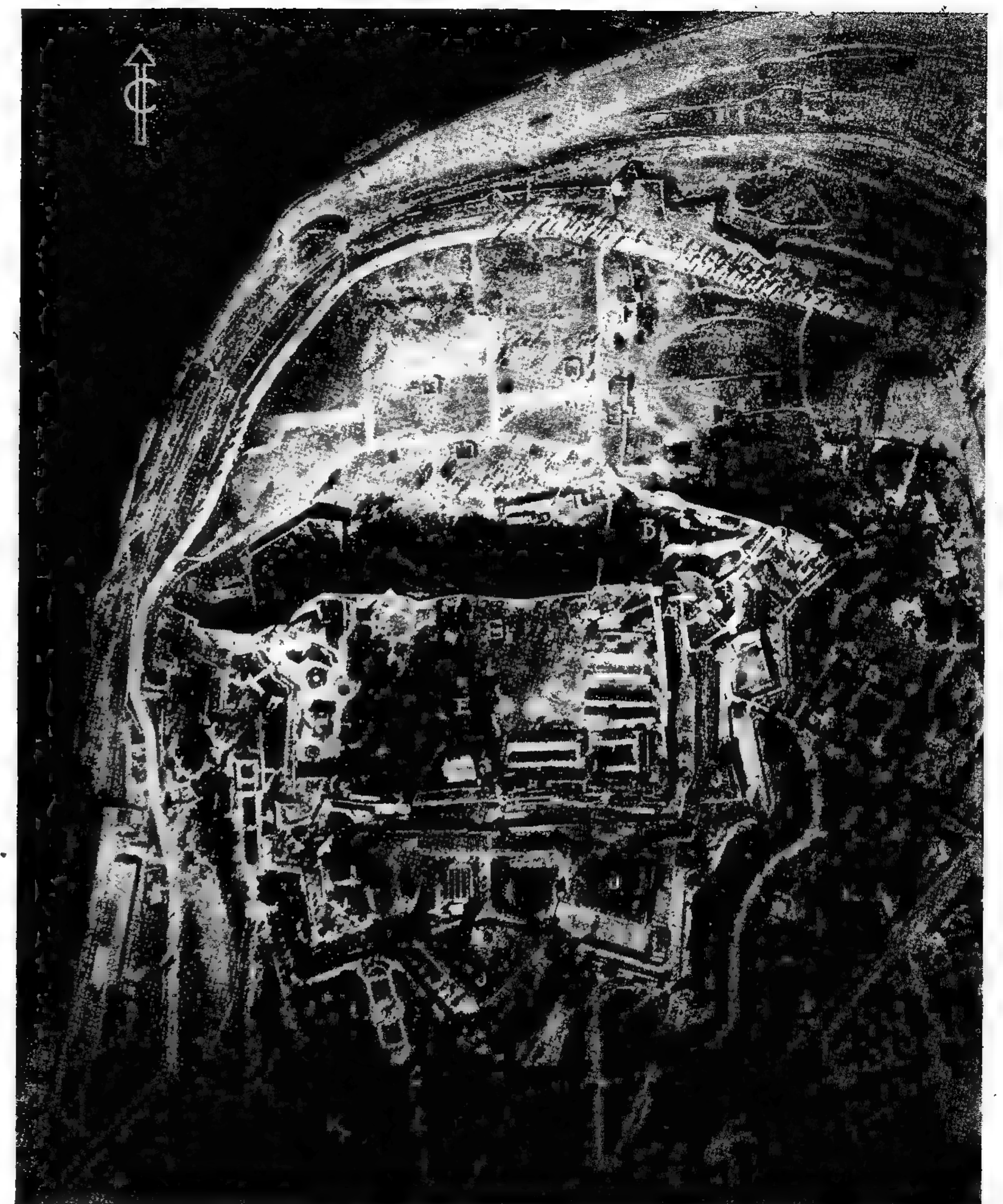
СМЕДЕРЕВСКИ ГРАД ИЗ ВАЗДУХА (1947 г.)

Таб. XXXI **ПЛАН СРЕДЊЕВЕКОВНОГ БЕОГРАДА** (Бакрорез у Градском музеју)

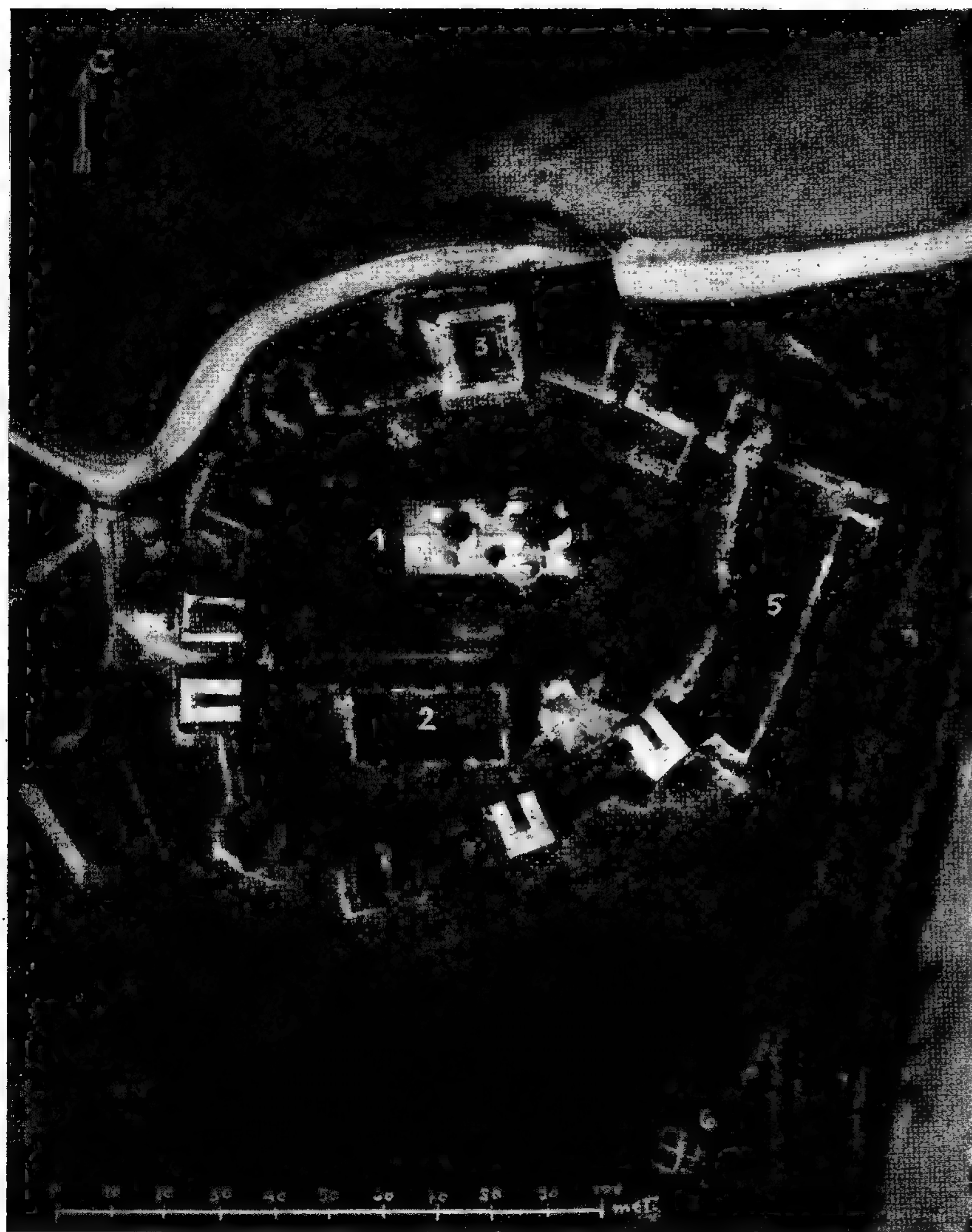
Аустриски план Београда из 1688 год. Град је такав био још за време деспота Стефана. 1, 2 и 6 Горњи град (1 утврђен замак који је почео да откопава Археолошки институт САН), 3 и 4 подграђе.

Таб. XXXII **БЕОГРАДСКИ ГРАД ДАНАС** (Снимак Југослов. ратног ваздухопловства)

Авионски снимак из 1947 год. Око средњевековних зидина виде се звездасте аустриске фортификације из 1723-36 год. Унутарње пристаниште у Доњем граду је ишчезло.

Таб. XXXIII ГРАД РЕСАВА (Снимак Југословенског ратног ваздухопловства)

Утврђен манастир Ресава (новији назив „Манасија"), саграђен између 1407 и 1418 год. У средини је манастирска црква — 1, велика трпезарија — 2, „Деспотова кула" — 3, капија — 4, бања — 6.

СЛИКА ПРВИХ ТУРАКА У ЕВРОПИ (НЕМАЧКА ИЗ 1493 г.)

ПРОПАДАЊЕ СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ГРАДОВА

На ишчезавање мањих градића феудалне властеле, каквих је највише дотле било на Западу, утичу два главна узрока: прво, почетак прелаза економско-друштвених односа из феудализма ка капиталистичком ступњу развоја са слабљењем моћи нижих феудалаца и развојем моћи грађанства и владара; други је пак разлог проналазак и развој употребе ватреног оружја, противу кога је требало градити сасвим други систем утврђења. Сматра се да је на Западу грађење средњевековних градова (бар оних који су слични нашима) достигло свој врхунац у XIII веку. После тога времена, а нарочито после почетка XVI века не граде се више онакви градови какви су у Средњем веку грађени.

Код нас је развој био нешто друкчији. Наши градови нису почели да опадају и да их нестаје услед процеса нестајања феудалне властеле или услед њиховог окупљања око апсолутистичког владара. Напротив, у доба кад су градови на Западу опадали градови у нашим земљама су били најпотребнији, јер је опасност од Турака била све већа.

Цео низ постепених етапа, додирнут већ у почетку књиге, који је ишао од првих слободних држава у Македонији, у Зети и у Рашкој, продужио се кроз развојне перипетије српске средњевековне државе Немањића. Тај развој проширио се територијално, нарочито у XIV веку, од првобитне Рашке у правцу југо-истока и југа, преко словенских крајева дотле под византиским влашћу, па и даље до обала Јегејскога мора, у доба Душанове царевине. Тада су прихваћени и

обновљени и многи стари македонски и византиски градови.

У својој унутрашњој еволуцији тај развој се кретао прво ка све већем испољавању феудалних карактеристика са слабљењем централне моћи владара и јачањем моћи регионалне властеле. Код нас се пак у средњем веку није био јаче развио и грађански сталеж. Унутарње супротности међусобних односа владара и властеле најјасније су избиле када се, по смрти Душановој, његова држава распала на низ државица поједине његове властеле. Тај распад је био последица супротности у друштвеним односима а Турци су га убрзали и искористили за своје даље освајачко надирање преко Балкана.

Тако су Турци почели узнемиравати прво градове Македоније већ после Маричке битке (1371 г.), откада су им и македонски великаши почели плаћати данак. У Лазареву државу почели су упадати од 1381 г. Мурат се сусрео 1386 г. са Лазаром на Плочнику, а 1389 г. на Косову. Скопље су Турци узели 1392 г., а Прилеп и Охрид 1395 г. На северу су деспоти Стефан и Ђурђе још једно време лавирали између Турака и Мађара, признајући час једне час друге. У Јадранско приморје су Турци такође врло рано избили. (Скадар су они први пут узели већ 1392 год. када и Скопље).

Но у своме продирању ка северу Турци постепено освојише и све српске градове (при једном њиховом упаду бележи Константин Костенски: „цар Мусија разби деспота Стефана и расипа Крушевац и Петрус и Сталаћ и Копријан и друге градове“). Мало су који град узели одједном, већ су ови обично више пута прелазили из руке у руку. Тако је и Голубац на Дунаву први пут пао у турске руке још одмах после Косовске битке, а дефинитивно тек 1458 г. Звечан је у турским рукама од 1392 г.; Сталаћ и Крушевац су први пут пали у турске руке 1413 г., а дефинитивно 1454 г.; Земун су Турци узели први пут 1397 а најзад 1521 г.; Борач и Островицу 1438 г.; Ресаву први пут 1439 г., а затим и 1458 г.; Ново Брдо 1455 г.; Смедерево први пут 1439 г. а дефинитивно 1459 г.; Београд 1521 г. када су узели и последњи српски град, Купиник, у коме је живела деспотица Јелена.

Средњевековни градови код нас нису се, дакле, угасили због тога што их властела (као што је то било на Западу) није више могла држати — већ због тога што су их освојили Турци.

При том сталном и све јачем притиску Турака, који се развијао нарочито кроз последњу четврт XIV и прву половину XV века, поједина властела је још неко време сачувала своје градове и земље, потчинивши се Турцима. Међутим, и тога је полако нестало и најзад градове више није имао ко да гради нити су они били више потребни као дотада. Но Мађари су наставили борбу са Турцима о исте градове и доцније. Неке од тих доцнијих борби ми смо већ обухватили нашим приказом. За то време Турци су у нашим крајевима саградили чак и неке нове градове, али таквих је примера мало.

Пошто су поседи све те старе градове, Турци су извесне задржали и појачали за борбу против Мађара. Неке старе градове задржали су само као утврђене станице ради обезбеђења комуникација и ради управљања покореном земљом. Турци су затим дуж друмова образовали своје паланке („паланка“ је првобитно означавала утврђење од земље и дрвених палисада на друмским станицама). Сем тога, новим феудалним спахијама нису више били потребни стари жупски градови. Они су управљали земљом нешто друкчије од ранијих жупана. Многи стари градови тако су остали излишни и неупотребљиви. Није имало више ко у њима да станује, и не само да су пали полако у рушевине, већ су многе баш Турци систематски порушили, било да би употребили са њих камен за своје касарне, мостове, џамије, чесме и куле, било да ти градови не би могли бити употребљени противу њих самих.

Градови у које се сместила турска војна посада, а у подграђе њихови досељеници, прилагођени су новим војним захтевима. У њима су изграђиване касарне за војску и магацини, а средњевековне куле су порушене. Ти градови су постали турске војне тврђаве и њихови окупациони ослонци. У Србији су Турци последње од њих напустили тек са предајом кључева 1867 г. а на Космету и у Македонији тек 1912 год.

Напуштене градове, уколико их Турци већ нису рушили, вековима је наставио да руши сам народ, употребљавајући камен као грађевински материјал. Због тога је данас остало тако мало од тих средњевековних градова. Народ их је просто сматрао као мајдане за добијање камена. Читаве су куле нестајале на тај начин што је прво доње угаоно камење избијено пијуком (сл. 109 и 124), затим крњено све даље и даље, док се кула не би срушила. Погодно комађе је тада одношено за грађење сељачких кућа и воденица, а ситан камен „трпанац“ остао је на гомилама око тако порушених градова (сл. 67).

Раније државне власти такође нису имале обзира према тим старим споменицима. Жрнов на Авали бачен је 1934 г. рударском мином у ваздух да би се на његовоме месту саградио споменик „Незнаноме јунаку“. Београдски град је осакаћен израдом савског пристаништа и аутомобилског друма кроз Доњи град. Сем тога је и београдски Горњи град накарађен неподесним претварањем у парк као и подизањем нових зграда. Смедеревски град је оштећен постављањем железничке станице и ложионице уз саме његове бедеме (јужни и источни). Сем тога, град је оштећен и подизањем дунавског насипа, чиме су порушени неки спољни бедеми и затрпани ровови испред главних зидова и кула.

И ратови су донели такође велика рушења: нарочито је Смедеревски град страдао, како у рату 1914—18 г. тако још више у рату 1941—45 г. и то у два маха, 1941 г. од експлозије муниције и 1944 г. од тешког енглеског

бомбардовања. Укупно су две велике куле до темеља срушене а једна у-пола, две су пак јако накривљене. Сем тога су срушени готово сви зупци за стрелце, како на зидовима тако и на кулама. Нестао је и улаз у град на јужном зиду (сл. 143 и таб. XV).

*

Најзад, да се осврнемо са неколико речи и на заштиту и чување онога што је још остало. Било би погрешно прећи сада у сувишну ревност и покушати са реконструкцијом онога што је већ срушено. Оно чега више нема, ако би се и знало тачно како је изгледало, не би требало поново подизати. Пре рата тај принцип није поштован код Београдског града и на њему су неке куле и зидови на старим темељима потпуно произвољно надзидани. Најбоље је задржати се само на осигурању онога што се још сачувало и то заштитити од даљег пропадања. Оне градове који су даље од насеља, а чији се зидови и куле још држе, требало би очистити од рушевина и корова; несигурне делове на њима требало би осигурати, а да би град постао свима приступачан, требало би израдити прилазе и стазе. Приликом тих радова требало би, разуме се, извршити сва потребна научна испитивања и снимања. У рушевинама би се свакако нашло оружје и остали предмети из древне прошлости. Ово не би био ни велики ни скуп посао, јер тако боље очуваних градова ми имамо још врло мало.

Градови у насељеним местима могли би се, после таквог чишћења и осигурања, претворити у паркове, но при томе не би требало ништа ново дограђивати. Тако ти градови не би остали само сувопарни археолошки и музејски објекти, неинтересантни са ширу јавност, већ би, на против, постали естетски пријатни и привлачни делови наших предела, приступачни данашњици. Чак и оне градове од којих су остали још само темељи, требало би откопати и раскрчити; осигурати их, а затим их штитити од поновног затрпавања и зарашћивања у коров. Све старе градове, нарочито оне даље од насеља, требало би поверити надзору оближњих народних власти, да би се сачували од даљег рушења.

Тако бисмо једино још могли сачувати те старе споменике, и тако би ти стари наши градови збиља постали документи и сведочанства који би нас везали са давном прошлошћу и омогућили нам да је боље упознамо.

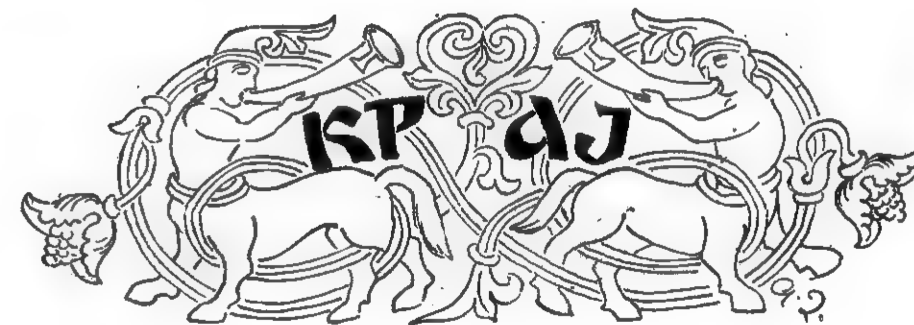
До недавно ништа за њихову заштиту није предузимано, ма да још од 9. II. 1844 г. постоји на папиру „Височајше решење о забрани уништавања развалина стари градова и споменика древности, који се достојно не уважавају"; сада пак, откако је 1946 г. Савезна влада донела *Закон о заштити споменика културе* и откако су створени посебни *Заводи за заштиту и научно проучавање споменика културе* та се заштита успешно приводи у дело.

* * *

Нашим списком од преко 200 споменика обухваћени су сви значајнији средњевековни градови на територији НР Србије, НР Црне Горе и НР Македоније, од којих се данас још сачувао неки траг на терену. То ипак још није ни издалека све што би о целој материји требало да се зна и имало да се каже. На будућим је научним, а специјално археолошким, радницима и радовима да овај преглед употпуне, како још неким објектима који су до данас остали на терену незапажени, тако и дубљим и обимнијим проучавањем досада већ познатих споменика.

Ако ова књига послужи као оријентација, ослонац и помоћ за овај даљи рад, онда је она испунила један од својих главних задатака.

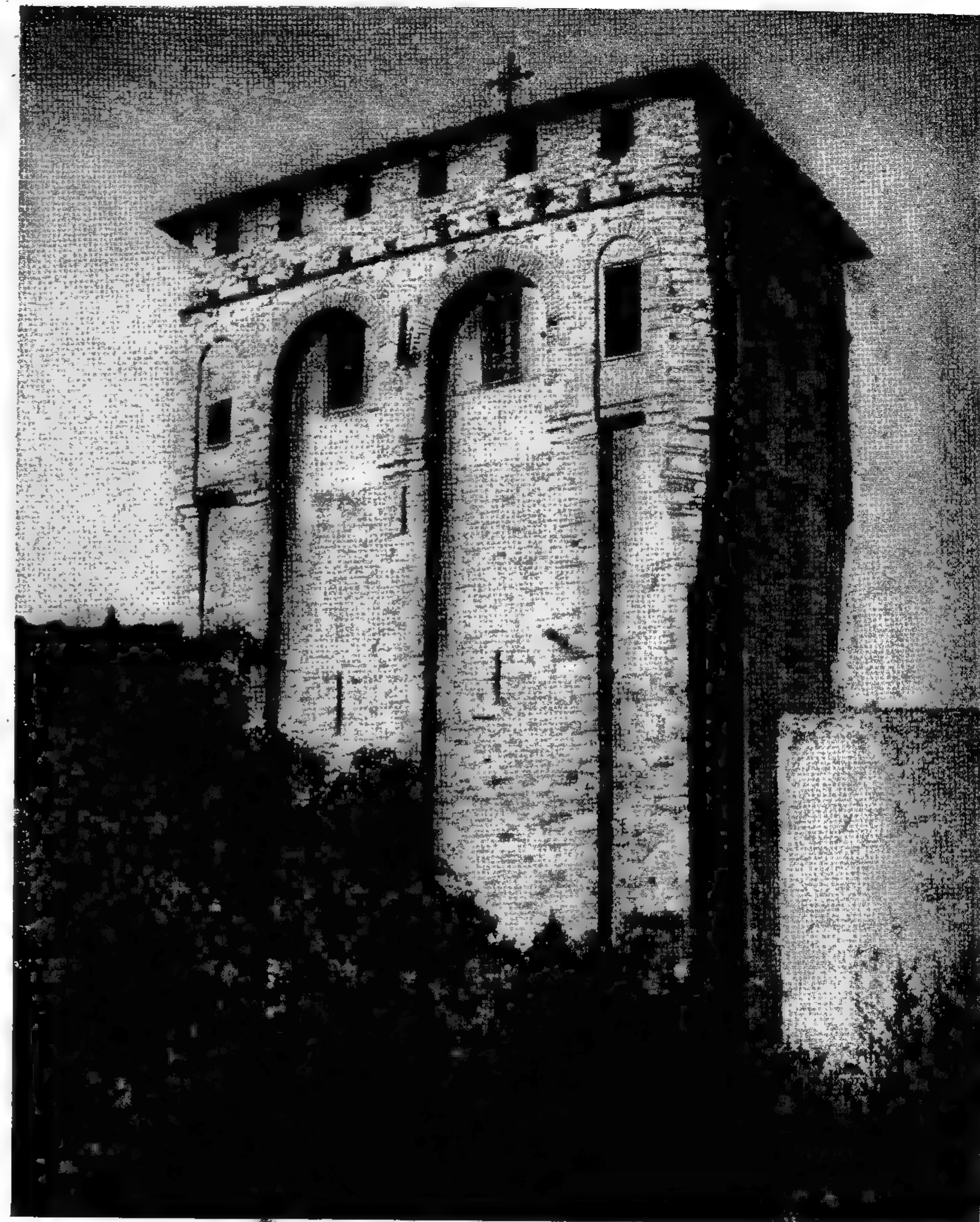

Таб. XXXIV ЖРНОВ, ГРАД НА АВАЛИ. (Фото Б. Бугарчић)

Старији град који су Турци 1442 и 4458 год. наново саградили. 1934 год. град је бачен у ваздух да би се ту саградио споменик Незнаном јунаку.

Таб. XXXV ХИЛАНДАР (Фото Ђ. Бошковић)

Одбранбени „пирг" утврђеног манастира, који је делом саградио Немања у XII веку а доградио Милутин у XIV веку.

Таб. XXXVI СРЕДЊЕВЕКОВНА БИТКА (Фото ар. Св. Радојчић)

Копија минијатуре из српског, тзв. „Минхенског псалтира" (крај XIV или почетак XV века). Ова копија (рађена крајем XVI века) изгорела је приликом бомбардовања Београда 1941 године.

LES CHATEAUX FORTS MEDIEVAUX SUR LE TERRITOIRE DE LA SERBIE, CRNA GORA ET MACEDOINE.

Après la migration des peuples et la destruction de nombreuses cités antiques, le Moyen âge n'a pas, de longtemps, construit ses nouvelles villes. Des châteaux forts, qui apparaissent à l'époque féodale, vers le X siècle, les précèdent. Leur épanouissement atteint son point culminant au XIII siècle, tandis que, déjà, vers le XVI siècle on n'en construit plus.

L'étouffement économique des petits seigneurs féodaux par la ville, ou leur absorbtion par le palais royal et les autres manifestations qui marquent la fin de l' époque féodale, ne permettent plus l'entretien de ces demeures fortifiées, ce qui en Europe amène la décadence des châteaux forts. D'autre part, l'apparition des armes à feu impose bientôt une toute autre conception des fortifications.

Ce livre donne un apreçu général des plus importants châteaux forts dont les vestiges se trouvent sur le territoire de la Serbie, de la Crna Gora (Montenegro) et de la Macédoine, actuelles — ce qui correspond, à peu près, au territoire des anciennes: Macédoine (du X et du XI siècle), Zeta (du XI et du XII siècle) et surtout Raška (du XII et du XIII siècle) qui se développa au XIV siècle en un grand état serbe des Nemagnides et qui englobait à peu prés tous ces territoires. De ce fait même on pourrait considérer tous ces châteaux forts comme appartenant à un seul groupement historique. Une autre raison qui nous a décidé à un choix pareil est le fait que les châteaux forts des autres pays de la Yougoslavie actuelle (surtout ceux de la Croatie et de la Bosnie) ont été déjà publiés et il n'y a que ceux du territoire de la Serbie, de la Crna Gora et de la Macédoine qui n'ont pas encore eu une publication qui les ferait connaitre du grand public.

Sur ce territoire les châteaux forts médiévaux ont fait leur apparition de la même façon et pour les mêmes motifs que dans le reste de l'Europe.

Ces châteaux forts étaient à l'époque, pour la plurat, les centres administratifs des différentes régions (župa), et le plus souvent c'est le roi qui en nommait les chefs. D'autres encore étaient destinés aux gardiens de grandes mines, comme la mine de Brskovo au XIII et au XIV siécle (la première monnaie serbe a été frappée à Brskovo vers 1277), et la mine de Novo Brdo au XV siècle. Des châteaux forts stratégiques étaient situés sur les principales voies de communication du pays. A l'abri de ces défenses se formèrent les »bourgs«, ayant souvent des marchés, qui se développèrent plus tard en des véritables villes.

Tous ces châteaux forts du Moyen âge étaient des fortifications destinées à la lutte à armes blanches (avant l'emploi des armes à feu). Ils étaient habituellement construits sur des pics et des lieux élevés et difficilement accessibles, quoi qu'il y en eut aussi dans des plaines où ils étaient entourés d'eau.

Ces châteaux forts avaient des courtines en pierre, garnies de tours où, ainsi qu'en Europe occidentale, le donjon dominait. Des créneaux couronnaient les murs d'enceinte ainsi que les tours et servaient aux arbaletiers. Quelquefois des balcons de défense, nommés machicoulis, s'y trouvaient aussi. Ce n'est qu'à une époque plus avancée que l'on trouve des emplacements destinés aux canons.

L'intérieur du château fort, abritait un corps d'habitation, parfois vaste, quelquefois une église, ainsi que les citernes (la question de l'approvisionnement en eau étant l'un des problèmes les plus importants au cours d'un siège). Le plus souvent le plan de ces forteresses était irrégulier, se conformant à la disposition du terrain.

C'est l'invasion turque qui, dans la première moitié du XV siècle, met fin à l'Etat serbe du Moyen âge. Les Turcs occupent peu à peu toutes les terres jusqu'au Danube, puis, continuant leur avance, se présentent aux portes de Vienne. Cette époque fut pour ces peuples une période de grandes luttes avec les Turcs (pour ne mentionner que la bataille de Kosovo en 1389 où périrent les deux monarques, le prince serbe Lazar et le sultan turc Mourad).

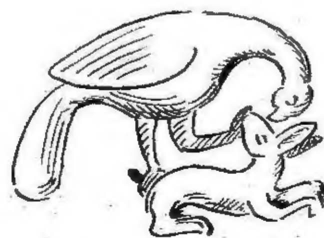
Souvent, à cette époque, dans les luttes avec les Turcs, on emploie déjà des armes à feu (canons nommés »bombardes«, dont les boulets en pierre endommageaient les tours et les courtines).

La phase finale des châteaux forts de l'époque féodale se distingue ici, à l'encontre de ce qui se passait dans le reste de l'Europe, par le fait que ces constructions n'ont pas cessé d'exister à cause de la diminution du pouvoir et de l'importance des seigneurs féodaux, mais à cause de la conquête turque.

Tous ces châteaux forts sont actuellement en ruines ou ont complètement disparu. Ce sont les constructions intérieures qui ont le plus souffert. Les destructions, commencées par les Turcs, ont été achevées par les paysans qui, des ruines abandonnées emportaient des pierres pour la construction de leurs propres maisons.

L'historique de ces châteaux forts ne nous est pas toujours connu. Les cinq siècles d'occupation turque ont fait disparaitre presque toutes les traces et tous les documents. Rares sont les monuments qui portent encore des inscriptions concernant leur construction. C'est ainsi qu'à Smederevo la façade d'une tour porte une inscription effectuée à l'aide des briques dans la maçonnerie même, inscription longue de plus de dix mètres et qui indique le nom du seigneur et l'année de la construction, 1430.

Ce livre contient un compte rendu concernant quelques 200 châteaux forts féodaux sur le territoire de la Serbie, de la Crna Gora et de la Macédoine actuelles.

БИБЛИОГРАФИЈА

1) — ИЗВОРИ:

Adam Gillaume, Directorium ad passagium faciendum (1322), — прев. С. Новаковић, (као Brocardus) „Годишњица“ XIV, 1894.
Anonymi , Descriptio Europae orientalis (1308), Krakow (1916).
Betrandon de la Brocquière, Le voyage d'outremer (1435), — прев. С. Новаковић, „Годишњица“ XIV, 1894.
Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, — прев. Л. Мирковић, „Срп. књиж. задруга“ колю 38, 1935.
Доментијан, Животи св. Саве и св. Симеона, — прев. Л. Мирковић, „Срп. књиж. задруга“ колю 41, 1938.
Новаковип С., Законски споменици, Београд, 1912.
Новаковић С., Законик српског цара Душана, Београд, 1912.
Св. Сава и Стеван првовенчани, списи, — прев. Л. Мирковић, Београд, 1939.
Стојановић Љ., Стари српски записи и натписи I—VI, Београд, 1902—1926.
Стојановић Љ., Стари српски родослови и летописи, Ср. Карловци, 1928.
Теодосије, Живот св, Саве, — прев. М. Башић, Београд, 1930.
Цамблак, Константин и Пајсије, Старе српске биографије XV и XVII века — прев. Л. Мирковић, „Срп. књиж. задруга“ коло 39, 1936.

2) — КЊИГЕ, РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ:

Бошковић Ђ., и Шмит Р. Средњевек. градови у Војводини („Војводина I“), Нови Сад, 1939.
Бошковић Ђ., Основи средњевековне архитектуре, Београд, 1947.
Varju E. Magyar varak, Budapest.
Вучо Н. Привредна историја ФНРЈ, Београд, 1947.
Гильфердингъ А., Боснія, Герцеговина и Стара Сербія, Санктпетербургъ, 1859.
Грабарь И., Исторія русскаго искуства, Москва, 1909.
Грујић Р., Сељак у старој српској држави, „Српско коло“, Загреб, 1923.
Динић М., Земље херцега Светога Саве, „Глас“ 132, 1940.
Degrand, Souvenir de la haute Albanie, Paris, 1909.
Дедијер Ј., Нова Србија, „Срп. књиж. задруга“, колю 22 ,1913.
Евлија Челебија (путовања по Србији 1664 г.) — преводи Г. Елезовића.
Ebbhardt B., Der Wehrbau Europas im Mittelalter, Berlin, 1939.
Enlart C., Manuel d' archéologie (Architecture civile et militaire), Paris, 1904.
Ердељановић и Николић, Трговачки центри и путеви по српској земљи, Београд, 1889.
Essenwein A. Die Kriegsbaukunst, Darmstadt, 1889.
Ippen T., Novi Pazar und Kossovo, Wien, 1892.
Jireček C., Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, Wien, 1887.
Jireček C., Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien während des Mittelalters, Wien, 1879.
Јиречек К. — Радонић Ј., Историја Срба I—IV, Београд, 1922.

Kanitz F., Römische Studien in Serbien, Wien, 1892
Kanitz F., Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, Leipzig, 1904.
Костић К., Стара српска трговина и индустрија, Београд, 1904.
Максимовић Б., Развој градоградитељства, Београд, 1948.
Matković P., Putovanja po Balkanskom poluotoku („Rad" 42—136), Zagreb.
Mencl V., Stredoveka mesta na Slovensku, Bratislava, 1938.
Милићевић М., Кнежевина Србија, Београд, 1876.
Милићевић М., Краљевина Србија, Београд, 1884.
Новаковић С., Земљиште радње Немањине, „Годишњица" I, 1877.
Новаковић С., Село, „Глас" 24, 1890.
Новаковић С., Град, трг, варош, „Наставник", Београд, 1892.
Новаковић С., Стара српска војска, Београд, 1893.
Новаковић С., Немањине престонице, „Глас" 88, 1911.
Новаковић С., Срби и Турци XIV и XV века, Београд, 1893.
Осровитјанов К. В., Кратак преглед економике прекапиталистичких формација, Београд, 1946.
Острогорски Г., Историја Византије, Београд, 1947.
Pipper O., Burgenkunde, München, 1895.
Поповић П., Споменица петстогодишњице смедеревског града, Београд, 1931.
Радојчић Н., Природа византиско српске границе, Београд, 1932.
Szabo Gj., Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1920.
Rey G., Monuments de l'architecture militaire des Croisés, Paris, 1871.
Северов Н. П. Памятники грузинского зодчества, Москва, 1947.
Станојевић С., Византија и Срби, Нови Сад, 1903-6.
Станојевић С., Мирковић Л., Бошковић Ђ., — Манастир Манасија, Београд, 1928.
Truhelka Ć., Naši gradovi, Sarajevo, 1904.
Hensel W., Wstep do studiów nad Osadnictwem Wielkopolski Wczensnohistorycznej, Poznan, 1948.
Hochfelden K., Geschichte der Militärarchitektur in Deutschland, Suttgart, 1895.

3) — ЧАСОПИСИ:

Братство, I—XXXI, Београд, 1887—1940.
Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, I—XIII, Sarajevo, 1893—1916.
Глас српске Академије наука, Београд, од 1887.
Гласник Географског друштва, Београд, од 1912.
Гласник Земаљског музеја, Сарајево, од 1889.
Гласник Скопског научног друштва, I—XXI, Скопље, 1926—1940.
Гласник Српског ученог друштва, I—LXXV, Београ, 1847—1891.
Годишњак Српске академије наука, Београд, од 1887.
Годишњица Николе Чупића, I—L, Београд, 1877—1941.
Дело, Београд, 1894—1899 и 1902—1914.
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, I—XIX, Београд, 1921—1939.
Споменик Српске академије наука, Београд, од 1890.
Старинар, Београд, од 1884.

4) — РЕЧНИЦИ И АТЛАСИ

Даничић Ђ., Рјечник из књижевних старина српских, Биоград, 1863—4.
Караџић В., Српски рјечник, Београд, 1897.
Станојевић С., Историски атлас, Београд, 1931.
Станојевић С., Народна енциклопедија, Загреб, 1928—9.

САДРЖАЈ

АЛЕКСАНДАР ДЕРОКО

СРЕДЊЕВЕКОВНИ ГРАДОВИ У СРБИЈИ ЦРНОЈ ГОРИ И МАКЕДОНИЈИ

Штампано у 5 000 примерака у штампарији „Вук Караџић“ погон „Просвета“, Београд, марта 1951 године. Н. бр. 17